

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Φιλολογίας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

**Η δημιουργία της ελληνικής εθνικής συνείδησης
κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή Περίοδο.
Η εξέλιξη του όρου «Έλληνα» μέσα από τις πηγές.**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Κωνσταντίας Γ. Ντανάκα

Διπλωματούχου Τμήματος Ιστορικού - Αρχαιολογικού του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,
(1993)

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου,
Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέποντες: Δήμητρα Μονιού,
Δφ Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.

Δημήτριος Βαχαβιάλος,
Δφ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Μυστράς, Σεπτέμβριος 2019

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρακολούθηση του μεταπτυχιακού προγράμματος «Βυζαντινός Κόσμος. Η σχέση του με την Αρχαιότητα και τον Νεότερο Ελληνισμό» στον Μυστρά με τη διαθεματικότητά του με οδήγησε στην ουσιαστικότερη προσέγγιση του ιστορικού φαινομένου που ονομάζεται Βυζάντιο, δίνοντας το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα. Η ενασχόληση με τον βυζαντινό πολιτισμό αναπόφευκτα οδηγεί και στο πολυσυζητημένο θέμα της ελληνικότητας του Βυζαντίου που παραμένει πάντοτε ανοικτό απ' την εποχή του πανσλαβισμού που εισηγήθηκε ο Fallmerayer μέχρι και τις μέρες μας που ο ελληνισμός δοκιμάζεται μέσα στο σύγχρονο ομογενοποιημένο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης. Στα πλαίσια αυτής της αναζήτησης έγινε η επιλογή του θέματος που η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία θα προσπαθήσει να φωτίσει. Η απλοϊκή σκέψη ότι πρέπει κάποιος να γνωρίζει από πού προέρχεται για να ξέρει πού θα πάει στο μέλλον είναι η βάση της επιστημονικής έρευνας και αποτελεί οδηγό στις μελλοντικές επιλογές μας. Στην αναζήτηση γέννησης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στοχεύει η παρούσα εργασία που προέκυψε ως θέμα μέσα απ' τη σοφή καθοδήγηση της Προέδρου του Ινστιτούτου Έρευνας του Βυζαντινού Πολιτισμού και επιβλέπουσάς μου, κυρίας Γεωργίας Ξανθάκη-Καραμάνου, την οποία θέλω να ευχαριστήσω από καρδιάς για τη διδασκαλία και την υποστήριξή της.

Επιπλέον, θέλω να απευθύνω θερμές ευχαριστίες σε όλους τους καθηγητές που μας δίδαξαν στο μεταπτυχιακό αυτό πρόγραμμα και μας βοήθησαν στη σφαιρική προσέγγιση του βυζαντινού κόσμου, και κυρίως στην κατανόηση του ρόλου των Παλαιολόγειων χρόνων στην εξέλιξη του Βυζαντίου που μας αγγίζει και στο επίπεδο της τοπικής ιστορίας.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω την μητέρα μου Δέσποινα για τη συμπαράστασή της, την οικογένειά μου για την υπομονή της, την αγαπητή εξαδέλφη μου Κωνσταντίνα και κυρίως τον πολυαγαπημένο μου σύζυγο Ανδρέα για όλη την ενθάρρυνση και υποστήριξη που μου προσέφερε.

19 Σεπτεμβρίου 2019

Ντανάκα Γ. Κωνσταντίνα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A) Το βασικό θέμα που θα ερευνηθεί στην παρούσα εργασία.

Το θέμα που αυτή η εργασία φιλοδοξεί να φωτίσει δεν είναι ούτε νέο αλλά ούτε και εξαντλημένο. Το πόσο ελληνικό είναι το Βυζάντιο και πότε και κατά πόσο οι Βυζαντινοί άρχισαν να αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες με εθνική και ταυτόχρονα θρησκευτική σημασία είναι ερωτήματα που έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα την επιστημονική έρευνα και άφθονο μελάνι χύθηκε στην αναζήτηση των αντικειμενικότερων απαντήσεων και των ιστορικών αληθειών .

Ως προς το θέμα της ελληνικότητας του Βυζαντίου η σύγχρονη έρευνα έχει αποφανθεί ότι η παρουσία του ελληνικού στοιχείου ως αναπόσπαστου κομματιού της βυζαντινής ταυτότητας, δεν αποτέλεσε «μίμηση» ή σκόπιμη αναβίωση που εξυπηρετούσε τους σκοπούς της συγκεκριμένης κάθε φορά ιστορικής περιόδου. Αντίθετα, η αποδοχή και χρήση του ελληνικού στοιχείου από τους Βυζαντινούς χαρακτηρίζεται από καινοτομία και δημιουργική πρόσληψη που λειτουργούσε ανανεωτικά σε όλη τη διάρκεια της χιλιετούς βυζαντινής αυτοκρατορίας.¹

Σύμφωνα με κοινά αποδεκτή άποψη στον χώρο της επιστήμης της βυζαντινολογίας τρία στοιχεία συναποτελούν την ταυτότητα των Βυζαντινών που αποδίδονται με τους όρους Ρωμαίος, Χριστιανός και Έλλην. Πράγματι η βυζαντινή αυτοκρατορία γεννήθηκε από τη μεταμόρφωση που υπέστη η ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατά τον 4ο αι. με τη μεταφορά του κράτους (*translatio imperii*) από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι με απόφαση του Κωνσταντίνου του Μεγάλου, που αναγνωρίστηκε με τον χρόνο ως ο πρώτος Βυζαντινός αυτοκράτορας, ιδρύθηκε το Βυζάντιο που αποτέλεσε από τη γέννησή του ένα ιδιότυπο ιστορικό φαινόμενο: είναι η μόνη αυτοκρατορία που δεν χτίστηκε πάνω στα ερείπια μιας άλλης. Η μόνη, δηλαδή αυτοκρατορία που ήρθε στον κόσμο προικισμένη με μια κληρονομιά, που δεν είχε να αντιμετωπίσει άμεσα τα προβλήματα της συστάσεως, αλλά τα πιο περίπλοκα προβλήματα της διατηρήσεως και της επιβιώσεως και αυτό γιατί υπήρξε η μόνη αυτοκρατορία που υπήρξε κράτος προτού γίνει έθνος².

Έτσι λοιπόν τη φυσιογνωμία του Βυζαντίου συνθέτουν στοιχεία κληρονομημένα όπως η ρωμαϊκή παράδοση και ο ελληνικός πολιτισμός, καθώς και στοιχεία νέα όπως ο Χριστιανισμός, τα οποία «συμφιλιάθηκαν» για να προκύψει αυτό που σήμερα αποδεχόμαστε ως Βυζάντιο³. Δηλαδή, το πολυεθνικό κράτος του Βυζαντίου απλωμένο, ως τουλάχιστον τον 7ο αιώνα, στις τρεις ηπείρους, δέχθηκε τις επιδράσεις διαφορετικών κόσμων και συγχώνευσε παραδόσεις αντίρροπες οδεύοντας προοδευτικά στην «ελληνοποίησή» του, ώστε από τον 7ο αιώνα ο εξελληνισμός του Βυζαντίου είχε τόσο προχωρήσει που ακόμη και τα επίσημα σύμβολα του κράτους προσλαμβάνουν πλέον ελληνική μορφή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εξέλιξης είναι το χάλκινο νόμισμα (φόλλις) του Κώνσταντος Β' (βασιλεία: 641-

¹ Βλ. Kaldellis, (2008), 390-393.

² Γλύκατζη-Αρβελέρ, (1978), Ι.Ε.Ε., τόμ. Ζ, 6-7.

³ Ostrogorsky (1989), τόμ. Α, 4.

668) που παριστάνει τον αυτοκράτορα να κρατά σταυρό και ένσταυρο σφαίρα και το οποίο φέρει την ελληνική επιγραφή «εν τούτω νίκα», προφανώς σε ανάμνηση της νίκης του Μ. Κωνσταντίνου κατά του Μαξεντίου⁴. Το μεγάλης κυκλοφορίας χάλκινο νόμισμα είχε βέβαια ως αποδέκτες τους υπηκόους του αυτοκράτορα προπαγανδίζοντας την πολιτική γραμμή της εξουσίας του, η οποία ξεκάθαρα προέβαλλε το χριστιανικό και ελληνικό στοιχείο δίπλα στη ρωμαϊκή οικουμενικότητα. Πολύ εύστοχα και λακωνικά ο μεγάλος Γερμανός Βυζαντινολόγος A. Heisenberg, στον ορισμό που δίνει για το Βυζάντιο, συναιρεί και συμφιλιώνει τη Ρωμαϊκή και την Ελληνική παράδοση με τον Χριστιανισμό, αποφαινόμενος ότι το Βυζάντιο είναι «Το εκχριστιανισμένο Ρωμαϊκό Κράτος του Ελληνικού Έθνους»⁵.

Σταδιακά, ο μεσαιωνικός ελληνισμός των μεσοβυζαντινών και κυρίως των υστεροβυζαντινών χρόνων ήταν η πηγή απ' όπου προήλθε ο νεότερος ελληνισμός και σφυρηλατήθηκε η ελληνική εθνική συνείδηση, την προϊούσα επικράτηση της οποίας φιλοδοξεί να καταδείξει η παρούσα εργασία. Θέμα που συνδέεται άμεσα με τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό των Νεοελλήνων και τη δίκαιη διεκδίκηση της πολιτισμικής τους συνέχειας και κληρονομιάς σε έναν κόσμο που τείνει να επιστρέψει στην «ανεθνικότητα» (περιφρόνηση/υποβάθμιση της εθνικής ταυτότητας) και την «πολιτισμική μαζοποίηση/ομογενοποίηση».⁶

B) Γιατί η βαρύτητα πέφτει στην εξέταση του όρου *Έλλην*;

Στην προσπάθεια να διερευνηθεί η δημιουργία της ελληνικής εθνικής συνείδησης είναι επόμενο ότι προκύπτει η ανάγκη να μελετηθεί ο όρος *Έλλην*. Οι πολίτες της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν αποκαλούσαν φυσικά τον εαυτό τους *Βυζαντινό*. Ο όρος *Βυζαντινός* είναι όνομα που χρησιμοποίησε πολύ μεταγενέστερα η επιστημονική έρευνα για να περιγράψει τους πολίτες του βυζαντινού κράτους, αλλά οι ίδιοι αποκαλούσαν τον εαυτό τους *Ρωμαίο*, τον αυτοκράτορά τους τον θεωρούσαν ρωμαίο ηγεμόνα, διάδοχο και κληρονόμο των παλαιών Ρωμαίων καισάρων⁷. Επομένως, η χρήση του όρου *Έλλην* στα γραπτά κείμενα που χρησιμοποιείται ως αυτοπροσδιορισμός των Βυζαντινών αποκαλύπτει τη σταδιακή αποδοχή από μέρος τους της ελληνικής εθνικής τους ταυτότητας.

Το Βυζάντιο, ως συνέχεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σταδιακά μετασχηματίζεται σε κάτι νέο, μέσω της επικράτησης του χριστιανισμού και της καλλιέργειας του ελληνικού πνεύματος. Η μετατόπιση μάλιστα του κέντρου της αυτοκρατορίας απ' τη Δύση (Ρώμη) προς την ελληνόφωνη Ανατολή (Κωνσταντινούπολη) δείχνει τη στενή σχέση και τους προνομιακούς δεσμούς που είχαν οι Βυζαντινοί με την ελληνική αρχαιότητα εξαιτίας της συνεχούς και αδιάκοπης ελληνοφωνίας τους⁸. Και ενώ η ρωμαϊκή παράδοση σταδιακά υποχωρεί, μέχρι που περιορίστηκε σε νεκρούς τύπους και ονόματα, ο Ελληνισμός και ο Χριστιανισμός ήταν τα ζωντανά στοιχεία που σφράγισαν τη βυζαντινή φυσιογνωμία. Έτσι για

⁴ Γλύκατζη-Αρβελέρ, (1978), I.E.E., τόμ. Ζ, 9-12.

⁵ Σοφιανός (2006), 14.

⁶ Ο.π., 49.

⁷ Ostrogorsky (1989), τόμ. Α, 85.

⁸ Γλύκατζη-Αρβελέρ (1977), 72.

παράδειγμα, η άλλοτε κραταιή αυτοκρατορία του Βυζαντίου όταν βρέθηκε υπό λατινική κατοχή δεν μπορούσε παρά να κόψει τις γέφυρες με τη ρωμαϊκή Δύση, και ο αυτοκράτορας Ιωάννης Βατάτζης, της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, σε επιστολή του θυμίζει στο φράγκο συνομιλητή του ότι ο Μέγας Κωνσταντίνος κληροδότησε το ρωμαϊκό κράτος στο γένος των Ελλήνων και από σεβασμό προς την παράδοση οι Έλληνες βασιλείς φέρουν τον τίτλο βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων: «Τίνι γάρ ἡγνόηται τῶν πάντων, ὡς ὁ κλῆρος τῆς ἐκείνου διδαδοχῆς εἰς τό ἡμέτερον διέβη γένος, καί ἡμεῖς ἐσμέν οἱ τούτου κληρονόμοι τέ καί διάδοχοι;»⁹. Στον πολιτισμό και στη γλώσσα επικρατεί προοδευτικά το ελληνικό πνεύμα και παράλληλα αυξάνεται ο ρόλος του στη ζωή των Βυζαντινών.

Ἦδη υπήρχαν τα σπέρματα της κοινής ελληνικής καταγωγής, αλλά και της ανωτερότητας της ελληνικής παιδείσεως που διατηρήθηκαν ως αξίες στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Πιο συγκεκριμένα, οι αρχαίοι Έλληνες, παρά τις διαφορές και τις αντιπαλότητες που είχαν οι πόλεις-κράτη μεταξύ τους, είχαν συνείδηση των κοινών στοιχείων που τους ένωναν, την κοινή θρησκεία, την κοινή γλώσσα και την κοινή καταγωγή. Τα κοινά ιερά που ήταν τόποι πανελληνίου προσκυνήματος, οι αμφικτιονίες και οι κοινές γιορτές και οι αγώνες ήταν χειροπιαστές αποδείξεις της «κοινότητας» των αρχαίων Ελλήνων που όταν τονιζόταν οδηγούσε τους Έλληνες να μεγαλουργούν («τὸ Ἑλληνικόν, ἐὸν ὁμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον, καὶ θεῶν ἰδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα»)¹⁰. Μέγα, εξάλλου, υπήρξε το βήμα που έκανε ο Ισοκράτης, εκείνος ακριβώς ο Αθηναίος που δεν ανεχόταν την ανάμειξη των Περσών στα ελλαδικά πράγματα. Στον *Πανηγυρικό* του (§50), δηλαδή στο λόγο που έγραψε για να προκαλέσει το ξεσκήκωμα των Ελλήνων κατά των Περσών, κατά των βαρβάρων, διακήρυξε ότι πιο πολύ θα έπρεπε να αποκαλούνται Έλληνες όσοι μετέχουν «τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας» παρά όσοι μετέχουν «τῆς κοινῆς φύσεως», δηλαδή όσοι έχουν στις φλέβες τους αίμα ελληνικό. Αυτό που είχε εκφράσει ο Ισοκράτης παλιότερα ήταν η έννοια που έμεινε γνωστή ως *πανελλήνια ιδέα*: «τοσοῦτον δ' ἀπολέλοιπεν ἡ πόλις ἡμῶν περὶ τὸ φρονεῖν καὶ λέγειν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασιν, καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκεν μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας». Ξεπέρασε, δηλαδή, ο Ισοκράτης την προκατάληψη της καταγωγής αναδεικνύοντας τη θεμελιώδη σημασία της παιδείας ως το ουσιαστικότερο στοιχείο του προσδιορισμού της ταυτότητας που αποκαλεῖται ελληνική.¹¹

Αργότερα, με την κατάλυση του περσικού κράτους και τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού στην Ανατολή, μέσα απ' το εκπολιτιστικό έργο του Μεγάλου Αλεξάνδρου δημιουργείται η εξελληνισμένη Ανατολή και θεμελιώνεται η οικουμενικότητα του ελληνισμού. Μάλιστα την τόσο καλά θεμελιωμένη ελληνικότητα της Ανατολής δεν μπόρεσαν να καταλύσουν οι Ρωμαίοι που επηρεάστηκαν και οι ίδιοι πολιτισμικά απ' τα ελληνικά πνευματικά επιτεύγματα ώστε να μιλάμε για ελληνορωμαϊκό πολιτισμό. Αυτή η οικουμενικότητα του ελληνικού στοιχείου ήταν βασική παράμετρος που καθόρισε την

⁹ Καρπόζηλος (2009), τόμ.Γ, 28· Βακαλόπουλος (1974), τόμ. Α, 67-68.

¹⁰ Ηρόδοτος, Ιστορία, βιβλίο Θ: Ουρανία 8.144.2.

¹¹ Πρβλ. Κανελλόπουλος (1973), Ι.Ε.Ε., τόμ. Δ, 231.

ταυτότητα των Βυζαντινών, που τους διαχώρισε τόσο από τους «βαρβάρους» του Βορρά και της Ανατολής, όσο και από τον «εκ Δυσμάρ» χριστιανισμό.

Παράλληλα, στην περίοδο των Αποστόλων τον 1^ο μεταχριστιανικό αιώνα, ακόμη και οι Ιουδαίοι που είχαν υποστεί γλωσσικό και πολιτισμικό εξελληνισμό μπορούν να ονομάζονται -κατά κανόνα- όχι Έλληνες, αλλά *Ελληνισταί* (*Πράξεις των Αποστόλων* 6.1 και 11.20). Επιπλέον συναντάμε και χρήση των όρων *Έλλην-Ελληνίς*, και μέσα στα ευαγγέλια, όπως για παράδειγμα στο *Κατά Μάρκον* Ευαγγέλιο, 7.26 «...έλθοῦσα προσέπεσε πρὸς τοὺς πόδας αὐτοῦ· Ἦν ἡ δὲ γυνὴ Ἑλληνίς· συροφοινίκισσα τῷ γένει».

Σχετικά με το όνομα *Έλλην*, αυτό ήταν πάντα μια πρόκληση για την έρευνα καθώς το περιεχόμενό του διαφοροποιούνταν κατά τη διάρκεια της χιλιετούς βυζαντινής ιστορίας. Έτσι, για παράδειγμα, ο διακεκριμένος υμνογράφος της νέας θρησκείας, Ρωμανός ο Μελωδός, των χρόνων του Ιουστινιανού, παρουσιάζεται φανατικός αρνητής του Ελληνισμού και χρησιμοποιώντας χλευαστικά λογοπαίγνια, αποδοκιμάζει τους εθνικούς (ειδωλολάτρες) Έλληνες συγγραφείς (σε άπταιστα ελληνικά), ανάμεσά στους οποίους ονομαστικά τον Όμηρο, τον Πυθαγόρα, τον Πλάτωνα, τον Άρατο και τον Δημοσθένη γράφοντας:

«Τί φουσῶσι καὶ βαμβεύουσιν οἱ Ἑλληνες;
Τί φαντάζονται πρὸς Ἄρατον τὸν τρισκατάρατον;
Τί πλανῶνται πρὸς Πλάτωνα;»
(Ὑμνος στην Πεντηκοστή, οἶκος ιζ')¹².

Πῶς γίνεται όμως και κάτω από ποιες συνθήκες στο δεσποτάτο του Μυστρά ο σπουδαίος λόγιος Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων, απευθυνόμενος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, τόνιζε: «Ἐσμέν γάρ οὖν, ὧν ἠγεῖσθαι τέ καὶ βασιλεύειν Ἑλληνες τό γένος, ὡς ἡ τέ φωνή καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ»¹³.

Τελικά, στα τέλη του 14ου και από τον 15ο αιώνα και εξής οι Βυζαντινοί δεν διστάζουν να χρησιμοποιούν τον όρο *Έλληνας* ως αναπόσπαστο χαρακτηριστικό που προσδιορίζει την ταυτότητά τους. Χωρίς οι Βυζαντινοί στο σύνολό τους να έχουν αποποιηθεί τη ρωμαϊκή τους ταυτότητα, οι ονομασίες *Έλληνας* και *Ρωμαίος* δεν είναι ούτε αντίθετες ούτε ασύμβατες μεταξύ τους. Πρόκειται για ένα φαινόμενο ώσμωσης των δύο εννοιών, της οποίας η πιο εναργής έκφραση βρίσκεται στα γραπτά του Γεώργιου Γεμιστού Πλήθωνα, του τελευταίου Βυζαντινού και πρώτου Νεοέλληνα, όπως τον χαρακτήρισε ο ιστορικός Δ.Α. Ζακυθηνός¹⁴.

Η σύγχρονη έρευνα διαπιστώνει ότι ο όρος *Έλλην* χρησιμοποιείται αρχικά αρνητικά, καθώς συνδέεται με την αρχαία ελληνική θρησκεία και αναπόφευκτα με τον παγανισμό. Η αρχική σύγκρουση Χριστιανισμού και Ελληνισμού στην πρωτοβυζαντινή περίοδο όπου η ορμή της επικράτησης της χριστιανικής θρησκείας ήταν καταγιγιστική, οδήγησε στη σύνδεση του όρου *Έλλην* με τον παλαιό κόσμο που ερχόταν σε αντίθεση με τον κόσμο που εξέφραζε η νέα θρησκεία. Έτσι, το όνομα *Έλλην* ταυτίστηκε με την ειδωλολατρία και δεν χρησιμοποιήθηκε από τους ελληνόφωνους χριστιανούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αντ'

¹² Σοφριανός (2006), 24.

¹³ Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, P.G., 160, 821 B.

¹⁴ Βλ. Μαυρομάτης (1987), 190-191.

αυτού χρησιμοποιήσαν το όνομα *Ρωμαίος* που ταίριαζε περισσότερο με τις επιδιώξεις της οικουμενικότητας και της συνέχειας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹⁵.

Όμως, η καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων απ' την αρχή της ύπαρξης του Βυζαντίου και στη συνέχειά του χωρίς διακοπή, είναι το κλειδί που ξεκλειδώνει το πώς κατορθώθηκε σταδιακά η σύζευξη Ελληνισμού – Χριστιανισμού σε τέτοιο βαθμό ώστε στους τελευταίους πια αιώνες του βυζαντινού κράτους ο όρος *Έλλην* να σημαίνει τον βυζαντινό πολίτη και χριστιανό ορθόδοξο. Όπως έχει παρατηρηθεί, οι Βυζαντινοί αποκήρυξαν το ελληνικό σύστημα σκέψης, όμως διατήρησαν τον ελληνικό τρόπο έκφρασης¹⁶.

Πιο συγκεκριμένα, οι χριστιανοί λόγιοι γαλουχήθηκαν μέσω της θύραθεν παιδείας και εκπαιδεύτηκαν δίπλα σε σπουδαίους «εθνικούς» ρήτορες και διδασκάλους. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς (τέλη 2ου-αρχές 3ου αι.) υπήρξε μαθητής του στωικού φιλοσόφου και μετέπειτα Χριστιανού Πανταίνου και αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα χριστιανού φιλοσόφου ο οποίος χρησιμοποίησε την αρχαία ελληνική φιλοσοφία για να την ανάδειξη της χριστιανικής πίστης και την αλληγορική μέθοδο στην ερμηνεία των Γραφών. Επιπλέον, ο Ωριγένης (περ. 185- 255) είχε μια σχολή στην οποία ενθαρρύνονταν η μελέτη της κλασικής λογοτεχνίας με ιδιαίτερη έμφαση στους φιλοσόφους και χρησιμοποιούσε το σύστημα κριτικών σημείων των Αλεξανδρινών φιλολόγων¹⁷. Ή λίγο παλιότερα, ο Ιουστίνος ο Μάρτυρας (100-165) έλαβε ευρεία φιλοσοφική μόρφωση από τις σχολές του στωικισμού, της περιπατητικής, του πυθαγορισμού και του πλατωνισμού. Σπούδασε ρητορική και φιλοσοφία στις σχολές της Γάζας και των Αθηνών¹⁸. Έτσι από την πρόιμη αυτή εποχή χρησιμοποιήθηκαν τα ελληνικά εκφραστικά μέσα και οι δυνατότητες που έδινε η μελέτη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας για τη θεμελίωση των δογμάτων της χριστιανικής πίστης.

Χαρακτηριστικότερο, μάλιστα, παράδειγμα της τελευταίας διαπίστωσης αποτελούν τα έργα των Μεγάλων Πατέρων της χριστιανικής Εκκλησίας, του Μεγάλου Βασιλείου, του Γρηγορίου Νύσσης, του Γρηγορίου του Θεολόγου ή Ναζιανζηνού, καθώς και του Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος με τις ομιλίες του *ad populum Antiochenum habitae*, γνωστότερες ως *Άνδριάντες* (P.G. 49, στήλη 15-222) μάγευε τα πλήθη της Αντιόχειας που εγκατέλειπαν τον ιππόδρομο για ν' ακούσουν από το στόμα του το κήρυγμα του Ναζωραίου. Την ίδια εποχή ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, μορφωμένος στην Αθήνα, έψευγε τους χριστιανούς που απέρριπταν εντελώς τα ειδωλολατρικά έργα (P.G. 36, στήλη 508B)¹⁹. Επίσης, ο Μέγας Βασίλειος από την Καισάρεια της Καππαδοκίας, που σπούδασε και αυτός στην Αθήνα, θα προβεί σε μια θεμελιώδη ομιλία (αριθμός 22) προς τους χριστιανούς νέους «ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων» δίνοντας τη γραμμή που ακολούθησαν οι διανοούμενοι του μεσαίωνα, αλλά και τον πνευματικό εξοπλισμό που όφειλε να διαθέτει κάθε μορφωμένος άνθρωπος και υψηλός αξιωματούχος στο Βυζάντιο. Έτσι, ο χριστιανισμός ενεδύθη το επίσημο ελληνικό ένδυμα για την ερμηνεία του ευαγγελίου και τη διατύπωση των θεολογικών δογμάτων²⁰.

¹⁵ Πρβλ. Κωνσταντινίδης (1995), 17.

¹⁶ Magdalino (1991), 11.

¹⁷ Πρβλ. Wilson (1991), 25.

¹⁸ Βλ. Δετοράκης (1995), 41.

¹⁹ Βλ. Θεοχαρίδου (1967), 8.

²⁰ Βλ. Κωνσταντινίδης (1995), 13-14.

Παρά το γεγονός ότι η ελληνική γλώσσα και φιλοσοφία καθώς και μεγάλο μέρος της αρχαίας ελληνικής γραμματείας χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα απ' τους πρώτους κίβλας καθοριστικούς αιώνες επικράτησης της χριστιανικής θρησκείας στο Βυζάντιο, ο όρος *Έλλην* δεν χρησιμοποιήθηκε εξ αρχής από τους ελληνόφωνους χριστιανούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως εθνικός αυτοπροσδιορισμός, καθώς η λέξη *Ρωμαίος* ήταν αυτή που αρχικά εξέφραζε την εθνική και κρατική συνείδηση των βυζαντινών λογίων και μη, αλλά κυρίως γιατί η χριστιανική ταυτότητα υπήρξε το βασικότερο στοιχείο της βυζαντινής ταυτότητας σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο εκχριστιανισμός του ελληνισμού ή καλύτερα ο εξελληνισμός του χριστιανισμού θα είναι μια μακροχρόνια διαδικασία γεμάτη εμπόδια και αμοιβαίες υποχωρήσεις²¹.

Η σταδιακή συρρίκνωση της επικράτειας του βυζαντινού κράτους και η οριστική απώλεια του πολυεθνικού του χαρακτήρα παρέχουν βαθμιαία στους Ρωμαίους μια ομοιογένεια, ιδιαίτερα στην άρχουσα τάξη και ως ένα μεγάλο βαθμό στα αρχόμενα κοινωνικά στρώματα. Αυτή την ομοιογένεια αποτελούν τρία στοιχεία:

- Οι δεσμοί με το κοινό παρελθόν
- Η ελληνική γλώσσα
- Η ορθοδοξία²².

Αυτή η στροφή των Βυζαντινών προς το παρελθόν και η σύνδεσή τους με ό,τι θεωρούσαν ως κληρονομιά τους ήταν δυνατή μέσω της θύραθεν παιδείας. Δηλαδή της ελληνομάθειας που η πεπαιδευμένη ελίτ θεωρούσε ότι διαχώριζε τους πραγματικά μορφωμένους από τους «βαρβάρους» που δεν είχαν ανατραφεί με την αρχαιοελληνική γραμματεία, δεν κατείχαν την ελληνική γλώσσα και που τέλος δεν αποτελούσαν μέλη της οικουμενικής εκκλησίας²³. Ακόμη και η μεγάλη σε έκταση βυζαντινή εργογραφική παραγωγή, χριστιανική στο μεγαλύτερο μέρος της, βρήκε από ιδέες και αξίες που πηγάζουν από τον ανεξάντλητο αρχαιοελληνικό λόγο.

Μέσα φυσικά από όλες τις παραπάνω πολιτικές και πολιτισμικές ζυμώσεις προέκυψε σταδιακά η ελληνοποίηση και της κρατικής μηχανής του Βυζαντίου. Έτσι, η χρήση της ελληνικής γλώσσας που ήταν φυσικά μια καθημερινή πραγματικότητα για τα περισσότερα κοινωνικά στρώματα, κυρίως τα χαμηλότερα, έγινε σταδιακά αναπόσπαστο κομμάτι βασικότερων κρατικών θεσμών. Για παράδειγμα, από τον 5^ο αι. άρχισε να γράφεται και η νομοθεσία του κράτους στα ελληνικά, πρακτική που γενικεύεται με τη σύνταξη των «Νεαρῶν» από το β' μισό του 6^ο αι²⁴.

Η αναμφισβήτητη παιδευτική και ηθικοπνευματική ανωτερότητα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας έγινε η σημαία κάθε καλλιεργημένου βυζαντινού λόγιου, κρατικού λειτουργού ή αυτοκράτορα, η ελληνική γλώσσα αντικατέστησε τα λατινικά (την επίσημη γλώσσα του ρωμαϊκού κράτους), ώστε εν τέλει να αντικατασταθούν οι ορολογίες και οι τίτλοι, στοιχεία δυσκίνητα που ακολουθούν συνήθως τελευταία τις ασυγκράτητες ιστορικές ζυμώσεις. Οι Βυζαντινοί μέσα από την ελληνική Παιδεία και λόγω της αναστροφής τους με

²¹ Βλ. Κωνσταντινίδης (1995), 17· Σοφιανός (2006), 21-22.

²² Βλ. Μαυρομάτης (1987) τόμ. 7, 186-187.

²³ Πρβλ. Μαυρομάτης (1987) τόμ. 7, 187.

²⁴ Καραγιαννόπουλος (1983), 11.

τα κλασσικά γράμματα, συν τω χρόνω, υιοθέτησαν μαζί με τον ρωμαϊκό τίτλο και το όνομα *Έλληνες*, τόσο με τη θρησκευτική όσο και με την πολιτισμική και εθνική του σημασία²⁵.

Παράλληλα, η συνεχιζόμενη αναστροφή με την πνευματική παρακαταθήκη της ελληνικής αρχαιότητας έφερε όχι μόνο τον θαυμασμό και την αποδοχή των αξιών και των ιδεωδών της, αλλά ανέτρεψε και το αρνητικό περιεχόμενο που η παλαιοχριστιανική διάνοηση έδωσε στον όρο *Έλλην* ώστε ο μορφωμένος βυζαντινός λόγιος του 14^{ου} αιώνα να θεωρεί καύχημα και τιμή να επικαλείται ως εθνική ταυτότητά του τον όρο *Έλλην*²⁶.

Οι Βυζαντινοί είχαν πάντα συνείδηση του ελληνικού τους παρελθόντος. Μπορεί να ονόμαζαν τους εαυτούς τους Ρωμαίους και με υπερηφάνεια να υπενθύμιζαν ότι η δική τους ήταν η νόμιμη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Ακόμη περισσότερο ήταν Χριστιανοί για τους οποίους η ειδωλολατρική παιδεία είχε δευτερεύουσα σημασία όταν τη συνέκρινε κανείς με τη χριστιανική αποκάλυψη. Αλλά η γλώσσα τους ήταν η ελληνική. Τα μνημεία του λόγου τους ήταν γραμμένα στα ελληνικά και τα έργα του αρχαίου ελληνικού κόσμου εξακολουθούσαν να αποτελούν αντικείμενο μελέτης και θαυμασμού. Ο Όμηρος ήταν γι' αυτούς «ο Ποιητής», και στίχοι από τα ποιήματά του έπρεπε να αναγνωρίζονται και να κατανοούνται αμέσως²⁷. Η λέξη όμως *Έλλην*, έπρεπε να αποφεύγεται επειδή σήμαινε τον «εθνικό», τον «ειδωλόλατρη». Ο βυζαντινός μαθητής για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση της Άννας Κομνηνής, έπρεπε να «ελληνίζει» τη γλώσσα του έπρεπε με άλλες λέξεις, να μάθει να γράφει σε κλασικό ύφος και με κλασικό λεξιλόγιο²⁸.

Γ) Μεθοδολογία

Η μέθοδος που θα ακολουθηθεί για να γίνει φανερή η εξέλιξη του όρου *Έλλην* και η σταδιακή αλλαγή του περιεχομένου του είναι η μελέτη των πηγών, κυρίως λόγιων κειμένων όπως ιστοριογραφίες, χρονογραφίες, επιστολές, λόγοι και η παρουσίαση ενδεικτικών αποσπασμάτων από τα βυζαντινά κείμενα που περιλαμβάνουν τον όρο *Έλλην* ή *ελληνικός* με τον αντίστοιχο σχολιασμό για το εκάστοτε περιεχόμενο με το οποίο οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται στη συγκεκριμένη κάθε φορά πηγή από τον Βυζαντινό συγγραφέα της. Μία πρώτη προσέγγιση ξεκινά από την εποχή της Μακεδονικής Αναγέννησης των γραμμάτων για να φτάσει έως την τελική πτώση του Βυζαντίου στους Οθωμανούς, με την παρουσίαση της αντίληψης σχετικά με τον *Έλληνα* και την *ελληνικότητα* όπως περιγράφεται στους ιστορικούς της Αλώσεως.

Όπως είναι βέβαια ευνόητο, για λόγους πρακτικούς και κυρίως για να είναι εφικτός ο στόχος που έχει τεθεί γι' αυτή την μεταπτυχιακή εργασία, ήταν αναγκαίο να αναφερθούν ενδεικτικά ορισμένοι μόνο λόγιοι από τις υπό εξέταση χρονικές περιόδους, κυρίως οι γνωστότεροι, αλλά και ελάσσονες που με τις αναφορές τους στον όρο *Έλλην* φωτίζουν την εξέλιξή του. Επιπλέον, η ανάλυση των αποσπασμάτων από τις πηγές έχει στηριχθεί και στην

²⁵ Γλύκατζη – Αρβελέρ (2009), 191

²⁶ Βλ. Χριστοφιλοπούλου (2004), 352.

²⁷ Wilson (1991), 37.

²⁸ Runciman (1951), 34.

αντίστοιχη σύγχρονη βιβλιογραφία που ανιχνεύει σε κάθε περίπτωση τη χρήση του υπό εξέταση όρου. Η υιοθέτηση αυτής της μεθόδου παρουσίασης του θέματος έχει ως σκοπό να αποκαλύψει τη σταδιακή δημιουργία της ελληνικής εθνικής συνείδησης των Βυζαντινών μέσω της μετάλλαξης του περιεχομένου του όρου *Έλλην*, καθώς το σημασιολογικό του φορτίο μετατοπίζεται σε έναν όλο και πιο ελληνικό αυτοπροσδιορισμό των Βυζαντινών μέσα από τις διαδοχικές ιστορικές φάσεις που απαρτίζουν τη βυζαντινή ιστορία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Μακεδονική Αναγέννηση

Από την εποχή της δυναστείας του Αμορίου και πριν ακόμη λήξει η αναστάτωση που είχε δημιουργήσει η οικονομική έριδα υπήρχε η στροφή στη μελέτη των αρχαίων ελληνικών κειμένων. Κατά τη διάρκεια της δυναστείας των Μακεδόνων η μελέτη και ανάδειξη της αρχαίας κληρονομιάς έγινε εντονότερη φτάνοντας σε τέτοιο επίπεδο ώστε να χαρακτηριστεί ως αναγέννηση των γραμμάτων, τη μακεδονική αναγέννηση. Τον 9^ο αιώνα ο Καίσαρας Βάρδας, θείος του Μιχαήλ Γ', αναδιοργάνωσε το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης στη Μαγναύρα, όπου και δίδαξαν κορυφαίοι δάσκαλοι της εποχής όπως ο Λέων ο Φιλόσοφος ή Μαθηματικός, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος, ο Αρέθας, ο Μιχαήλ Ψελλός και άλλοι. Ταυτόχρονα, τα μοναστήρια διέθεταν πλούσιες και καλά οργανωμένες βιβλιοθήκες και ειδικά οργανωμένα scriptoria για την αντιγραφή των αρχαίων χειρογράφων τα οποία καλά φυλαγμένα στις βιβλιοθήκες των μονών διέσωσαν την αρχαία ελληνική κληρονομιά²⁹.

Η συστηματική αναδίφηση των βυζαντινών λογίων στα χειρόγραφα των κλασικών συγγραφέων, η μελέτη, ο σχολιασμός και η ταξινόμησή τους ήταν ανεκτίμητης αξίας έργο. Οι σχολιαστές αυτοί που κατέγραψαν και κατέταξαν τα κείμενα της κλασικής αρχαιότητας σε εγκυκλοπαιδείες, δημιουργώντας έτσι την κίνηση του εγκυκλοπαιδισμού, ήταν προσηλωμένοι στην κλασική παιδεία. Οι ιστορικοί, οι ρήτορες, οι φιλόσοφοι και οι γραμματικοί κατέβαλλαν μεγάλες προσπάθειες για να μιμηθούν το ύφος και τη γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων, αλλά σπάνια το πετύχαιναν. Πάντως όλη αυτή η προσπάθεια, που προϋπέθετε σχολαστική μελέτη και συχνά αποστήθιση των αρχαίων κειμένων, αποδεικνύει από μόνη της το πάθος των μορφωμένων Βυζαντινών για τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Βέβαια παρά το γεγονός ότι ο όρος *Έλλην* και *ελληνικός* είχαν και υβριστικό περιεχόμενο ως συνώνυμα της ειδωλολατρίας, δεν είχαν χάσει τελείως την εθνική τους έννοια³⁰.

Μετά την εποχή της μακεδονικής δυναστείας, επειδή είχε συντελεστεί η πνευματική αναγέννηση στο Βυζάντιο και οι λόγιοι είχαν στραφεί προς την κλασική αρχαιότητα, χρησιμοποιείται συχνότερα ο όρος *Έλλην* που προηγουμένως συνδεόταν άμεσα με την ειδωλολατρία³¹. Η ενασχόληση με την αρχαία ελληνική γραμματεία συνέβαλε στην εκγύμναση του νου και οδήγησε τους βυζαντινούς λογίους να χρησιμοποιούν τα διδάγματα της «θύραθεν παιδείας» για τον χριστιανικό τους αγώνα. Έτσι παρατηρείται το παράδοξο φαινόμενο, οι Έλληνες από αντίπαλοι-ειδωλολάτρες να γίνονται οι σοφοί δάσκαλοι και εμπνευστές-συνοδοιπόροι των Βυζαντινών διανοουμένων, οι περισσότεροι από τους οποίους κατείχαν ιερατικά αξιώματα προερχόμενοι από τον εκκλησιαστικό χώρο³².

²⁹ Πρβλ. Lemerle (2001), 280.

³⁰ Βλ. Μίλτων, (1979), ΙΕΕ, τόμ. Η, 240.

³¹ Πολάτωφ (2017), 333.

³² Σοφιανός (2008), 27-31.

Αλλά και πέρα από την επίσημη Εκκλησία, η κοσμική παιδεία του Βυζαντίου, την οποία δεν χειραγωγούσε αποκλειστικά η Εκκλησία, χρησιμοποιούσε τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και συχνά αναφερόταν σ' αυτούς, καθώς και σε πρόσωπα και πράγματα της Ελληνικής μυθολογίας. Αυτό μαρτυρούν και οι ενδιαφέρουσες διασωθείσες επιστολές του αποκαλούμενου «Ανόνημου», ενός δασκάλου του α΄ μισού του 10^{ου} αιώνα, ο οποίος δίδασκε τη λόγια Ελληνική γλώσσα (γραμματική, προσωδία, ρητορική).³³ Επομένως, ο βυζαντινός Ανόνημος διδάσκαλος, όπως συνάγεται από τις επιστολές του, είχε άρτια γνώση της ελληνικής μυθολογίας, ιστορίας και γραμματείας γενικότερα. Πρέπει να φτάσουμε όμως στον 11^ο αιώνα και στον καθηγητή φιλοσοφίας στην Κωνσταντινούπολη, Ιωάννη Μαυρόποδα, για να ακούσουμε μία φωνή υπεράσπισης της προγονικής μας κληρονομιάς και μια προσπάθεια αποκατάστασης των συκοφαντημένων και παρεξηγημένων αρχαίων Ελλήνων.³⁴

ΦΩΤΙΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Η νέα εποχή που ανέτειλε για το Βυζάντιο, μία εποχή μεγάλης πολιτιστικής ακμής την οποία γρήγορα ακολούθησε μια έντονη πολιτική ανάπτυξη είναι συνδεδεμένη με έναν από τους μεγαλύτερους βυζαντινούς λογίους, τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο. Η νέα αυτή εποχή αν και ονομάζεται μακεδονική αναγέννηση, δεν αρχίζει με τη μακεδονική δυναστεία, αλλά λίγο πιο πριν, με την πολυτάραχη βασιλεία του τελευταίου εξ Αμορίου αυτοκράτορα του Μιχαήλ Γ΄³⁵. Σπουδαίο κέντρο της βυζαντινής επιστήμης και παιδείας έγινε το πανεπιστήμιο που ίδρυσε ο καίσαρας Βάρδας στο ανάκτορο της Μαγναύρας το 855. Σ' αυτό καλλιεργήθηκαν όλοι οι κλάδοι της τότε «θύραθεν παιδείας» με διευθυντή τον Λέοντα τον Μαθηματικό. Στο πανεπιστήμιο αυτό έδρασε και ο Φώτιος, ο μεγαλύτερος δάσκαλος και λόγιος του αιώνα αυτού.

Φωτισμένος και πολυγραφότατος ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος βγαίνοντας μέσα απ' την εικονομαχική διαμάχη είναι ο αντιπροσωπευτικότερος ίσως λόγιος του πρώτου βυζαντινού ουμανισμού, μιας πνευματικής αναγέννησης που δεν ήταν βέβαια άσχετη με την αναστήλωση των εικόνων. Η νίκη των εικόνων άνοιξε τον δρόμο προσέγγισης της αρχαιοελληνικής παιδείας και του ελληνικού τρόπου σκέψης που η αξία τους όχι μόνο δεν αμφισβητήθηκε τόσο από τους εικονομάχους όσο και απ' τους εικονοκλάστες, αλλά αποτέλεσαν εργαλεία για τη στήριξη των νέων αξιών του Βυζαντίου της ορθοδοξίας και της ελληνικής παιδείας. Αυτό φαίνεται καθαρά στα έργα του Φωτίου, στο *Λεξικό*, στη *Βιβλιοθήκη* και τα *Αμφιλόγια*.

Αρχικά, το *Λεξικό* του Φωτίου με 8.000 λήμματα περιλαμβάνει όχι μόνο τις σπάνιες λέξεις του απλού λεξιλογίου με στόχο την ανάδειξη της αισθητικής τους αξίας, αλλά και

³³ Ανόνημου Διδασκάλου, CFHB, (2000), 101-103.

³⁴ Βλ. Σοφιανός (2006), 31-32.

³⁵ Ostrogorsky (1989), τόμ. Β, 91.

πλήθος λέξεων από ρήτορες και ιστορικούς ενώ ελάχιστες από ποιητές. Η αναζήτηση του όρου Έλλην στο Λεξικό του Φωτίου, οδηγεί στη διαπίστωση πως οι αναφορές σχετίζονται με τις λέξεις που προέρχονται από την ελληνική γλώσσα, των οποίων ο Φώτιος εξηγεί την προέλευση και επισημαίνει το νόημα αλλά σε πολλά και τη σωστή γραφή. Για παράδειγμα στο λήμμα Άλφα 1805 λέει: «Άνειληπτός ἐστίν τό Έλληνικόν, οὐχί ἀνάλειπτος οὐδέ ἕτερον τοιοῦτον οὐδέν» και λίγο πιο κάτω στο Α 2328 «Άπελεύθερος: Έλληνικόν τό ὄνομα καί δράματα ἄττα οὕτως ἐπιγέγραπται». Χαρακτηριστική είναι η ανάφορά του στη λανθασμένη απ' τους συγχρόνους του χρήση ενός όρου ως «βάρβαρον». Για παράδειγμα στο λήμμα Α 5036: «Άσφάλεια μέν καί ἀσφαλές ἑλληνικά, τό δέ σφαλίζεσθαι βάρβαρον». Εδώ διαφαίνεται η ρήση του Αριστοτέλη στο Γ' βιβλίο: «τό ἑλληνίζειν ἐστί τό ὀρθῶς λέγειν» που ακολουθήθηκε από τους βυζαντινούς λογίους για τους οποίους βέβαια το «ὀρθῶς λέγειν» σχετιζόταν με την όσο το δυνατόν ορθότερη χρήση της αττικής διαλέκτου από τους ελληνομαθείς. Έτσι στο λήμμα Α 3438 διαβάζουμε: «Άχιλλέος καί Πηλέος· οἱ ἄλλοι Ἕλληνες χωρὶς Ἀττικῶν διὰ τοῦ ο, οἱ δὲ Ἀττικοὶ διὰ τοῦ ω. οἱ δὲ Ἴωνες καί τῆ τοῦ ε εἰς τό η μεταβολῆ χρῶνται Πηλῆος καί Ἀχιλλῆος λέγοντες, καί διὰ τοῦ ε Ὅμηρος (Β 23)· εὔδεις Ἀτρέος υἱέ. λέγουσι δὲ καί διὰ τοῦ ως τὰς γενικὰς ἐνίοτε, οἷον καί Ἐκαταῖος (fr. ponum) Κρηθέως καί Ἀτρέως ποτὲ λέγει παραπλησίως τοῖς Ἀττικοῖς, καί τὰ ἄλλα δὲ διὰ τοῦ Ὀ Ἰακά, οἷον φύσιος, λέξιος, πόλιος».

Στα λήμματα του Ξίλων δεν αναφέρεται το όνομα Έλλην, αλλά παρουσιάζεται σε δεκαπέντε λήμματα που αναφέρονται σε λέξη που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Έλληνες, όπου παρουσιάζεται σε κάποιες περιπτώσεις η αρχαιοελληνική μυθολογική της προέλευση ή αλλού συνδέεται με την χρήση της σε ιστορικά, ρητορικά ή λογοτεχνικά έργα της ελληνικής αρχαιότητας. Έτσι, διαβάζουμε στο λήμμα Π 417 «Περιθοῖδα: δῆμος τῆς Οἰνηΐδος φυλῆς· ἀπὸ Πειρίθου τοῦ Ἰξίονος· νόμος δ' ἦν Ἀθήνησι ξένους εἰσδέχεσθαι τοὺς βουλομένους τῶν Ἑλλήνων· Θεσσαλοὺς δὲ ἐξαίρετως ὑπεδέχοντο, διὰ τὴν Πειρίθου καί Θησέως φιλοξενίαν· τούτοις δὲ καί χώραν ἐμέρισαν, ἦν ἐκάλεσαν Περιθοῖδας;» ή πιο κάτω στο Π 472 «Πύθια: πανήγυρις· ἑορτὴ Ἑλληνικὴ». Αλλού γίνονται αναφορές στο πώς απαντάται η λέξη στον Όμηρο, όπως για παράδειγμα στο Π 443 «Πόρδαλιν: οἱ ἄλλοι Ἕλληνες· Ἀττικοὶ πάρδαλιν· Ὅμηρος τὸ μὲν ζῶον διὰ τοῦ ὄ, τὴν δορὰν δὲ διὰ τοῦ ὄ α.». Ενώ στο λήμμα Ρ 480 «Ραικούσ: οἱ βάρβαροι τοὺς Ἕλληνας· Σοφοκλῆς τῆ λέξει κέχρηται.» Σε άλλο σημείο, στο λήμμα Σ 495 «Σαβοί: Δημοσθένης καλεῖται». Τέλος στο λήμμα Α 3419-3420 έχουμε: «Άχαιά: ἐπίθετον Δήμητρος. βραχεῖα ἢ πρώτη· ἀπὸ τοῦ ἄχους μᾶλλον ἢ ἀπὸ τοῦ ἤχου. Ἀριστοφάνης Ἀχαρνεῦσιν (709)· οὐδ' ἂν αὐτὴν τὴν Ἀχαιᾶν ῥαδίως ἠνέσχετο. Ἀχαιοί: οἱ Ἕλληνες. οὕτως καλεῖ ὁ ποιητὴς πάντας τοὺς Ἕλληνας. εἰσὶ δὲ κυρίως Ἀχαιοὶ οἱ κατοικοῦντες μέρος τι τῆς Πελοποννήσου τὴν καλουμένην Ἀχαιᾶν. καὶ οἱ τὴν Φθιώτιδα Ἀχαιᾶν κατοικοῦντες ὑπὸ Ἀχιλλεῖ τεταγμένοι, ἀφ' ὧν πάντες οἱ Μυρμιδόνες Ἀχαιοὶ καλοῦνται ὑπὸ Ὅμηρου». Αυτό το λήμμα είναι και το μόνο που αναφέρεται στον όρο Έλλην με τοποθέτησή τους σε συγκεκριμένο τόπο και την προέλευσή τους σύμφωνα με τους ποιητές Αριστοφάνη και Όμηρο.

Η Μυριόβιβλος του Φωτίου, είναι έργο εμβληματικό και πολύτιμο γιατί διασώζει περιλήψεις έργων άγνωστων από άλλες πηγές και ελέγχει με φιλολογικό –επιστημονικό τρόπο τη γνησιότητα των κειμένων. Από τα 279 βιβλία της βιβλιοθήκης του Φωτίου τα 157

είναι θεολογικού περιεχομένου ενώ τα 122 αναφέρονται σε θύραθεν κείμενα. Μία προσεκτική αναζήτηση του όρου Έλλην στο έργο αυτό του Φωτίου αποκαλύπτει τη χρήση του όρου σε μεγάλο βαθμό στο πολυσέλιδο κείμενο που παρουσιάζεται με δύο κύριες σημασίες. Έτσι οι Έλληνες αναφέρονται με την έννοια των αρχαίων Ελλήνων στην παρουσίαση των περιλήψεων εκείνων που παρουσιάζουν τα θύραθεν έργα, που και μεγάλη έκταση καταλαμβάνουν και πολλούς διαφορετικούς συγγραφείς περιλαμβάνουν της κλασικής και της ύστερης αρχαιότητας, όπως για παράδειγμα σύντομα ο Θουκυδίδης και ο Ηρόδοτος ή -αρκετά εκτεταμένα- ο Αρριανός³⁶.

Επιπλέον είχε διαβάσει και μεταγενέστερα εκλαϊκευμένα κείμενα όπως το *Κλειτοφών* και *Λευκίπη* του Αχιλλέα Τάτιου ή τον Λουκιανό του οποίου τα αντιχριστιανικά αισθήματα παραβλέπει ο Φώτιος δηλώνοντας την εκτίμησή του. Γενικότερα η ειδωλολατρία καθαυτή δεν έκανε έναν συγγραφέα απαράδεκτο στον Φώτιο, αφού φαίνεται ότι εναντιωνόταν περισσότερο στους αιρετικούς ή σε αυτούς που αναμείγνυαν την ειδωλολατρία με τον χριστιανισμό όπως π.χ. το έργο του Χορικίου³⁷. Η προκατάληψη του ενάντια στους ειδωλολάτρες επηρεάζει τον Φώτιο λιγότερο απ' ό,τι αναμενόταν³⁸ και δεν τον εμποδίζει να παραθέτει και να κρίνει τόσα θύραθεν κείμενα.

Ο Φώτιος ωστόσο τον μεγαλύτερο έπαινο τον επιφυλάσσει για τον Μ. Βασίλειο, έναν χριστιανό συγγραφέα. Παρουσιάζει και άλλους χριστιανούς συγγραφείς, 157 συνολικά έργα θεολογικού περιεχομένου, στα οποία ο όρος Έλλην σχετίζεται παντού με την ειδωλολατρική τους πίστη την οποία κατήργησαν οι άξιοι εκπρόσωποι των χριστιανικών δογμάτων. Για παράδειγμα διαβάζουμε: «Άνεγνώσθη εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς Εὐσεβίου λόγοι ιε΄, ἐν οἷς ὡς ἐπίπαν τῶν Ἑλλήνων ματαιολογίαν ἐλέγχει...» (P.G. 103, 8.4a). Έτσι στο P.G., 103, 18. 5a, διαβάζουμε: «Άνεγνώσθη ἐπισκόπου Κυρήνης, Συνέσιος αὐτῷ ὄνομα, περὶ προνοίας, περὶ βασιλείας καὶ περὶ ἄλλων τινῶν· τὴν δὲ φράσιν ὑψηλὸς καὶ ὄγκον ἔχων, ἀποκλίνων δὲ καὶ πρὸς τὸ ποιητικώτερον. Άνεγνώσθη δὲ αὐτοῦ καὶ ἐπιστολαὶ διάφοροι, χάριτος καὶ ἡδονῆς ἀποστάζουσαι μετὰ τῆς ἐν τοῖς νοήμασιν ἰσχύος καὶ πυκνότητος. Ἦν δ' οὗτος ἐξ Ἑλλήνων, φιλοσοφία σχολάζων· ὃν φασὶ πρὸς τὸν θεϊασμὸν τοῦ χριστιανισμοῦ νεύσαντα τὰ μὲν ἄλλα παραδέχεσθαι εὐπειθῶς, τὸν δὲ περὶ ἀναστάσεως οὐκ ἐθέλειν προσίεσθαι λόγον». Στο απόσπασμα αυτό για τον Συνέσιο Κυρήνης ο Φώτιος επαινεί φυσικά τον συγγραφέα για τη στροφή του προς τον χριστιανισμό, αν και ήταν ελληνομαθής ως προς τη φιλοσοφία, αλλά ελέγχει την ελλιπή αποδοχή των δογμάτων του χριστιανισμού.

Από την παραπάνω προσέγγιση χωρίων, από τα σημαντικότερα έργα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου, γίνεται φανερό ότι η χρήση του όρου Έλλην αναφέρεται στους αρχαίους Έλληνες, ενώ κατά κόρον ο όρος αφορά την αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία. Οι Έλληνες για τον Φώτιο ήταν οι της «θύραθεν» παιδείας, των οποίων τη γλώσσα και γραμματεία μελέτησε, ο σοφός ιεράρχης, με μεγάλη αφοσίωση, ίσως τη μεγαλύτερη από οποιονδήποτε άλλο μέχρι εκείνη την εποχή.

³⁶ Wilson (1991), 135.

³⁷ Ο.π., 139.

³⁸ Ο.π., 145.

ΑΡΕΘΑΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

Ο επίσκοπος Καισαρείας Αρέθας, που ήταν ίσως μαθητής του Φωτίου και πιθανόν να είχε δεχθεί την επίδρασή του, αποτελεί παράδειγμα του κανόνα ότι οι εκκλησιαστικοί λειτουργοί της ανώτερης βαθμίδας ήταν φιλελεύθεροι και ανεκτικοί στη στάση τους απέναντι στην ειδωλολατρία του παρελθόντος³⁹. Υπήρξε μεγάλος θαυμαστής των αρχαίων κλασικών και περίπου 20 χειρόγραφα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων αντιγράφηκαν από τον ίδιο από εύθραυστους παπύρους σε πιο ανθεκτικές περγαμηνές⁴⁰. Συστηματικός αντιγραφέας και αναγνώστης που είχε επιβλητική παραγωγή στη συγκέντρωση και διάσωση πολύτιμων έργων της αρχαιότητας, σχολίασε τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων που διέθετε στη βιβλιοθήκη του που ήταν από τις πλουσιότερες του βυζαντινού κόσμου. Όμως, ελάχιστα είναι γνωστά για τη μέθοδο και τις απόψεις του Αρέθα. Η κυριότερη θεολογική του πραγματεία υπήρξε ο σχολιασμός της αποκάλυψης του Ιωάννη που στηρίχθηκε κυρίως στο προγενέστερο σχετικό έργο του αρχιεπισκόπου Καισαρείας (τέλη 6^{ου}-αρχές 7^{ου} αι.) Ανδρέα, που συχνά αντιγράφει αυτολεξεί⁴¹. Η αναζήτηση στο έργο αυτό του Αρέθα δεν απέδωσε κανένα αποτέλεσμα για τους όρους: *Έλλην*, *ελληνικός*, *ελληνισμός*, *ελληνίζω*, πράγμα που ταιριάζει βέβαια με την αυστηρότατη κριτική που ασκούσε ο Αρέθας στα θύραθεν κείμενα, τα οποία σχολίαζε απορρίπτοντας με έντονο τις περισσότερες φορές τρόπο κάθε τι παγανιστικό. Παρ' όλα αυτά, ο Αρέθας δεν αδιαφορούσε για τα θέματα των εθνοτήτων και για τη γενικότερη εθνολογική σύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας στην εποχή του, αν και η προσέγγισή του ήταν πρωτίστως από τη σκοπιά του χριστιανισμού.

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Αρέθα στην κατάσταση που επικράτησε στην Πελοπόννησο μετά την κάθοδο των Σλάβων στο πολυσυζητημένο κείμενο του *Χρονικού της Μονεμβασίας*. Ο αρχικός πυρήνας του αποδεδειγμένα ιστορικού αυτού έργου, εντοπίζεται - από σπουδαίους μελετητές όπως ο P. Lemerle και ο I. Dujcev- μεταξύ του 8^{ου} και 9^{ου} αιώνα, ενώ άλλοι ερευνητές -όπως ο J. Koder (1976) και ο O. Kresten (1977)- θεωρούν τον Αρέθα Καισαρείας ως πιθανό συντάκτη του *Χρονικού*. Οι πληροφορίες του έργου αυτού για την κατοχή της Πελοποννήσου επί 218 έτη από το έθνος «των Σκλαβήνων» και για τη διασπορά του γηγενούς πληθυσμού της περιοχής έχει αποδειχθεί ότι δεν ανταποκρίνονται στην ιστορική πραγματικότητα της εποχής, αλλά επισημαίνεται η υπερβολή του συντάκτη του *Χρονικού της Μονεμβασίας* σχετικά με το θέμα αυτό⁴². Παρ' όλα αυτά, η επιμονή του Αρέθα -αν όντως είναι αυτός ο συντάκτης του *Χρονικού*- να παρουσιάσει σε μια τόσο πρόωμη εποχή θέματα εθνολογικής σύνθεσης ή εθνολογικού κινδύνου από την εισβολή ενός αλλότριου έθνους σε περιοχή της ρωμαϊκής επικράτειας αποκαλύπτει την ενασχόληση με ζητήματα «εθνικού» περιεχομένου σε εποχή που ο εθνικισμός δεν υπήρχε ως ιδεολογία.

³⁹ Wilson, (1991), 159.

⁴⁰ IEE (1979), τόμ. Θ, 242.

⁴¹ Ο.π., 242.

⁴² Βλ. Χριστοφιλοπούλου (1979), IEE, τόμ. Η, 331.

ΣΟΥΔΑ ΛΕΞΙΚΟ

Το λεξικό της Σούδας, ένα συμπληματικό βυζαντινό λεξικό με χαρακτηριστικά εγκυκλοπαίδειας, ήταν χρήσιμο στους βυζαντινούς αναγνώστες, όπως αποδεικνύουν οι πάμπολλες αντιγραφές του. Η Σούδα είναι ένα ογκώδες έργο που αντιπροσωπεύει την εποχή του βυζαντινού εγκυκλοπαιδισμού και ο σύγχρονος αναγνώστης εντυπωσιάζεται από τις ασυνήθιστες λογοτεχνικές επιλογές των συμπληρωτών. Για παράδειγμα, η υπεροχή των παραθεμάτων από το κείμενο του Αριστοφάνη και τα σχόλια στα έργα του. Από τα 30.000 λήμματα πάνω από 5.000 προέρχονται απ' τα κείμενα του Αριστοφάνη με τον αντίστοιχο σχολιασμό πάνω σε αυτά. Επίσης διασώζεται στη Σούδα ένα σύντομο επικό ποίημα, η *Εκάλη* του Καλλιμάχου από την ελληνιστική περίοδο και οι *Δειπνοσοφιστές* του Αθήναιου. Λιγότερα είναι τα παραθέματα από τους Έλληνες ιστορικούς⁴³.

Η αναζήτηση του όρου *Έλλην* στο λεξικό της Σούδας, οδηγεί στο αινιγματικό και απολύτως λακωνικό λήμμα: Έλλην = φρόνιμος, και υπαινίσσεται αυτό που αποτελεί κανόνα σχεδόν για την εποχή της Μακεδονικής αναγέννησης των γραμμάτων. Ότι δηλαδή, το όνομα *Έλλην* δεν συνεπάγεται κάτι ανήθικο, αρνητικό και επομένως απορριπτέο, αλλά συνδέεται με ένα θετικό περιεχόμενο είτε ερμηνεύοντάς το «φρόνιμος» ως ηθικός είτε με την έννοια του χρήστη του ορθού λόγου. Αποβάλλεται, λοιπόν, η μονοδιάστατη αρνητική σημασία που περιείχε ο όρος *Έλλην* η οποία τον συνέδεε αποκλειστικά με θρησκευτικό περιεχόμενο και ειδικότερα με την ειδωλολατρία.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ζ΄ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ

Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος (912-959) ήταν ένας από τους λίγους βυζαντινούς ηγεμόνες που συνδύασαν την αυτοκρατορική ιδιότητα με την ιδιότητα του λογίου. Μεγάλος προστάτης των γραμμάτων και των τεχνών, πολυγραφότατος συγγραφέας και ο ίδιος, συγκέντρωσε βιβλία, ενίσχυσε και ανέπτυξε το Πανδιδακτήριο της Κωνσταντινούπολης που επανίδρυσε ο Καίσαρας Βάρδας το 843 και πρωτοστάτησε στην αναβίωση των ιστορικών σπουδών, δημιουργώντας τον αξιολογότερο κύκλο ιστορικών σπουδών στο μεσαίωνα.

Πολύ γνωστό έργο του είναι το εγχειρίδιό του *Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ρωμανόν* γνωστό με τον λατινικό τίτλο: *De Administrando Imperio*. Το έργο αυτό απευθυνόταν στον γιο του αυτοκράτορα Ρωμανό που τον διαδέχθηκε στον θρόνο και απέβλεπε στο να αποτελέσει οδηγό εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής για τον νεαρό πρίγκιπα⁴⁴. Στο έργο αυτό, στην παράγραφο 49 που αναφέρεται στο Θέμα Πελοποννήσου διαβάζουμε: «Ἰστέον, ὅτι οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκήτορες οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιωτέρων Ῥωμαίων, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων Ἑλλήνες

⁴³ Wilson (1991), 189-191.

⁴⁴ Μίλτων (1979), ΙΕΕ, τόμ. Η, 242-243.

προσαγορεύονται διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαιαίοις χρόνοις εἰδωλόατρας εἶναι καὶ προσκυνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιοὺς Ἑλληνας, οἵτινες ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐοιδίμου Βασιλείου βαπτισθέντες Χριστιανοὶ γεγονάσιν». Εἶναι καθαρός ἐδώ ο φυλετικός διαχωρισμός των κατοίκων της περιοχῆς Μαῖνης που εἶναι Ἑλληνες εθολογικά, ἀπ' τους ἐπὶληδες Σλάβους και ταυτόχρονα ο προσδιορισμός τους ως Χριστιανῶν πια, που διαφέρουν ἀπ' τους ἀπειθαρχους και ἀπιστους Σκλαβῆνους.

Ἄλλο ἀξιομνημόνευτο ἔργο εἶναι ἡ μεγάλη «ιστορική ἐγκυκλοπαίδεια» που ἐγίνε με την ἐπίβλεψη του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Ο λόγιος αυτοκράτορας, και οι συνεργάτες του ἀνθολόγησαν μια ολόκληρη βιβλιοθήκη ιστορικών κειμένων και κατέταξαν τα χωρία σε 53 θεματολογικούς τίτλους, ἐμπλουτισμένα και με σύντομα σχόλια. Δυστυχῶς το μεγαλύτερο μέρος ἀπ' αὐτὸ το μνημειώδες ἔργο δεν διασώθηκε και τα κυριότερα σωζόμενα τμήματα εἶναι τα κεφάλαια *Ἐκλογαὶ περὶ πρεσβειῶν* (*Excerpta de legationibus*), *Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας* (*De virtutibus et vitiis*), *Περὶ ἐπιβουλῶν κατὰ βασιλέων γεγονυιῶν* (*De insidiis*), *Περὶ γνωμῶν* (*De sententiis*) -με πολλές ἀναφορές του ὀρου Ἑλλη- και μερικά ἀκόμη. Τα χωρία των παραπάνω ἔργων ἔχουν ἀνθολογηθεῖ ἀπὸ ἔργα ἀρχαίων και μεσαιωνικῶν συγγραφέων και διασώζουν τμήματα πολὺτιμων κειμένων, ὀπως των ιστοριῶν του Ἀππιανῶ και του Ἀρριανῶ, της ιστορίας του Εὐναπίου, που κάλυπτε την περίοδο 270 με 404 μ.Χ, της περιγραφῆς ἀπ' τον Πρίσκο της πρεσβείας προς τον Ἀττίλα το 448 και, διαφόρων ἄλλων που θα εἶχαν σῆμερα χαθεῖ⁴⁵. Πολλές εἶναι οι ἀναφορές στον ὀρο Ἑλλην στο ἔργο *Περὶ ἀρετῆς και κακίας* (*De virtutibus et vitiis*) ἀλλά πάντα με την εἰδωλολατρική ιδιότητα, ἐνώ ἀπειρες ἐπίσης εἶναι και οι ἀναφορές στην ἐλληνική γλῶσσα.

Στο ἔργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου *Περὶ πρεσβειῶν* (*De legationibus*), διαβάζουμε ἀποσπάσματα που ἀναφέρονται στην ἐλληνική διάλεκτο ἢ στους Ἑλληνες ως ἀπογόνους των ἀρχαίων Ἑλλήνων. Για παράδειγμα στο σημεῖο P.G, 112-113, 13.4 διαβάζουμε «ἀλλ' εἶ τι μὴ κατὰ τὸν ἀκριβέστατον τῆς Ἑλληνικῆς διαλέκτου χαρακτηρα ὑπ' αὐτοῦ λέγοιτο παρατηροῦντες ἐγέλων, καὶ πρὸς τὰς ἀνατάσεις ἐτραχύνοντο, καὶ βαρβάρους ἀπεκάλουν...». Ἡ πιο κάτω στο P.G, 112-113, 3. 69. «οἱ δὲ τοὺς πρέσβεις μόλις ποτὲ ἐπὶ τὸ κοινὸν ἐπήγαγον και ἐπελθόντας ἐχλεύαζον, εἶ τι μὴ καλῶς ἐλληνίσειαν». Στο ἀπόσπασμα που στηρίζεται στο ἔργο του Πολύβιου για την κατάκτηση των Μακεδόνων ἀπ' τους Ρωμαίους, παντοῦ το ὀνομα Ἑλληνες χρησιμοποιεῖται με την ἀναφορά στους ἀπογόνους των ἀρχαίων Ἑλλήνων που ζούσαν στην Ελλάδα, τη Μικρὰ Ἀσία, την Κάτω Ἰταλία και την Αἴγυπτο πριν και κατὰ τη διάρκεια της κατάκτησῆς τους ἀπ' τους Ρωμαίους.

Ἀντίστοιχα στο ἔργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου *Περὶ γνωμῶν* (*De sententiis*) ἀναφέρονται ἀποκλειστικά οι Ἑλληνες της ἀρχαιότητας και οι ιστορικές τους περιπέτειες, χωρὶς να γίνονται ἀναφορές στον ὀρο Ἑλλην με εθολογικό περιεχόμενο.

⁴⁵ Μίλτων (1979), ΙΕΕ, τόμ. Η, 243.

ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ

Πιο αξιόλογος λόγιος μετά τον λόγιο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο υπήρξε αναμφισβήτητα ο «ύπατος των φιλοσόφων» Μιχαήλ Ψελλός. Με τη *Χρονογραφία* του καλύπτει τη χρονική περίοδο από τον θάνατο του Ιωάννη Τζιμισκή το 976 έως και το 1071. Στο έργο του αυτό ο Μιχαήλ Ψελλός παρά την αυτοπροβολή και υπογράμμιση όλων των χαρισμάτων του, αλλά και των υψηλών αξιωμάτων που κατέλαβε, παραδόξως εμφανίζει μια πρωτοφανή αντικειμενικότητα ως προς τη σκιαγράφηση της προσωπικότητας των αυτοκρατόρων που περιλαμβάνονται στο έργο του χωρίς να κρύβει τα ελαττώματα και τις παραλείψεις τους⁴⁶.

Στον δεύτερο τόμο της *Χρονογραφίας* του και στο χωρίο P.G., 122, 2.6 διαβάζουμε για τον αυτοκράτορα (Κωνσταντίνο Η'): «Γράμματα μὲν γάρ οὐ πολλά, ἀλλὰ βραχὺ τί καὶ ὅσον ἐς παῖδας ἀνήκει τῆς ἐλληνικῆς μετέσχε παιδείας». Στον τρίτο τόμο της *Χρονογραφίας* του διαβάζουμε στο P.G., 122, 3.2 για τον Ρωμανό Γ': «Ἦν μὲν οὖν ὁ ἀνὴρ καὶ λόγοις ἐντεθραμμένος ἐλληνικοῖς καὶ παιδείας μετεσχηκῶς ὄση τοῖς Ἰταλῶν λόγοις ἐξήρτυτο, ἀβρός τε τὴν γλῶτταν καὶ τὸ φθέγμα ὑπόσεμνος, ἥρωσ τε τὴν ἡλικίαν καὶ τὸ πρόσωπον ἀτεχνῶς ἔχων βασιλείον». Στο ίδιο πνεύμα συνεχίζει και στον τέταρτο τόμο της *Χρονογραφίας* που αναφέρεται στον Μιχαήλ Δ' Καλαφάτη, όπου στο χωρίο P.G., 122, 4.7 παρουσιάζει την παιδεία του αυτοκράτορα ως εξής: «Παιδείας μὲν γάρ ἐλληνικῆς ἄμοιρος παντάπασιν ἦν...». Απ' τα παραπάνω αποσπάσματα φαίνεται η σημασία που δίνει ο Ψελλός στην ελληνομάθεια και γενικότερα στη γλωσσομάθεια των αυτοκρατόρων για την αντικειμενική παρουσίαση των βιογραφικών τους λεπτομερειών. Η χρήση του όρου *ελληνικός* αφορά την ελληνική παιδεία καθώς ελέγχεται από τον Ψελλό το επίπεδο κατοχής της από τα περιγραφόμενα πρόσωπα.

Ο Μιχαήλ Ψελλός στη *Χρονογραφία* του αναφέρεται στην «Περί τῆς τοῦ ὄχλου ἀπαγωγῆς πρὸς τὴν ἀγούστα Θεοδώραν». Ενώ λοιπόν έχει ήδη ξεσηκωθεί ο λαός εναντίον του Μιχαήλ Ε' του Καλαφάτη, που προσπαθούσε να σφετεριστεί τον θρόνο της αυτοκρατορίας, μια πρεσβεία κατευθύνεται προς τη Θεοδώρα με σκοπό να την πάρει απ' τη μονή όπουμόναζε και να την αποκαταστήσει στο θρόνο, πράγμα που έγινε. Με πρωτοβουλία του πατριάρχη Αλεξίου, έφεραν στην Αγία Σοφία τη Θεοδώρα (που ήταν μοναχή) της έβγαλαν το ράσο, την έντυσαν με την πορφύρα και την ανευφήμησαν αυτοκράτειρα⁴⁷. Στη διήγηση του Μιχαήλ Ψελλού παρουσιάζεται ένας από τους υπηρέτες του πατέρα της που πλησιάζει τη Θεοδώρα: «Ὁ τοίνυν δῆμος, ὡς μοι λέλεκται, κατὰ τοῦ τυραννεύσαντος στασιάσας καὶ δεδιῶς μή τε ἄλλως τὰ πράγματα ἔξουσι, καὶ ἡ τυραννικὴ αὐτοῦ κατισχύσει χεῖρ, καὶ οὐδέν τι πλέον τοῦ θορύβου γενήσεται, ἐπειδὴ τὴν πρώτην βασιλίδα ἐλεῖν οὐχ οἷός τε ἦν, τοῦ τυράννου ταύτην προκατασχόντος καὶ οἷον ἐλλιμενίσαντος, ἐπὶ τὴν ἀδελφὴν τρέπεται, ὡς δεύτερον αἷμα βασιλείον, οὐ ταραχῶδῶς οὐδὲ συγκεχυμένως, ἀλλ' ἓνα τῶν πατρῶων αὐτῇ θεραπόντων ὥσπερ τινὰ στρατηγὸν τῆς ἑαυτοῦ προστήσας τάξεως, ἄνδρα τὸ μὲν γένος οὐχ Ἑλληνα, τὸ δὲ ἦθος τοῦ καλλίστου γένους, ἡρωϊκὸν δὲ τὸ εἶδος, καὶ τὸ σεβάσμιον ἐξ ἀρχαίας εὐτυχίας κεκτημένον, φάλαγξιν ὄλαις σὺν φαλαγγάρχη γενναίῳ ἐπὶ τὴν Θεοδώραν ἀπήει».

⁴⁶ Μίλτων (1979), ΙΕΕ, τόμ. Η, 243-44.

⁴⁷ Ο.π., 136.

Εδώ όπως και σε άλλα σημεία ο Μιχαήλ Ψελλός δεν παρουσιάζει τα ιστορικά γεγονότα που χρήζουν ανάλυσης ή ερμηνείας, όπως για παράδειγμα περιγράφονται τα γεγονότα από τον Σκυλίτζη ή τον Ατταλειάτη, αλλά το βάρος πέφτει στις σκιαγραφήσεις των προσώπων και στις αναλύσεις των συμπεριφορών. Η παρουσίαση του «πατρώου θεράποντος» το καταδεικνύει αυτό και ειδικά η φράση «ἄνδρα τό μὲν γένος οὐχ Ἑλληνα, τό δέ ἦθος τοῦ καλλίστου γένους» δείχνει τη στάση του Ψελλού απέναντι στο ποιόν που δίνει η ελληνική καταγωγή. Αν και δεν ήταν Έλληνας ήταν ηθικά κάλλιστος, δηλαδή όχι βάρβαρος, ειδικά σε μια τέτοια ιστορική συγκυρία βίαιης λαϊκής εξέγερσης⁴⁸. Ειδικότερα η λέξη γένος, που συνοδεύει τον όρο *Ἕλλην* στο συγκεκριμένο χωρίο του Ψελλού, προμηνύει τη μετάβαση προς το επόμενο στάδιο χρήσης του περιεχομένου του όρου, που περιλαμβάνει μία προσήμανση εθνικής προσέγγισης.

Ο Μιχαήλ Ψελλός στη *Χρονογραφία* του χρησιμοποιεί επίσης τον χαρακτηρισμό ελληνικός για κάποιο σύγχρονό του Ιταλό, με σκοπό να εξάρει την παιδεία και το πλούσιο πολιτιστικό υπόβαθρό του, λέγοντας: «ἦν μὲν ὁ ἀνὴρ καὶ λόγοις ἐντεθραμμένος ἑλληνικοῖς καὶ παιδείας μετεσχηκῶς ὄση τῆς Ἰταλῶν λόγοις ἐξήρτυτο». Ο Έλληνας εδώ δεν είναι άλλος από τον πεπαιδευμένο, τον φιλόσοφο και ειδικά για τον Ψελλό, τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο. (Ψελλός, *Χρονογραφία*, κεφ. 3.21 κ.ε.)⁴⁹.

Καταλήγοντας γίνεται φανερό ότι ο Μιχαήλ Ψελλός στο έργο του αναφέρεται αποκλειστικά στην ελληνική παιδεία και ελληνομάθεια, την οποία ο ίδιος βέβαια υπηρέτησε και αντίστοιχα αναζητούσε στους βιογραφούμενους αυτοκράτορες της *Χρονογραφίας* του. Συγκεκριμένα ο όρος *Ἕλλην* με την έννοια του ελληνογλωσσου Βυζαντινού που αισθάνεται και τις εθνικές του καταβολές ως ελληνικές, απουσιάζει απ' το συγκεκριμένο έργο του Μιχαήλ Ψελλού. Πάντως, η φιλοσοφική του εμβρίθεια και η εμβάθυνση στις πνευματικές ιδέες και αξίες του νεοπλατωνισμού καταδεικνύουν έναν λόγιο που είχε προχωρήσει πολύ πιο πέρα απ' τον φορμαλισμό και αναζητούσε τα ουσιαστικότερα διδάγματα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Σίγουρα ο σύγχρονος Έλληνας μελετητής είναι δύσκολο να παραδεχθεί ή να κατανοήσει πως ένας τέτοιος συγγραφέας δεν αισθανόταν βαθιά Έλληνας, ιδίως αν αναλογιστεί κανείς την υπεράσπιση των πλατωνικών ιδεών απ' τον Ψελλό που τον οδήγησαν στη δεινή θέση να οδηγηθεί σε «ομολογία πίστεως» δύο φορές για να μην κατηγορηθεί για «ελληνισμό», δηλαδή στροφή στην ειδωλολατρία.

Πάντως για τον Μιχαήλ Ψελλό το «ελληνίζειν» σημαίνει «έχω σπουδάσει την ελληνική γραμματεία», πράγμα ζητούμενο και αξιόπαινο, έχοντας χάσει το αρνητικό σημασιολογικό φορτίο της ειδωλολατρίας. Έτσι, ο ελληνοιστής δεν είναι αναγκαία και ο μη Χριστιανός, αλλά αντίθετα έχει την θετική σημασία του πεπαιδευμένου, του καλλιεργημένου ανθρώπου που μετέχει στα νάματα της ελληνικής σοφίας. Στην επιστολή του προς τον Ιωάννη Ξιφιλίνο ο Μιχαήλ Ψελλός, καθώς και στα άλλα κείμενά του, υπογραμμίζει πάντοτε ότι επιθυμεί να παραμείνει χριστιανός, χωρίς όμως να πάψει, όπως αναφέρει στον επίλογο

⁴⁸ Βλ. Καρπόζηλος (2009), τόμ. Γ, 129

⁴⁹ Πρβλ. Koder (2018), 82.

του έργου του *Διδασκαλία Παντοδαπή*, να αντλεί «νοήματα ... από τῶν ἀλμυρῶν ὑδάτων, φημί δὴ τῶν ἐλληνικῶν»⁵⁰.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ενδεικτική αναζήτηση της χρήσης του όρου *Ἕλλην* που προηγήθηκε, στα έργα των σημαντικότερων συγγραφέων της περιόδου της Μακεδονικής Αναγέννησης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ενώ χρησιμοποιείται συχνότατα δεν αποτελεί ακόμη στοιχείο εθνολογικού αυτοπροσδιορισμού των Βυζαντινών. Η ενασχόληση με την ελληνική γλώσσα και γραμματεία, η τριβή με τις ιδέες και τα νοήματα του αρχαιοελληνικού πνεύματος ήταν το μέσο καλλιέργειας των βυζαντινών λογίων αλλά και αυτοσκοπός, καθώς η μελέτη και η γραπτή τους παραγωγή στεκόταν πολύ συχνά στο φορμαλισμό χωρίς να εμβαθύνει, με κάποιες εξαιρέσεις, όπως ο Μιχαήλ Ψελλός⁵¹.

Η θύραθεν παιδεία που στηρίζεται στα πνευματικά επιτεύγματα των αρχαίων Ελλήνων και των διαδόχων τους των ελληνοιστικών χρόνων υπήρξε η βάση για την εκπαίδευση, την πνευματική παραγωγή και τη μόρφωση των Βυζαντινών συσχετισμένη με μία ηθική ανωτερότητα. Όμως δεν αποδίδεται ακόμα το βασικό στοιχείο της ελληνικότητας ως αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της εθνικής ταυτότητας των βυζαντινών κατά τη χρονική περίοδο απ' τον 8^ο έως τον 10^ο μεταχριστιανικό αιώνα.

Ο μορφωμένος Βυζαντινός αυτής της εποχής κέρδιζε αναγνώριση, αξιώματα και κύρος μέσα από την ελληνομάθεια, αλλά σε καμία περίπτωση δεν θεωρούσε ούτε και αποκαλούσε τον εαυτό του *Ἕλληνα*. Διάβαζε, ανέλυε και πραγματευόταν κάθε ελληνικό πνευματικό δημιούργημα, αλλά πρωτίστως ήταν χριστιανός ορθόδοξος και ρωμαίος πολίτης. Έτσι ο «ελληνισμός», δηλαδή η ροπή προς την ειδωλολατρία ήταν κολάσιμο αμάρτημα και όποιος μελετούσε τα «θύραθεν» κείμενα όφειλε να βάζει προσεκτικά τα όρια ώστε να μη θίξει κατά οποιονδήποτε τρόπο την ευαισθησία των Βυζαντινών της εποχής στα θέματα της ορθόδοξης πίστης. Ακόμη και σε εθνικό επίπεδο η αντίληψη των Βυζαντινών κατά την περίοδο της Μακεδονικής Δυναστείας ήταν ότι πάνω και πέρα από εθνικές ταυτότητες αποτελούσαν μέρος μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας με οικουμενικό χαρακτήρα που αυτήν την εποχή είχε επιβάλει την εξουσία της στην ανατολική Μεσόγειο βρισκόμενη στο απόγειό της.

⁵⁰ Μίλτων (1979), ΙΕΕ, τόμ. Η, 271.

⁵¹ Wilson (1991), 202-214.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Κομνήνεια αναγέννηση

Ο 12^{ος} αι ο οποίος χωρίζει τη στρατιωτική ήττα του Βυζαντίου στο Ματζικέρτ (1071) από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204, έχει χαρακτηριστεί από τους σύγχρονους ιστορικούς της περιόδου ως κρίσιμη καμπή, που σηματοδοτεί για το Βυζάντιο τη μετάβαση από μία αυτόκλητη παγκόσμια αυτοκρατορία σε μεσαιωνική πόλη-κράτος. Από την άλλη, παίρνει σάρκα και οστά η εθνική συνείδηση ανάμεσα στους ελληνόφωνους διανοούμενους, διαδικασία που κορυφώνεται με την Ελληνική Επανάσταση το 1821 και αναγνωρίζεται πλέον διεθνώς, όταν η Ελλάδα γίνεται εθνικά ανεξάρτητο κράτος το 1830⁵².

Γενικότερα, η ανάπτυξη και η διάδοση της παιδείας στον αιώνα των Κομνηνών συντέλεσε και στην αμεσότερη επαφή των λογίων με τα αρχαία ελληνικά γράμματα. Έτσι ανευρίσκονται επιδράσεις αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων στα έργα των Βυζαντινών λογίων αυτής της εποχής και αναπτύσσεται ταυτόχρονα η φιλολογική επεξεργασία των αρχαίων κειμένων, όπως φανερώνεται ολοκάθαρα από το έργο του λόγιου μητροπολίτη Ευσταθίου Θεσσαλονίκης⁵³. Είναι επίσης μια εποχή άνθισης της βυζαντινής ιστοριογραφίας και αυτό οφείλεται κυρίως στα έργα της Άννας Κομνηνής, καθώς και του Ιωάννη Κίνναμου και του Νικήτα Χωνιάτη⁵⁴.

Ταυτόχρονα παρατηρείται, κατά την Κομνήνεια περίοδο, παραγωγή δημόδους λογοτεχνίας, με χαρακτηριστικότερους εκπροσώπους τον Θεόδωρο Πρόδρομο και τον Μιχαήλ Γλυκά. Απ' τη μεγάλη διάδοση των έργων αυτών γίνεται φανερό ότι ήταν δημοφιλή και γενικότερα ευνοούνταν απ' την αυλή των Κομνηνών. Τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα και οι στίχοι του Μιχαήλ Γλυκά παραπέμπουν σε μια ευρεία λαϊκή βάση που μιλά ελληνικά. Αυτά τα έργα βρίσκονται πολύ κοντά στον νεοελληνικό τρόπο έκφρασης και γραφής της γλώσσας ξεφεύγοντας από τα κλασικά αρχαιοελληνικά πρότυπα του αττικισμού και κάθε νεοέλληνας θα μπορούσε να ταυτιστεί με αυτά.

Σημαντικές μορφές της ιστοριογραφίας της εποχής του 12^{ου} αιώνα είναι εκτός από την Άννα Κομνηνή, ο Ιωάννης Τζέτζης και ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ευστάθιος, ενώ την εικόνα των κειμένων της εποχής συμπληρώνουν τα δύο ανυπόγραφα κείμενα, ο *Τιμαρίωνας* και ο *Χριστός Πάσχων*.

Κάποιοι βυζαντινοί λόγιοι αρχίζουν να χρησιμοποιούν τον όρο *Έλλην* με διαφορετική σημασία τον 12ο αι μόλις. Έτσι τώρα δεν σημαίνει πλέον μόνο τους «αρχαίους Έλληνες» ή τους «ειδωλολάτρες», μολοντί και οι δύο αυτές παλαιότερες σημασίες θα συνεχίσουν να υφίστανται καθ' όλη τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου⁵⁵.

⁵² Beaton (2015), 2.

⁵³ Νικολόπουλος (1980), ΙΕΕ, τόμ. Θ, 388.

⁵⁴ Πρβλ. Ostrogorsky (1989) τόμ. Γ, 13.

⁵⁵ Beaton (2015), 11.

ANNA KOMNHNH

Η μεγαλύτερη κόρη του αυτοκράτορα Αλεξίου του Α΄, η λόγια πριγκίπισσα Άννα Κομνηνή, έγραψε την ιστορία του πατέρα της στην περίφημη *Αλεξιάδα*, που είναι μιας πρώτης τάξεως ιστορική πηγή. Το έργο της έχει εξεζητημένο αρχαϊζόν ύφος, γράφτηκε έχοντας ως πρότυπα κλασικά έργα της αρχαίας ελληνικής ιστοριογραφίας, της ποίησης και της φιλοσοφίας, και αποτελεί την κύρια πηγή για τη γνώση της εποχής αυτής. Μιας εποχής κατά την οποία συντελέστηκαν σημαντικά γεγονότα όπως η παλινόρθωση της βυζαντινής ισχύος, η συνάντηση της Δύσης με το Βυζάντιο στην πρώτη σταυροφορία και οι πόλεμοι με τους Νορμανδούς⁵⁶.

Στο προοίμιο της *Αλεξιάδος* διαβάζουμε: «Ταῦτα δὲ διεγνωκυῖα ἐγὼ Ἄννα, θυγάτηρ μὲν τῶν βασιλέων Ἀλεξίου καὶ Εἰρήνης, πορφύρας τιθήνημά τε καὶ γέννημα, οὐ γραμμάτων οὐκ ἄμοιρος, ἀλλὰ καὶ τὸ Ἑλληνίζειν ἐς ἄκρον ἐσπουδακυῖα καὶ ῥητορικῆς οὐκ ἀμελετήτως ἔχουσα καὶ τὰς Ἀριστοτελικὰς τέχνας εὖ ἀναλεξαμένη καὶ τοὺς Πλάτωνος διαλόγους καὶ τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς τετρακτύος τῶν μαθημάτων πυκάσασα»⁵⁷. Σε σημεία της *Αλεξιάδος* που έπονται αναφέρεται η Άννα Κομνηνή στη γνώση ή μη της ελληνικής γλώσσας από τα περιγραφόμενα πρόσωπα του έργου, που η έλλειψή της παρουσιάζεται ως σοβαρό ελάττωμα και μειονεξία σε σύγκριση με τη σωστή γνώση των ελληνικών που αναδεικνύουν τον γνώστη.

Η Άννα Κομνηνή στην *Αλεξιάδα* κάνει εξήντα έξι αναφορές στα έργα του Ομήρου και περιμένει από τους αναγνώστες να συλλάβουν τις νύξεις χωρίς περισσότερες εξηγήσεις⁵⁸. Σπάνια μπαίνει στον κόπο να προσθέσει: «όπως λέει ο Ποιητής...»⁵⁹. Ο λόγιος Μιχαήλ Ψελλός αφηγείται την ιστορία μιας φιλοφρόνησης που κάνει ένας αυλικός στην Κυρα-Σκλήραινα, όπου αναφέρει μόνο τις δύο πρώτες λέξεις του εδαφίου που περιγράφει την Ελένη να περνάει από τα τείχη της Τροίας, κι αυτό που θέλει να πει γίνεται κατανοητό χωρίς άλλη εξήγηση. Έτσι, γίνεται φανερό ότι η ενδελεχής γνώση των ομηρικών στίχων ήταν για τους λόγιους της βυζαντινής εποχής αυτονόητη, κοινή βάση της ελληνικής παιδείας για κάθε μορφωμένο της εποχής εκείνης.⁶⁰ Όπως ακριβώς ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης ήταν διδάσκαλοι και τη φιλοσοφία τους έπρεπε κάπως να γνωρίζει όποιος ήθελε να θεωρείται εγγράμματος. Οι επιστήμες των Βυζαντινών στηρίζονταν όλες στα αρχαία κλασικά θεμέλια⁶¹. Έτσι λοιπόν μελετώντας την Άννα Κομνηνή ως ένα τυπικό παράδειγμα καλά μορφωμένης Βυζαντινής, τη βλέπουμε να ισχυρίζεται ότι έχει σπουδάσει Αριστοτέλη και Πλάτωνα, αλλά ότι δεν γνωρίζει καλά τον δεύτερο. Αξίζει να επισημανθεί ότι την εποχή που εξετάζουμε είχε υποχωρήσει η μελέτη του πλατωνισμού, μετά και από τα αναθέματα που υπέστη ο Ιωάννης ο Ιταλός. Πάντως, η μεγαλύτερη πηγή της Κομνηνής για την ελληνική μάθηση φαίνεται ότι είναι ο Πλούταρχος⁶². Η πρόσληψη του Πλουτάρχου και του Θουκυδίδη κυριαρχούν στο ιστορικό έργο της λόγιας πριγκίπισσας.

⁵⁶ Ostrogorsky (1989), τόμ. Γ, 13.

⁵⁷ Anna Komnena, P.G., 131, p.1.2.

⁵⁸ Runciman (1991), 116

⁵⁹ Βλ. Buckler (1929), 197-200.

⁶⁰ Wilson (1991), 11 & 37.

⁶¹ Πρβλ. Runciman (1991), 34.

⁶² Βλ. Buckler (1929), 202-8· Βλ. Κωνσταντινίδης (1995), 37-38.

Είκοσι συνολικά αναφορές στους όρους Έλλην, ελληνικός, ελληνίζω καταμετρώνται στο κείμενο της *Αλεξιάδος* και ορισμένες από αυτές δείχνουν την βαρύτητα που είχε το νόημά τους για τη μορφωμένη πριγκίπισσα.

Στην *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής, έργο της δεκαετίας του 1140, ο όρος Έλλην εμφανίζεται δύο φορές με τη σύγχρονη σημασία. Πιο συγκεκριμένα στην κορυφαία στιγμή της *Αλεξιάδος*, στην πρόσωπο με πρόσωπο αντιπαράθεση ανάμεσα στον πατέρα της Άννας, αυτοκράτορα Αλέξιο και τον κυριότερο εχθρό του, τον Νορμανδό Βοημούνδο η εμφάνιση του τελευταίου περιγράφεται ως εξής: « Ἦν δὲ τοιοῦτος ὁ ἀνὴρ οἶος, ὡς ἐν βραχεῖ μὲν εἰπεῖν, οὐδεὶς κατ' ἐκεῖνον ὄφθη ἐν τῇ τῶν Ῥωμαίων γῆ οὔτε βάρβαρος οὔτε Ἑλληνας»⁶³. Σε αυτή την αναφορά, ο τριμερής διαχωρισμός (Ρωμαίος, βάρβαρος, Έλλην) είναι κάπως περιέργος αλλά κατανοητός, αν ληφθεί υπόψη το δεδομένο ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία (η «τῶν Ρωμαίων γῆ») πρέπει να θεωρηθεί ως ιστάμενη πάνω και πέρα από τον διαχωρισμό μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων. Το δίπολο Έλλην-βάρβαρος βέβαια, πηγαίνει ιστορικά πίσω ξεκινώντας απ' τον Ηρόδοτο, αλλά η Άννα Κομνηνή το χρησιμοποιεί επανειλημμένα με την έννοια του σύγχρονου της Έλληνα και όχι με την ιδιότητα του αρχαίου Έλληνα.

Επίσης όταν η Άννα Κομνηνή αναφέρεται στο ορφανοτροφείο και εκπαιδευτήριο που είχε ιδρύσει στην Κωνσταντινούπολη ο πατέρας της, επαινεί το ίδρυμα λέγοντας: «Καὶ ἔστιν ἰδεῖν καὶ Λατῖνον ἐνταῦθα παιδοτριβούμενον καὶ Σκύθην ἐλληνίζοντα καὶ Ῥωμαῖον τὰ τῶν Ἑλλήνων συγγράμματα μεταχειριζόμενον καὶ τὸν ἀγράμματον Ἑλληνας ὀρθῶς ἐλληνίζοντα»⁶⁴. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα χρησιμοποιείται η λέξη Έλληνας, με διαφορετικές, και μάλιστα αντιθετικές μεταξύ τους σημασίες, μέσα στην ίδια πρόταση: «τὰ τῶν Ἑλλήνων συγγράμματα» τα οποία μελετούν οι Ρωμαῖοι, δηλαδή οι Βυζαντινοί, είναι ασφαλώς αρχαία. Ο «ἀγράμματος Ἑλληνας», σχήμα οξύμωρο που προφανώς γοήτευε τη λόγια πριγκίπισσα, είναι ο σύγχρονός της Έλληνας που δεν διέθετε μόρφωση. Οι βάρβαροι απ' την άλλη μπορεί και τώρα ἔμμεσα να διαφοροποιούνται από τους αρχαίους Έλληνες, όμως με τον σύγχρονο της πριγκίπισσας αμόρφωτο Έλληνα θεωρούνται ἴσοι ως προς το δικαίωμά τους να μορφωθούν μέσω της ελληνικής παιδείας, δεδομένου ότι και ο Έλληνας και ο Σκύθης σκιαγραφούνται σε πανομοιότυπη δραστηριότητα («ελληνίζοντες»). Επομένως για την Άννα Κομνηνή υπάρχουν και οι σύγχρονοί της Έλληνες εκτός από τους αρχαίους, όπως υπάρχουν και οι μη Έλληνες, οι βάρβαροι. Και οι δύο πλευρές όμως, μπορούν να διδαχθούν τα ελληνικά στην Κωνσταντινούπολη, όπως μας πληροφορεί η Άννα, δηλώνοντας ἔτσι ότι η ελληνική μόρφωση αποτελεί το πρώτο μέλημα στο κράτος του πατέρα της και όχι η εθνολογική καταγωγή.

Είναι φανερό ότι όλες οι αναφορές που υπάρχουν στο παράθεμα αφορούν τη γλωσσική ποικιλότητα και είναι αυτός ακριβώς ο στόχος του ιδρύματος του Αλεξίου –η διασφάλιση δηλαδή ότι ὅλοι μαθαίνουν να χειρίζονται «σωστά» την αρχαία ελληνική γλώσσα και μάλιστα την αττική διάλεκτο, για την οποία η Άννα αισθάνεται ιδιαίτερα περήφανη. Από τους τέσσερις όρους που χρησιμοποιούνται στο παραπάνω χωρίο, οι τρεις αναφέρονται σε γλωσσικές κοινότητες. «Ἀγράμματος Ἑλληνας», λοιπόν, είναι ο ομιλών τη σύγχρονη δημόδη ελληνική γλώσσα. Μεταξύ των τεσσάρων μαθητῶν που φοιτούν στο σχολεῖο του Αλεξίου

⁶³ Anna Komnena, P.G. 131, 13.10.4

⁶⁴ Ο.π., 15.7.9.

Κομνηνού ο «Ρωμαίος» ξεχωρίζει ως ο μόνος που δεν προσδιορίζεται με βάση τη γλώσσα που μιλά. Και εδώ βέβαια, ο όρος «Ρωμαίος» είναι περιεκτικός ευρέως φάσματος, διαφορετικής κατηγορίας από τους άλλους. Εντός της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας μπορεί να υπάρχουν βάρβαροι, αλλά και Έλληνες, όμως και οι δύο μέσω της μάθησης μπορούν να αποκτήσουν τη γνώση της αρχαίας γλώσσας, που για την Άννα αποτελεί το διαβατήριο του αληθινού «Ρωμαίου»⁶⁵.

«Τέχνη μὲν οὖν τοῦ βαρβάρου αὕτη πρώτη καὶ μόνη κατὰ τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην πέφηνεν εἰς καταστροφὴν ἀποβλέπουσα τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας. Οὐδὲ πρὸ ταύτης βάρβαρος ἢ Ἕλλην τοιαῦτα κατὰ πολεμίων ἐμηχανήσατο οὐτ' ἄν, οἶμαι, μετὰ ταῦτα ὁ καθ' ἡμᾶς θεάσαιτο βίος»⁶⁶. Σ' αυτό το απόσπασμα η Άννα Κομνηνή σχολιάζει την προσπάθεια του Βοημούνδου, του Νορμανδού ηγεμόνα που επιβουλευόταν τον θρόνο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και έδειχνε μεγάλη αποφασιστικότητα και επιμονή στην επίτευξη του στόχου του. Το ενδιαφέρον στοιχείο, όμως, εδώ εντοπίζεται στο γεγονός ότι αναφέρει πως ούτε βάρβαρος ούτε Έλληνας είχε ποτέ μηχανοραφήσει τόσο αποτελεσματικά κατά της ρωμαϊκής οικουμένης και ο διαχωρισμός σε βαρβάρους και Έλληνες οδηγεί στην αντιστοιχία Νορμανδοί και Ρωμαίοι. Η ηγεμονία είναι σίγουρα η ρωμαϊκή, αλλά οι υπήκοοι εδώ αποκαλούνται Έλληνες και μάλιστα αυτοί που ζούσαν την ίδια εποχή με την πορφυρογέννητη πριγκίπισσα. Εξάλλου, στην *Αλεξιάδα* της η Άννα αφηγείται σε συνεχή χρόνο τα γεγονότα της εποχής του πατέρα της, αυτοκράτορα Αλεξίου, και έτσι όταν αναφέρει τη φράση «ὁ καθ' ἡμᾶς θεάσαιτο βίος», πρόκειται για τη διάρκεια της δικής της ζωής, της Άννας Κομνηνής και των συγχρόνων της⁶⁷.

ΤΟΡΝΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Ο Τορνίκης Γεώργιος (α' μισό 12ου αιώνα) ήταν συγγραφέας, αξιωματούχος και διδάσκαλος του Πατριαρχείου, ενώ διετέλεσε και μητροπολίτης Εφέσου. Έγραψε έναν επιτάφιο λόγο προς τιμήν της Άννας Κομνηνής, εγκώμια πατριαρχών και επιστολές, μεταξύ των οποίων μία απευθύνεται στον πάπα εξετάζοντας τις προϋποθέσεις για ένωση των δύο Εκκλησιών. Ο Τορνίκης σε κείμενό του, λίγο μετά τον θάνατο της Άννας Κομνηνής εκφράζει το ακόλουθο παράπονο: «Μή μοί τοῖς βαρβάροις τόν Ἕλληνα μηδέ τοῖς φύσει δούλοις τόν ἐλεύθερον συνυπόγραφε ὁ φιλέλληνα καί φιλελεύθερος». Εδώ, ο Τορνίκης δεν διευκρινίζει αν ο ίδιος αντιλαμβάνεται τον όρο Έλλην ως διευκρινιστικό της γλώσσας ή του γένους, ενώ για τον Ιωάννη Τζέτζη ο οποίος γράφει την ίδια περίπου εποχή ο όρος Έλλην φαίνεται να υποδηλώνει και τα δύο, όπως θα επισημανθεί στη συνέχεια. Παρ' όλα αυτά ο παραλληλισμός βάρβαρος-δούλος και Έλλην-ελεύθερος του Τορνίκη, προδίδει τη διαφοροποιημένη πια χρήση του όρου Έλλην που τώρα απέκτησε απόλυτα θετικό περιεχόμενο, στον, κατά τα άλλα βέβαια, ήσσονος βεληνεκούς συγγραφέα.

⁶⁵ Βλ. Beaton (2015) 12-13.

⁶⁶ Anna Komnena, P.G. 131, 11.12.3.

⁶⁷ Βλ. Παπαδοπούλου (2007), 210.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΝΝΑΜΟΣ

Ο Ιωάννης Κίνναμος γεννήθηκε μετά το 1143 από ευγενείς γονείς και ήταν γραμματέας («βασιλικός γραμματικός») του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ του Κομνηνού (1143-1180). Το έργο του Κίνναμου γράφτηκε αμέσως μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ και στο έργο του ανιχνεύεται η πρόσληψη από τον Ηρόδοτο, τον Ξενοφόντα και κυρίως από τον Προκόπιο. Έγραψε με απλότητα, χωρίς επιτήδευση και από το έργο του αναδύεται ένας θερμός πατριωτισμός⁶⁸.

Ο Ιωάννης Κίνναμος, κάνοντας λόγο για τον τρόπο ενσωμάτωσης των ξένων στο ρωμαϊκό κράτος αναφέρεται σε έναν Πέρση, τον Προσούχ. Ο τελευταίος ήταν Τούρκος αξιωματούχος της αυτοκρατορίας, Πέρσης μεν ως προς το γένος, αλλά η ανατροφή του και η παιδεία του ήταν ελληνικές και το χαρακτηριστικό του αυτό του επέτρεψε την ένταξή του στην κρατική μηχανή. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι στο εδάφιο αυτό ο ιστορικός χρησιμοποιεί τον όρο «ρωμαϊκός» ως συνώνυμο του «ελληνικός» για να χαρακτηρίσει την παιδεία του Προσούχ «ἄμια τῷ Προσούχ, οὐπερ ἤδη ἐμνήσθην, Πέρση μὲν τό γένος τροφῆς δέ καί παιδείας μεταλαχόντι Ρωμαϊκῆς»⁶⁹.

Οπωσδήποτε, απ' το παραπάνω απόσπασμα γίνεται φανερή η δυνατότητα αφομοίωσης αλλογενών μέσω της ελληνικής παιδείας, η οποία χαρακτηρίζεται με τον όρο ρωμαϊκή, δίνοντας ακριβώς την απόδειξη της ώσμωσης της κρατικής με την πολιτισμική υπόσταση της αυτοκρατορίας που ήταν ρωμαϊκή ως προς την κρατική της πλευρά και ελληνική ως προς την πολιτισμική⁷⁰.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΕΤΖΗΣ

Ο Ιωάννης Τζέτζης που σταδιοδρόμησε κυρίως ως δάσκαλος υπό την προστασία μελών της αριστοκρατίας και της αυτοκρατορικής οικογένειας υπήρξε από τους πιο παραγωγικούς βυζαντινούς λογίους, καθώς ισχυρίζεται ότι έγραψε περίπου εξήντα βιβλία. Βέβαια, παρά το γεγονός ότι, όπως φαίνεται είχε μια δημόσια θέση στα νιάτα του, την έχασε πέφτοντας σε μεγάλη φτώχεια την οποία προσπαθούσε να αντιμετωπίσει πουλώντας τα βιβλία του. Τα πολυάριθμα έργα του αποτελούν σημαντική πηγή για τα χαμένα αρχαία ελληνικά έργα και είναι ο πρώτος που έγραψε ποιήματα με τον δεκαπεντασύλλαβο στίχο που είναι ο στίχος των περισσότερων ελληνικών δημοτικών τραγουδιών.

Στην 8^η Χιλιάδα, στιχ. 243-45 σχολιάζονται τα τελευταία λόγια του Σωκράτη και συνδέονται με τις χριστιανικές αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή: «Καί γάρ καί παρά Ἑλλησι καί τοῖς ἀσεβεστάτοις εἶναι δικαιωτήρια ἐδόκει τοῖς ἐκεῖσε καί τῶν ἐνθάδε ἀμοιβαί χρηστῶν ὁμοῦ καί φαύλων»⁷¹. Στο χωρίο αυτό ο Ιωάννης Τζέτζης αναφέρεται στην μετά

⁶⁸ Νικολόπουλος, (1980), ΙΕΕ, τόμ. Θ, 387· Καρπόζηλος (2009), τόμ. Γ, 625-638.

⁶⁹ Ιωάννης Κίνναμος (CSHB 13) 73. 2-3.

⁷⁰ Βλ. Παπαδοπούλου (2018), 95.

⁷¹ Ιωάννης Τζέτζης (1826), 8^η Χιλιάδα, στιχ. 243-45.

θάνατον απόδοση δικαιοσύνης, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων, που συνάδουν με τις χριστιανικές αντιλήψεις περί μεταθανάτιας Κρίσης. Δηλαδή, ο όρος *Έλλην* εδώ χρησιμοποιείται με τη σημασία των αρχαίων Ελλήνων.

Ο Ιωάννης Τζέτζης ζει σε έναν κόσμο στον οποίο «Ρωμαίος» μπορούσε να γίνει όποιος ήθελε, ακόμη και να διεκδικήσει πλεονεκτική θέση στην υπηρεσία του αυτοκράτορα και έτσι γίνεται κατανοητή η προσπάθεια μερικών λογίων, όπως και του ίδιου, να αυτοπροσδιοριστούν με εντελώς άλλη βάση, δηλαδή ως «Έλληνες», προσθέτοντας έτσι κύρος στην πνευματική και πολιτιστική τους ταυτότητα με την επιπλέον αξιοζήλευτη ιδιότητα που αποδείκνυε την ανωτερότητά τους⁷².

Ο βυζαντινός λόγιος, στη διήγησή του σχετικά με την καταγωγή του, συνδυάζει την άμυνα με την πρόκληση και μάλιστα με τη συστηματική παράθεση επίμονων λεπτομερειών, που μάλλον επιβεβαιώνουν την αυξημένη έγνοια αναφορικά με το ζήτημα της καταγωγής τον αιώνα των Κομνηνών⁷³. Πιο συγκεκριμένα, σε επιστολή του ο Τζέτζης εξηγεί ότι η καταγωγή του είναι μικτή: «ἐκ τῶν εὐγενεστάτων Ἰβήρων τῷ γέ μητρῷ γένει καθέλκοντα τὴν σειρὰν, ἐκ δὲ γέ πατρός καθαρῶς τυγχάνοντα Ἑλλήνα»⁷⁴ (=«αφού η καταγωγή μου από μητέρα είναι από τους ευγενεστάτους Ἰβηρες και από τη μεριά του πατέρα είμαι Έλληνας ακαιφνής»), όπου ο όρος *Έλλην* χρησιμοποιείται με την εθνολογική έννοια.

Στην ίδια επιστολή σε έμμετρο σχόλιο συνεχίζει λέγοντας ότι η οικογένεια από την πλευρά της μητέρας του είναι αλλοεθνής, από τη σημερινή Γεωργία, αλλά με τέτοιους δεσμούς με την αυτοκρατορική οικογένεια για τους οποίους αξίζει να υπερηφανεύεται. Από την πλευρά του πατέρα του⁷⁵ όμως: «Πατήρ δέ τούτου Μιχαήλ, ὅς καί παιδεύει τοῦτον ἐν λόγοις καί τοῖς πράγμασιν ὡς τόν υἱόν ὁ Κάτων Υἱός οὗτος ὁ Μιχαήλ ἦν Τζέτζω Ἰωάννου, γράμμα μηδέν τί μηδαμοῦ τό σύνολον εἰδότος [...]. Καί τούτου πάλιν ὁ πατήρ θρέμμα τῆς Βυζαντίδος [...] Οὕτω κατά μητέρα μέν ὁ Τζέτζης ἔστιν Ἰβηρ, κατά πατέρα δέ μητρός καί τόν αὐτοῦ πατέρα γονῆς Ἑλλάδος καθαρῶς, γονῆς ἀκραιφνεστάτης»⁷⁶. Ο Τζέτζης, μην έχοντας άλλα στοιχεία να παραθέσει ὅσον αφορά τον παππού του από τον πατέρα του, δεδομένου ὅτι ήταν φανερό πως ἐπρόκειτο για ἄνθρωπο αγράμματο (= «γράμμα μηδέν τί μηδαμοῦ τό σύνολο εἰδότος»), τονίζει ἀντίθετα την ἀνόθευτη γενεαλογική του καταγωγή από την Ελλάδα (= «γονῆς Ἑλλάδος καθαρῶς, γονῆς ἀκραιφνεστάτης»).

Ὡς ἓνα σημεῖο, η γενεαλογική σειρά από την πλευρά του πατέρα του ἐντοπίζεται στην πόλη της Κωνσταντινούπολης (= «θρέμμα τῆς Βυζαντίδος»). Αυτό δεν ἀποτελεῖ ἀκόμη ἰσοδύναμο του περιεκτικού ὀρου «Ρωμαίος» (ὀρο τον ὀποῖο ὀ Τζέτζης ἀποφεύγει σ' αὐτά τα συμφραζόμενα). Ἀκόμη και η διαφορετική ἐθνική καταγωγή τῆς μητέρας του, η «ιβηρική» (γεωργιανή), ἀνήκει ἐξῆσου με την κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή του πατέρα του στη «Ρωμανία». «Ρωμαῖοι» και ὀ δύο γονεῖς, η μία από τη μακρινή Γεωργία, ὀ ἄλλος ντόπιος, Κωνσταντινουπολίτης. ὀ Τζέτζης φαίνεται να ἰσορροπεί τα ὑπέρ και τα κατά σε αὐτή τη μικρο-αυτοβιογραφία του. Από τη μία μεριά, η ξενική καταγωγή τῆς οικογένειάς του

⁷² Πρβλ. Beaton (2015) 14-16.

⁷³ Πρβλ. Magdalino, (1992) 8. Magdalino, (2008) 298-330

⁷⁴ Βλ. Ιωάννης Τζέτζης, (2001), 46-47.

⁷⁵ Πρβλ. Beaton (2015) 14-16.

⁷⁶ Ιωάννης Τζέτζης, (1826), 5η Χιλιάδα, στιχ. 613-616, 620-621, 626-628.

αντισταθμίζεται από την εύνοια της αριστοκρατίας και της αυτοκρατορικής οικογένειας. Από την άλλη πάλι, η έλλειψη αρχαίας ελληνικής παιδείας στον παππού του αντισταθμίζεται από το ότι είναι ντόπιος, δηλαδή Έλλην, με την έννοια ότι η μητρική του γλώσσα είναι η δημόδης ελληνική.

Ο ίδιος ο Τζέτζης χάρη στην επιμονή του πατέρα του έλαβε πολύ αυστηρή παιδεία, στοιχείο που θυμίζει τα αυτοβιογραφικά στοιχεία στα σύγχρονα με το κείμενο του Τζέτζη «Πτωχοπροδρομικά», γραμμένα στη δημόδη βυζαντινή γλώσσα. Και τέλος είναι δύσκολο η διπλή καταγωγή του Τζέτζη να μην προκαλέσει εκείνο τον συνειρμό που οδηγεί στο Βασίλειο Διγενή Ακρίτα που ζητά τη λογοτεχνική γέννησή του, σύμφωνα με τον Ν. Πολίτη στον 9^ο με 10^ο μεταχριστιανικό αιώνα. Η διπλή εθνική καταγωγή του από μητέρα Ελληνίδα και πατέρα Άραβα δεν απαγόρευαν τον ελληνοβυζαντινό του χαρακτήρα που απέδωσαν και τον χαρακτηρισμό «έπος των νεώτερων Ελλήνων» στο πολύστιχο ποίημα του Διγενή. Ο Ιωάννης Τζέτζης ίσως γνώριζε τον θρύλο, αλλά και την αλήθεια της διττής καταγωγής. Ο υπερτονισμός πάντως της ελληνικότητάς του δεν αφήνει αμφιβολία για την αλλαγή στο περιεχόμενο του όρου Έλλην, που για τον Τζέτζη ήταν ο ελληνομαθής κάτοικος της «Βυζαντίδος», της ιστορικής πατρίδας των Μεγαρέων αποίκων.

ΤΙΜΑΡΙΩΝ

Το έργο αγνώστου συγγραφέα του 12^{ου} αιώνα *Τιμαρίων*, είναι σατιρική διήγηση που αποτελεί πρόσληψη της *Νεκυιομαντείας* του Λουκιανού. Ο ομώνυμος ήρωας ξεκινά από την Κωνσταντινούπολη και φτάνει στη Θεσσαλονίκη για να παρευρεθεί στην εμποροπανήγυρη των Δημητρίων, στη δεκαήμερη δηλαδή εμποροπανήγυρη που γινόταν στο τέλος του Οκτώβρη μαζί με τη γιορτή του Αγίου (θεσμού που συνεχίζεται έως τις μέρες μας). Στο ταξίδι της επιστροφής βιώνει μία δυσάρεστη παρέκκλιση στον κάτω κόσμο και κατά την αφήγησή του περιγράφει κάποια στιγμή τη μεγάλη γιορτή στη Θεσσαλονίκη⁷⁷:

«Συρρεί γάρ ἐπ’ αὐτήν οὗ μόνον αὐτόχθων ὄχλος καί ἰθαγενής, ἀλλὰ πάντοθεν καί παντοῖως Ἑλλήνων τῶν ἀπανταχοῦ [εἶναι ἀπὸ τις πρώτες φορές που ο ὅρος Έλλην δεν σημαίνει ειδωολάτρης], Μυσῶν [δηλαδή των Βουλγάρων] τῶν παροικούντων γένη παντοδαπά Ἰστρου μέχρι Σκυθικῆς [δηλαδή της Ρωσίας], Καμπανῶν, Ἰταλῶν, Ἰβήρων [δηλαδή των Ισπανών], Λυσιτανῶν [δηλαδή των Πορτογάλων] καί Κελτῶν τῶν ἐπέκεινα Ἄλπεων»⁷⁸.

Ο ὅρος *Έλλην* εδώ δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι χρησιμοποιείται ως ὅρος γεωγραφικός, αφού οι συρρέοντες προέρχονται ἀπὸ παντοῦ («πάντοθεν»). Η χρήση αυτή έχει πιο πολύ εθνικό περιεχόμενο, καθώς η ἀπώλεια του μεγαλύτερου μέρους της Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ τη μάχη του Μαντζικέρτ το 1071 ἄφησε πολλοὺς «Ρωμαίους» εἴτε ἐκτὸς των συνόρων της Αυτοκρατορίας, εἴτε ὅπως στη συνέχεια μαθαίνουμε ὅτι συνέβη στην περίπτωση του ἴδιου του Τιμαρίωνα, ἐξόριστους ἀπὸ την πατρίδα την οποία δεν παύουν να θεωροῦν δική

⁷⁷ Πρβλ. Γλύκατζη-Αρβελέρ (2009), 109.

⁷⁸ Τιμαρίων (1972), κεφ. 5, II, 116-120.

τους. Ο Τιμαρίων θα περιγράψει τον εαυτό του, λίγο πιο κάτω, ως «Καππαδόκη εκ τῆς ὑπερορίου».⁷⁹

Αυτή η χρήση του ὀρου Ἑλλην στον *Τιμαρίωνα* θυμίζει περισσότερο τη χρήση του ὀρου Ἑλλην μετά το 1204 ὅταν γίνεται πιο περιεκτικός ἀκόμη και ἀπό το *Ρωμαίος*, ὅπως ἐξάλλου θα συμβεῖ και πάλι μετά το 1821. Ο Τιμαρίων συνεχίζει περιγράφοντας την εμπειρία του ἀπό το ἐμπόριο ἐνδυμάτων ως ἀυτόπτης μάρτυρας: «ὄσα ἐκ Βοιωτίας καί Πελοποννήσου καί ὄσα ἐξ Ἰταλίας εἰς Ἑλληνας ἐμπορικαί νῆες κομίζουσιν»⁸⁰. Ὅπως θα φανεί ἀπό τη συνέχεια, ὁ ἥρωας ἐντυπωσιάζεται ἰδιαίτερα ἀπό την ἐμπορική δραστηριότητα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Καταγράφει, ἐπίσης, τη συνεισφορά ἀπό τη «Φοινίκη, την Αἴγυπτο, την Ἰσπανία και τις Στήλες του Ηρακλέους». Αυτό εἶναι το μοναδικό χωρίο σε κείμενο του 12ου αἰῶνα ὅπου ὁ ὀρος «Ἑλληνες» –οἱ ἀποδέκτες ὅλης αὐτῆς της ἐμπορικής δραστηριότητας– χρησιμοποιεῖται, ἴσως, ως ἰσοδύναμος με τον ὀρο «Ρωμαίος», δηλαδή Βυζαντινοί⁸¹.

Αργότερα, ὅταν ὁ Τιμαρίων βρίσκεται ἐνώπιον των δικαστῶν του Κάτω Κόσμου, ὁ συγγραφέας διασκεδάζει με την ἀμφισημία της λέξης «Ἑλλην». Ο Μίνως και ὁ Αἰακός εἶναι «Ἑλληνες», δηλαδή «εἰδωλολάτρες» και, κατὰ συνέπεια, συνάγεται ὅτι θα εἶναι και ἐχθρικοί προς «εμάς τους Γαλιλαίους», δηλαδή προς τον Τιμαρίωνα ως χριστιανό⁸². Στη συνέχεια ὁμως διαβάζουμε ὅτι ὁ Μίνως κατὰγεται ἀπό την Κρήτη, ἐνώ ὁ ἕτερος δικαστής εἶναι: «ακριβῶς Ἑλλην, ἐκ της παλαιᾶς Ἑλλάδος και Θετταλίας». Ο ἐπιμελητής του κειμένου ἀντιλαμβάνεται τη λέξη «Ἑλλην» ως ἐχουσα κάποιο «ἐθνικό» περιεχόμενο και ἐπομένως ἀνιχνεύει στο ἀπόσπασμα αὐτό μια ἐνδειξη της ἀναδυόμενης «ἐθνικής συνείδησης» στα μέσα του 12ου αἰῶνα. Ἀλλά σ' αὐτή τουλάχιστον την περίπτωση, το σημασιολογικό πεδίο της λέξης εἶναι, πιθανότατα, γεωγραφικό, ἀναφερόμενο στο «Ἑλλαδικόν θέμα». Ὡστόσο, ὅσο και ἀν προσπαθούμε να κατανοήσουμε πληρέστερα τις λέξεις αὐτές, ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας εἶναι βέβαιο ὅτι παίζει με τα διαφορετικά σημασιολογικά πεδία στα ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ ὀρος Ἑλλην, τα ὁποῖα ἐπομένως πρέπει να ἀντιστοιχοῦν στη γλωσσική πραγματικότητα της ἐποχῆς του.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΩΝΑΡΑΣ

Ο Ἰωάννης Ζωναράς, βυζαντινός χρονογράφος, θεολόγος και νομικός ἐξῆσε και ἐδρασε τον 12^ο αἰῶνα στην Κωνσταντινούπολη. Συγγραφέας μιας τρίτομης χρονογραφίας που ἐκτείνεται ἀπό κτίσεως κόσμου ἐως το ἐτος 1118, σχολιαστής ἐκκλησιαστικῶν κανόνων, συντάκτης ἐνός λεξικού και δημιουργός ποικίλων θεολογικῶν ἐργων, ὁ Ἰωάννης Ζωναράς κατέχει ἐξέχουσα θέση στη γραμματεία του δωδέκατου αἰῶνα⁸³. Παρουσιάζει ἐκδηλη την ἐπίδραση των ἀρχαίων κλασικῶν προτύπων στην ἐργογραφία του και ἰδιαίτερα στο ἐργο του

⁷⁹ Τιμαρίων (1972), 124.

⁸⁰ Ὁ.π., 53.

⁸¹ Βλ. Beaton (2015) 15.

⁸² Τιμαρίων, (1972), 54.

⁸³ Καρπόζηλος (2009), τόμ. Γ, 465.

Επιτομή ιστοριών παρά το γεγονός ότι η χρονογραφία από τη φύση της είναι ένα έργο λαϊκότερο. Η *Επιτομή ιστοριών* είναι αξιόπιστη ιστορική πηγή με αφετηρία την κτίση του κόσμου και φτάνει ως το 1118, έτος θανάτου του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Οι ιστορικοί εκτιμούν ότι ο Ζωναράς κατέγραψε το έργο του αυτό όταν, μετά την άνοδο του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, εξορίστηκε και έγινε καλόγερος. Είναι μάλιστα γνωστό ότι ο Ιωάννης Ζωναράς χρησιμοποίησε τον Πλούταρχο ως πηγή του για την *Επιτομή ιστοριών*.

Ιδιαίτερη αξία έχει το απόσπασμα του λόγιου Ιωάννη Ζωναρά, ο οποίος αφηγούμενος την αποστασία του Ιουλιανού χρησιμοποιεί τον όρο Έλλην και ελληνισμός με πολυσημία αποκαλύπτοντας έναν ιδιότυπο νοητικό διχασμό που διατρέχει σχεδόν όλο τον βυζαντινό κόσμο. Αρχικά, παραθέτει την ανάληψη της διακυβέρνησης απ' τον Ιουλιανό τον παραβάτη ο οποίος μεταστράφηκε στον ελληνισμό απαρνούμενος τη χριστιανική πίστη. Στη συνέχεια, όμως ο βυζαντινός χρονογράφος, κατηγορεί την τακτική που υιοθέτησε ο Ιουλιανός καθώς διώξε με σκληρότητα τους χριστιανούς και τους απαγόρευσε να μορφώνονται, ενώ οι χριστιανοί επιθυμούσαν να εξελληνίζονται, δηλαδή να μελετούν σε βάθος την ελληνική γλώσσα και γραμματεία⁸⁴: «ἐαυτῶ τὴν ἀρχὴν κρατυνάμενος αὐτίκα εἰς προὔπτον ἐξερράγη ἑλληνισμόν [...] οὕτω γάρ ἐξεμάνη κατὰ χριστιανῶν ὡς καὶ κωλύειν αὐτοὺς μαθημάτων μετέχειν ἑλληνικῶν [...] ὅθεν τῶν παιδῶν τῶν χριστωνύμων εἰργομένων μετιέναι τοὺς ποιητὰς ὁ Ἀπολλινάριος λέγεται εἰς τὴν τοῦ Ψαλτηρίου ὀρμηθῆναι παράφρασιν καὶ ὁ μέγας ἐν θεολογίᾳ Γρηγόριος εἰς τὴν ποίησιν τῶν ἐπῶν, ἵν' ἀντί τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων ταῦτα οἱ νέοι μανθάνοντες τὴν τέ γλῶσσαν ἐξελληνίζονται καὶ τὰ μέτρα διδάσκονται»⁸⁵.

Είναι φανερό ότι στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Ιωάννης Ζωναράς αναφέρεται στη λέξη ελληνισμός ως συνώνυμο της ειδωλολατρίας την οποία αποπειράθηκε να αναβιώσει ο αποστάτης αυτοκράτορας. Όμως αμέσως πιο κάτω εξηγεί ότι ο Ιουλιανός εκδίωξε σε τέτοιο βαθμό τους χριστιανούς που τους εμπόδισε να μορφώνονται λαμβάνοντας την ελληνική εκπαίδευση και παιδεία. Ενώ προηγουμένως ο Ζωναράς αναφέρει τον ελληνισμό ως ειδωλολατρία, λίγο πιο κάτω παρουσιάζει την επιθυμία των Βυζαντινών να μορφώνονται μέσω των ελληνικών γραμμμάτων, επιθυμία που εμποδίστηκε από τον αυτοκράτορα Ιουλιανό, ο οποίος θεωρούσε ασυμβίβαστο τον συνδυασμό χριστιανικής πίστης και ελληνομάθειας. Δηλαδή, οι χριστιανοί διακαώς επιθυμούσαν να εξελληνιστούν και να δεχτούν τη μόρφωση και την καλλιέργεια που τους προσέφερε η ελληνική γραμματεία, και έτσι φανερώνεται το πέρασμα απ' τη θεώρηση των Ελλήνων ως μισητών ειδωλολατρών, στη θεώρησή τους ως οικείων δασκάλων με τους οποίους σχεδόν αυθόρμητα ταυτίζονται οι Βυζαντινοί⁸⁶.

Στην αρχή του έτερου ιστορικού έργου του, στο *Χρονικό* του, όταν ο Ιωάννης Ζωναράς αφηγείται, με βάση τη Γένεση, τη διασπορά των απογόνων του Νώε πάνω στη γη, κάνει λόγο για τα έθνη που προέκυψαν από αυτή τη διασπορά και τα ονόματά τους: «Σκεδασθέντων δέ τῶν ἀπογόνων τοῦ Νῶε ἐξ ἐκείνων τὰ ἔθνη συνέστησαν τέ καὶ ὠνομάσθησαν»⁸⁷. Ένα έθνος ανάμεσα σε αυτά, από τον απόγονο του Ιάφεθ Ιωβάν, είναι και

⁸⁴ Παπαδοπούλου (2018) 98.

⁸⁵ Ιωάννης Ζωναράς, *Annales* (CSHB 47), τόμ. 3, 61.5-6, 13-15, 61. 17-62.4.

⁸⁶ Βλ. Παπαδοπούλου (2007), 97.

⁸⁷ Ιωάννης Ζωναράς, *ό.π.*, τόμ. 1, 30, 13-14.

οι Ίωνες που αργότερα όλοι ονομάστηκαν Έλληνες: «ἐκ δὲ Ἰωβᾶν Ἴωνες καὶ πάντες Ἕλληνες ἀπεκλήθησαν»⁸⁸.

Έτσι είναι φανερό ότι ο Ζωναράς ακολουθεῖ την αντίληψη της Παλαιάς Διαθήκης που απηχεί και την αντίληψη της εποχής του, (καθώς το ακροατήριό του προφανώς ἤδη ἔνιωθε ότι είναι Ρωμαῖοι και χριστιανοί). Όλοι οι ἄνθρωποι, ὅλα τα ἔθνη ἔχουν κοινή καταγωγή ἀπὸ ἕναν κοινό πρόγονο, τον Νῶε. Ανάμεσα σ' αυτούς και ο λαός των Ελλήνων. Είναι η αντίληψη η χριστιανική που λειτουργεῖ ενωτικά για τους κατοίκους ολόκληρης της γης.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ο σπουδαῖος και πολυγραφότατος βυζαντινός λόγιος του 12^{ου} αἰῶνα, ο Ευστάθιος, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, εἶχε γερή φιλοσοφική παιδεία και διέπρεψε ως διδάσκαλος, φιλόανθρωπος εκκλησιαστικός ηγέτης και δεινός σχολιαστής των αρχαίων κειμένων. Οι *Παρεκβολαί εἰς Ὀμήρου Ἰλιάδα* και *Ὀμήρου Ὀδύσσεια*, εἶναι ἔργο που τον κατατάσσει στους καλύτερους κριτικούς κειμένου ἀπὸ φιλολογική σκοπιά και τα σωζόμενα ἔργα του ἔχουν ανυπολόγιστη ἀξία για τη φιλολογική ἔρευνα. Στα σχόλιά του στην *Ὀδύσσεια* ο Ευστάθιος γράφει: «οὐτῶ καὶ ὁ Ἀργεῖος, ἀπὸ βασιλείας τό τοιοῦτον ἔχει ἔθνικόν. Ὁμοίως καὶ ὁ Ἕλληνας καὶ ὁ Δαναός καὶ ὁ Ἀχαιοός»⁸⁹. Το παράδειγμα αυτό παρουσιάζει ο Ευστάθιος για να ἐξηγήσει ότι κάποιες εθνικές ονομασίες προκύπτουν ἀπὸ κάποιον ηγέτη ὅπως το «ἔθνος» των Αργείων που πήρε το ὄνομά του ἀπὸ τον ηγέτη του τον Αργεῖο, ὅπως οι Ἕλληνες ἀπὸ τον Ἕλληνα ενώ οι Δαναοί και οι Αχαιοί ἀπὸ τον Δαναό και τον Αχαιό ἀντίστοιχα. Το ενδιαφέρον επομένως για την καταγωγή, για τη γένεση των εθνικών ονομάτων και κατ' ἐπέκταση η ἐρμηνεία για τη δημιουργία των εθνῶν, ὄχι μόνο δεν ἐξαφανίστηκε με την επικράτηση της χριστιανικής ἰδεολογίας και πίστες, ἀλλὰ ἐξακολουθοῦσε να ἀποτελεῖ πεδίο ἀναζήτησης και σχολιασμοῦ.

Ἰσως βέβαια θα σχολίαζε κανεὶς ότι η ἀναζήτηση της ρίζας των εθνῶν, ξεκινώντας ἀπ' το ονοματολογικό, ἀπλά ἀποδεικνύει τις γλωσσικές ἀνησυχίες του λογίου και τις λεξιλογικές του προσεγγίσεις. Αναμφισβήτητα ὁμως, η ἀπόδοση συγκεκριμένων θετικών και ἀξιέπαινων χαρακτηριστικών που ονομάζονται «ἐλληνικά», σηματοδοτεῖ την ἐπίμονη προσπάθεια του Ευσταθίου να δώσει συγκεκριμένο περιεχόμενο στον ὄρο «ἐλληνικός» -ἢ καλύτερα «ἐλλήνιος»- που να ταυτίζεται με υψηλά ἰδανικά και ἀξίες. Στοιχείο που ἀναντίρρητα ἀπέδιδε στο «χριστιανικό» ἔθνος. Έτσι, ἀποδίδει ο Ευστάθιος ἐλληνικό ἦθος στον αυτοκράτορα Μανουήλ για τη νίκη του κατὰ των Τούρκων: «ἦν οὖν ἰδεῖν τό πᾶν της Ἀσίας ἀλλότριον, καὶ τό μὲν εὐγενές ἀπήγετο καὶ Ἕλληνιον, τό δὲ δυσγενές καὶ βάρβαρον ἀντεισήγετο»⁹⁰. Οι Ρωμαῖοι εἶναι το γένος με το «εὐγενές» και «Ἕλληνιον» ἦθος, ενώ «τά γάρ τῆς Ἀσίας φύλα» εἶναι το γένος το «δυσγενές» και «βάρβαρον» ἀποψη που πηγάζει ἀπὸ την κλασική παιδεία του Ευσταθίου.

⁸⁸ Ἰωάννης Ζωναράς, *Annales* (CSHB 47), τόμ. 1, 31, 2-3.

⁸⁹ Ευστάθιος, *Ὀδυσσειακαὶ Παρεκβολαί*, 2.78, 40-42.

⁹⁰ Ευστάθιος, *Opera Minora*, 235, 16-18.

Επιπλέον ο Ευστάθιος θεωρεί τη βάνανυση και απάνθρωπη συμπεριφορά απολύτως αντίθετη με τα ελληνικά ήθη. Για παράδειγμα χαρακτηρίζει ως «ἔθνος ἀτάσθαλον καὶ ἐν Ἑλλησι βάρβαρον»⁹¹ τους Παφλαγόνες στρατιώτες του Ανδρόνικου Κομνηνού, που με εντολή του τελευταίου κατέσφαξαν τους Λατίνους της Κωνσταντινούπολης⁹². Εδώ, ο σεβάσμιος λόγιος μητροπολίτης τονίζει ότι οι Έλληνες είναι αυτοί που έχουν το μέτρο ως κριτήριο του ευγενικού ήθους, σε αντίθεση με τους βαρβάρους που το στερούνται. Άρα όσοι ζουν στη βυζαντινή αυτοκρατορία και έχουν αυτό το ήθος είναι Έλληνες, τουλάχιστον από ηθικής απόψεως.

Ο λόγιος κληρικός χρησιμοποιεί το επίθετο «ελληνικός» σε αντίθεση με το «βαρβαρικός» για να χαρακτηρίσει την ποιότητα ήθους και τη στάση ζωής, ακολουθώντας το γνωστό από την αρχαιότητα αντιθετικό σχήμα Έλλην-βάρβαρος. Έτσι στις *Παρεκβολές* του αναφέρει: «καὶ τί βάρβαρον μὲν ἔθνος, ἑλληνίζον δὲ ὁμῶς τὰ εἰς τό κατανοῆσαι τό τοῦ βίου πραγματιῶδες, ἐπὶ γενέθλη μὲν παιδὸς πενθοῦσι, γέροντος δὲ οἰχομένου χαίρουσι»⁹³. Δηλαδή παρουσιάζει κάποιο βαρβαρικό έθνος που καταλαβαίνει με ελληνικό τρόπο την δυσβάστακτη πραγματικότητα του βίου, καθώς πενθούν όταν γεννιέται ένα παιδί ενώ χαίρονται όταν κάποιος γέροντας αποχωρεί. Μόνο που τυχαίνει αυτός ο τρόπος προσέγγισης να είναι χριστιανικός, καθώς η χαρά ταιριάζει σε αυτόν που φεύγει απ' την τωρινή ζωή κερδίζοντας την αιώνια. Για τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης αυτός ο τρόπος σκέψης είναι ελληνικός, και έτσι στη συνείδηση του βυζαντινού διανοητή οι δύο αυτές προσεγγίσεις είναι απόλυτα ταυτισμένες καταδεικνύοντας την ώσμωση χριστιανισμού-ελληνισμού.

Σε απόσπασμα απ' τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης η συνείδηση της θρησκευτικής υπεροχής των Ορθοδόξων Χριστιανών έναντι των μη Ορθοδόξων στηρίζεται στην ενίσχυση της ελληνικής ταυτότητας που οδηγεί τον πιστό χριστιανό μακριά από την βαρβαρική θηριωδία⁹⁴: «ὁ κατὰ βίον ἄνθρωπος [...] εἰ μὲν τοῦ κόσμου ἐστὶ καὶ δίκης προΐσταται, μεταχειριεῖται μὲν τό πράγμα, ὡς ὁ νόμος εὐθύνει· οὐκ ἔστι δέ, ὅπως οὐκ ἐπιεικεύσεται καὶ αὐτός, ὡς οἶον τέ, εἰ γέ Χριστιανός ἐστι καὶ ἑλληνίζει τὰ εἰς καλοήθειαν, οὐ μὴν πρὸς βαρβαρικὴν θηριωδίαν πέπλασται»⁹⁵.

Επιπλέον, στο σημείο που ο Ευστάθιος αναφέρεται υπαινικτικά στην επίδραση που ασκεί στη διαμόρφωση του ήθους η ελληνική παιδεία, που για τον λόγιο κληρικό εξασφάλιζαν την ευγένεια του ήθους, την αγαθότητα και την ημερότητα στον κοινωνό της ελληνικής νοοτροπίας και σκέψης, ευθυγραμμίζεται με την λακωνική όσο και αινιγματική αναφορά στο Λεξικό της Σούδας στο λήμα *Ἑλλην* «Ἑλλην: φρόνιμος».⁹⁶ Παράλληλα ο Ευστάθιος, στο παραπάνω απόσπασμα, μέσα από το κλασικό δίπολο Έλλην-βάρβαρος προχωρά στη σύγκριση του ελληνικού ήθους με το βαρβαρικό ήθος υποδηλώνοντας ότι η προέλαση των Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία είχε εξοβελίσει το ήθος το «ελλήνιον». Το απόσπασμα μάλιστα που παρατέθηκε παραπάνω προέρχεται από λόγο του Ευσταθίου προς τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, στον οποίο εγκωμιάζει τα κατορθώματα του αυτοκράτορα

⁹¹ Ευστάθιος, *Άλωσις*, (1842), 32-35.

⁹² Πρβλ. Καρπόζηλος (2009), τόμ. Γ, 670.

⁹³ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί*, (1971), τόμ. IV, 978. 25-27.

⁹⁴ Βλ. Koder, (2018), 84.

⁹⁵ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, (2006), Λόγος 6, 344-347.

⁹⁶ Σούδα, 714. 2.

κατά των Σελτζούκων Τούρκων στη Μικρά Ασία που όχι μόνο θα προστάτευαν τους υπηκόους του κράτους, αλλά και θα ανέκοπταν την ηθική αλλοίωσή τους από την επαφή τους με το βαρβαρικό στοιχείο⁹⁷.

Οι βυζαντινοί λόγιοι δεν σταματούν ποτέ να εκθειάζουν την ελληνική γλώσσα για τις εκφραστικές δυνατότητες που προσφέρει στον χρήστη, καθώς και για την πληρότητα και την ευρύτητα στη διατύπωση των νοημάτων. Την αγάπη του για την ελληνική γλώσσα εκφράζει και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης γράφοντας⁹⁸: «τῆς δέ Ἑλλάδος γλώσσης ἀποψηφίσασθαι τό οὔτω πλατύ καί εὐρεσίλογον καί εὐμηχάνως πόριμον»⁹⁹. Στο χωρίο αυτό ο μητροπολίτης Ευστάθιος αναφέρεται στις αρετές της ελληνικής γλώσσας, στον πλούτο του λεξιλογίου της και στις γλωσσοπλαστικές δυνατότητες που προσφέρει στον γνώστη της.

ΤΟ ΑΝΩΝΥΜΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΗΣ ΜΑΛΤΑΣ (12^{ος} αιώνας)

Το ανώνυμο ποίημα που συντέθηκε λίγο πριν από τα μέσα του 12^{ου} αιώνας από κάποιον κρατικό αξιωματούχο του νορμανδικού βασιλείου της Σικελίας, ο οποίος βρισκόταν εξόριστος στο νησί της Μάλτας, είναι γραμμένο στα ελληνικά. Ένα ποίημα, τεσσάρων χιλιάδων στίχων περίπου, που απευθύνεται στον Γεώργιο εξ Αντιοχείας, στενό συνεργάτη του Νορμανδού βασιλιά Ρογήρου Β΄, τον οποίο ο εξόριστος συγγραφέας του ποιήματος προσπαθεί να πείσει να μεσολαβήσει στον μονάρχη, προκειμένου να επιτευχθεί η απελευθέρωσή του. Ο συγγραφέας μας βρίσκεται παγιδευμένος σε έναν κόσμο εχθρικό μακριά από την πατρίδα του, σε εξορία και σε αυστηρό περιορισμό, σε ένα φρικτό νησί, γράφει ένα ποίημα, στο οποίο ωστόσο καταφέρνει να δώσει μία εικόνα της κατακερματισμένης πραγματικότητας που τον περιστοιχίζει απειλητικά. Μέσα όμως σε αυτόν τον κατακερματισμό, ο συγγραφέας είναι βέβαιος για ένα πράγμα: για την ελληνική του καταγωγή, η οποία τον διακρίνει απ' τους Λατίνους κυρίους του. Στο στίχο 187 ετυμολογώντας τη λέξη «Καῖσαρ», εντελώς φυσικά γράφει ότι οι Λατίνοι χρησιμοποιούν για το «κόβω» το ρήμα «κέω», ενώ οι Έλληνες το «τέμνω»: «Κέω γάρ οὔτος, φαμέν Ἕλληνες τέμνω». Με τρόπο αβίαστο, σε μια εσχρατία της Δύσης, αν όντως έχει γράψει το ποίημα του στη Μάλτα κατά την περίοδο της εξορίας του και όχι αργότερα, όταν απελευθερώθηκε, ο συγγραφέας τονίζει ξεκάθαρα την ελληνικότητά του, όταν ακόμη και στο ίδιο το Βυζάντιο την ίδια εποχή μόνο σποραδικές εκδηλώσεις τόσο έντονου εθνικού συναισθήματος βρίσκουμε.¹⁰⁰

⁹⁷ Βλ. Παπαδοπούλου, (2018), 96.

⁹⁸ Ο.π., 96.

⁹⁹ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγοι*, (2000), (CFHB), 61. 20-23.

¹⁰⁰ Πολέμης, (2017), 321-322

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εποχή των Κομνηνών αποτέλεσε μια περίοδο αναλαμπής για το Βυζάντιο που ήταν ζωσμένο από εχθρούς. Είναι μια εποχή που παρουσίασε βαθιές αλλαγές στη φυσιογνωμία της αυτοκρατορίας. Το βυζαντινό κράτος στηριζόταν πια στην κυρίως Ελλάδα, τα μικρασιατικά παράλια της Ιωνίας και του Πόντου, ενώ η υπόλοιπη Μικρά Ασία που αποτελούσε τον βασικότερο γεωστρατηγικό τόπο στον οποίο στηριζόταν η Βυζαντινή αυτοκρατορία έχει οριστικά χαθεί. Στη Δύση πάλι η Ιταλία και η Σικελία περνούν οριστικά σε δυτικά χέρια και γίνονται ορμητήριο των Νορμανδών. Έτσι, σταδιακά το Βυζάντιο χάνει το κύρος και την πρότερη αίγλη του χτυπημένο από το δυτικό επεκτατισμό. Τελικά, η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204 κλείνει οριστικά την περίοδο της μεσαιωνικής ιστορίας του Βυζαντίου αποτελώντας ένα οριακό γεγονός στην ιστορία, μετά το οποίο παγιώνεται η εθνική συνείδηση με το περιεχόμενο που ισχύει για τον νέο ελληνισμό.

Η αναζήτηση στοιχείων εθνικού προσδιορισμού μέσα από τα πρωτότυπα κείμενα των λογίων του 12^{ου} αιώνα αποκαλύπτει πως στη βυζαντινή ελίτ φαίνεται να εμψιλοχωρεί μια όλο και αναπτυσσόμενη συλλογική συνείδηση που ρέπει προς μία «εθνική» συνείδηση με την έννοια που ο όρος πήρε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Αυτή η λανθάνουσα ακόμη «εθνική» συνείδηση είναι βέβαια ελληνική, ωστόσο, ο όρος «Έλλην» δεν επικρατεί ποτέ ως όρος αυτοπροσδιορισμού κατά τον 12^ο αιώνα, όπως συνέβη τον 13^ο αιώνα, κάτω από την επίδραση της τέταρτης Σταυροφορίας. Οι συγγραφείς του 12^{ου} αιώνα αρχίζουν να συνειδητοποιούν την εθνότητά τους και η ομιλούμενη γλώσσα σε συνδυασμό με την ελληνική παιδεία είναι καθοριστικός παράγοντας για την εξέλιξη αυτή.

Επιπλέον η ελληνογλωσσία συνοδεύεται και από την αποδοχή πως οι αρχαίοι Έλληνες είχαν ήθος και αξίες αξιοζήλευτες ακόμη και για τους χριστιανούς και η αρχαία ελληνική στάση ζωής βρίσκεται σε αρμονία και συνεργασία με τη χριστιανική, την Πατερική διδασκαλία, κάτι που αποδέχονται τόσο οι λόγιοι του κλήρου όσο και οι λαϊκοί Βυζαντινοί. Έτσι είναι λογικό να παρουσιάζεται η ελληνομάθεια και η υιοθέτηση της αρχαίας ελληνικής αρετής ως προτέρημα, ιδιαιτέρως απαιτητό, όσο πιο ψηλά βρισκόταν ο Βυζαντινός πολιτικοκοινωνικά, και η παραμέληση της ψυχικής και πνευματικής καλλιέργειας προκαλούσε τον νόγο και την αποδοκιμασία. Οι αρχαίοι Έλληνες είναι οι σοφοί δάσκαλοι, οι σεμνοί συνοδοιπόροι των Χριστιανών και γι' αυτό οι Βυζαντινοί ξεκινούσαν μελετώντας τους αρχαίους ελληνικούς μύθους, την ποίηση και προχωρούσαν στη φιλοσοφία, όχι μόνο για να ασκηθούν στη χρήση της λογικής, αλλά και για να εξευγενίσουν την ψυχή τους, να οδηγηθούν στην αρετή, την σημαντικότερη ίσως αρχαία ελληνική αξία που διαπότισε και τη χριστιανική κοσμοθεωρία.

Μια τελική θεώρηση της κομνηνειακής περιόδου αποκαλύπτει πως αν και ο όρος Έλλην με την έννοια του εθνικού προσδιορισμού δεν επικρατεί στις γραπτές πηγές, με εξαίρεση ίσως τον Ιωάννη Τζέτζη, η γλωσσική, μορφωτική και ιδεολογική ελληνικότητα είχε διαποτίσει τους Βυζαντινούς από το ανώτερο αυτοκρατορικό περιβάλλον ως και τις λαϊκότερες τάξεις. Οι Βυζαντινοί της κομνηνειακής περιόδου τέρπονταν από τα Πτωχοπροδρομικά ποιήματα και την έμμετρη λογοτεχνία του Μιχαήλ Γλυκά ή του Ιωάννη Τζέτζη σε ελληνικά που λίγο διαφέρουν από τη σύγχρονη νεοελληνική γλώσσα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Αυτοκρατορία της Νίκαιας

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους προέκυψε μεγάλη αλλαγή στον πολιτικό χάρτη της Ανατολής καθώς η βυζαντινή αυτοκρατορία διαμελίστηκε και πλήθος μικρά και μεγάλα κράτη, λατινικά και ελληνικά, ιδρύθηκαν στη θέση της. Οι αντιθέσεις, οι συγκρούσεις και οι συνεχείς διεκδικήσεις των κρατών αυτών διαμορφώνουν τη ρευστή κατάσταση του 13^{ου} αιώνα με την έλλειψη σταθερότητας και τη συνεχόμενη αλλαγή των συνόρων των εφήμερων αυτών ηγεμονιών, που άλλαζαν χέρια κατά περιοδικά σχεδόν διαστήματα. Έτσι, με τρόπο απρόσμενο και βίαιο ήρθε στον ελληνικό χώρο η φεουδαρχία και εφαρμόστηκαν τα ευρωπαϊκά φεουδαλικά μοντέλα που όμως δεν αλλοίωσαν τον χαρακτήρα του Ελληνισμού. Αντιθέτως τόσο στις περιοχές που διαφέντευαν οι ξένοι, στα λατινικά δηλαδή βασιλεία, όσο και στα ελληνικά μια νέα ζωή αρχίζει. Είναι οι απαρχές του νέου ελληνισμού.

Οι βυζαντινοί λόγιοι της εποχής αυτής που έζησαν και έδρασαν από το τέλος του 12^{ου} αιώνα έως και τον 13^ο αιώνα είναι ο Νικήτας Χωνιάτης και ο αδελφός του Μιχαήλ, ο ιστορικός Γεώργιος Ακροπολίτης και ο κληρικός Νικόλαος Μεσσαρίτης. Βέβαια τόσο στο έργο των προαναφερθέντων λογίων όσο και στα γραπτά άλλων συγγραφέων όπως στις επιστολές των σπουδαίων αυτοκρατόρων Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως, Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως υπάρχουν πολλές αναφορές τόσο στον όρο *Έλλην* όσο και στην ελληνικότητα και το ελληνικό ήθος γενικότερα που ξεφεύγει πια απ' την στενή αναφορά στην ελληνική παιδεία και τους κοινωνούς της και αναδεικνύεται σε κυρίαρχο χαρακτηριστικό των εξόριστων στην αυτοκρατορία της Νίκαιας Βυζαντινών.

Ο αγώνας για ανεξαρτησία εναντίον των Φράγκων είναι βέβαια λόγος συσπείρωσης, όπως μας λέει ο Μιχαήλ Χωνιάτης, γύρω από τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι, τον πρώτο αυτοκράτορα των εν εξορία Βυζαντινών, που έβαλε για μόνο σκοπό του κράτους του την επανίδρυση της αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη. Αλλά πάνω και από αυτό, τον διακαή δηλαδή πόθο των Βυζαντινών για απελευθέρωση, η λατινική κυριαρχία, με όλα τα έκτροπα της στρατιωτικής κατάκτησης, έγινε η αιτία μιας εθνικής αφύπνισης που εκφράζεται ως συναίσθημα θρησκευτικού αντιλατινικού μένους των ορθοδόξων πληθυσμών [και όχι μόνο των Βυζαντινών]. Τόσο, που η διαμόρφωση της ταυτότητας των Νεοελλήνων να έχει ως πρώτη θεμέλια αρχή την πίστη, την ακραιφνή δηλαδή προσήλωση στην ορθοδοξία, με την συγχώνευση της ορθοδοξίας και της ελληνικότητας, στοιχεία αντίθετα κατά το παρελθόν, που τώρα αποτελούν στοιχεία της ίδιας ταυτότητας¹⁰¹.

Ο πολιτικοθρησκευτικός διαχωρισμός μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων συνετέλεσε όχι μόνο στη σταδιακή αποξένωση Φράγκων και Ελλήνων αλλά και στην έντονη δημιουργία μίσους. Μέσα στις νέες ιστορικές συγκυρίες συντελείται η γένεση της εθνικής ιδεολογίας του ύστερου βυζαντινού κόσμου, η οποία, σε συνδυασμό με τη χρησιμοποίηση του όρου *Έλλην*, αποτέλεσε τη μήτρα για τη μορφοποίηση του νεοελληνικού πατριωτισμού. Έτσι κατά τον Γιάννη Κορδάτο, η περίφημη φράση του Μαρξ ότι «η Νίκαια έγινε το κέντρο του ελληνικού πατριωτισμού» φαίνεται ότι δεν απέχει πολύ από την αλήθεια (Κορδάτος (1961), τ. Β΄, 17), καθώς στο κράτος της Νίκαιας επικρατεί το ελληνικό στοιχείο που οργανώνει με πάθος την αποκατάστασή του στην πρότερη δόξα και κυριαρχία¹⁰². Ιδιαίτερα

¹⁰¹ Βλ. Γλύκατζη-Αρβελέρ (2012), 63.

¹⁰² Βλ. Πολάτωφ (2017), 334

ενδιαφέρουσα είναι και η οπτική γωνία των Φράγκων κατακτητών της Κωνσταντινούπολης καθώς αναγνώριζαν τον αυτοκράτορα Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι, τον πρώτο αυτοκράτορα της Ελληνικής Αυτοκρατορίας της Νίκαιας, ως «Imperator Graecorum»¹⁰³.

ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ

Ο Νικήτας Χωνιάτης ή Ακομινάτος (περ. 1155 - περ. 1216) θεωρείται ο σημαντικότερος βυζαντινός ιστορικός του 12ου αιώνα, όντας αυτόπτης μάρτυρας της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους στις 13 Απριλίου 1204. Διετέλεσε αξιωματούχος του βυζαντινού κράτους σε σημαντικές θέσεις, όπως και ο μεγαλύτερος αδελφός του Μιχαήλ Χωνιάτης (Ακομινάτος). Αυτόν ακολούθησε από τον τόπο γέννησής τους, τις Χώνες (Κολοσσές) της Φρυγίας, στην Κωνσταντινούπολη για σπουδές. Το κυριότερο έργο του είναι η *Χρονική Διήγησις* (Ιστορία Κωνσταντινουπόλεως), όπου καλύπτονται γεγονότα που αφορούν την ιστορία της Κωνσταντινούπολης από το 1118 έως το 1207. Σε κάποιες από τις εκδοχές του, το έργο του ακολουθείται από μια σύντομη περιγραφή των χάλκινων αγαλμάτων της Κωνσταντινούπολης, τα οποία έτηξαν οι Σταυροφόροι, για να κόψουν νομίσματα. Το κείμενο αυτό είναι γνωστό με την ονομασία *De signis*.

Στα κείμενα του Νικήτα Χωνιάτη υπάρχουν πολλές αναφορές στους Έλληνες και κατά βάση στους αρχαίους Έλληνες τα κατορθώματα των οποίων χρησιμοποιεί ο συγγραφέας ως παράδειγμα για τους συγχρόνους του. Αναφέρεται με θαυμασμό τόσο στις νίκες των αρχαίων Ελλήνων κατά των Περσών¹⁰⁴ όσο και στα κατορθώματα του Μ. Αλεξάνδρου κατά του Δαρείου και των βαρβάρων της Ανατολής παραλληλίζοντας μάλιστα τις νίκες εκείνες με αυτές του Θεόδωρου Λάσκαρι κατά των εχθρών που έρχονται απ' την Ανατολή και τον Βορρά. «Φασίν Άλέξανδρον, εκείνον δ' Άλέξανδρον, ός έκφύς Φιλίππου στρατείαν ήλασε βαρείαν κατά Δαρείου καί μόνος έξ άπάντων τής έω πάσης έκράτησε, φιλολογεΐν τά πλείστα καί σοφών τοΐς άρίστοις συγγίνεσθαι, έν πολλοΐς δέ καί ειωθέναι λέγειν επί τῶδε μάλιστα ταΐς τῶν πράξεων μεγίσταις ένασμενΐζειν καί μεγαλοκίνδυνος εΐναι καί φιλοκίνδυνος, όπως βαρβάρους μέν νικῶεν "Έλληνες»¹⁰⁵.

Ο Μιχαήλ Ακομινάτος, Μητροπολίτης Αθηνών και μεγαλύτερος αδελφός του Νικήτα Χωνιάτη ήταν άριστος γνώστης των κλασικών και οι κομψότερες επιστολές του μαρτυρούν μία γεμάτη εναισθησία οικείωση με τα αρχαία γράμματα. Αν και ειλικρινής Χριστιανός, που γι' αυτόν η λέξη *Έλλην* σήμαινε τον ειδωλόλατρη, αισθανόταν αδελφική συγγένεια με τους παλαιούς Έλληνες¹⁰⁶, την πλούσια γραμματεία των οποίων σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και τον ακολούθησε ο μικρότερος σε ηλικία Νικήτας.

Ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρεται στον όρο "Έλλην με την έννοια των αρχαίων Ελλήνων: «όποία πάλαι τοῦ Περσέως λογοποιούντες κατηγορεουν "Έλληνες» [Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 144.83] Αυτό ήταν γνωστό ήδη από πηγές όλων των προηγούμενων αιώνων¹⁰⁷. Όμως ο Χωνιάτης, ήδη από τον 12^ο αιώνα, υποστήριξε ότι η λέξη *Έλλην* δεν δηλώνει μόνο τον Αρχαίο αλλά και τον Βυζαντινό τουλάχιστον με βάση το κριτήριο της γλώσσας: «δηλοΐ καθ' ήμᾶς "Έλληνας ή φωνή»¹⁰⁸.

¹⁰³ Tafel & Thomas (1846/1964).

¹⁰⁴ Χωνιάτης, *Λόγοι και Επιστολαί*, 118.5 κ.ε.

¹⁰⁵ Ο.π. 129.6 κ.ε.

¹⁰⁶ Πρβλ. Runciman (1991), 36.

¹⁰⁷ Βλ. Papadopoulou (2015), 168.

¹⁰⁸ Βλ. Πολάτωφ (2017), 333.

Στο Χωνιάτη, βέβαια, ο όρος αναφέρεται επίσης, αρκετά συχνά, στους συγχρόνους του συγγραφέα, τους οποίους συνήθως ορίζει με το όνομα Ρωμαίοι. Ένα απόσπασμα από την Ιστορία του είναι διαφωτιστικό πάνω στο θέμα. Ο συγγραφέας αφηγείται την προέλαση των Σταυροφόρων και θρηνεί για την πτώση του Βυζαντίου. Σε ποιητικό στίλ, προσωποποιεί τον ποταμό Αλφειό, που είναι Έλλην και ρέει στη Σικελία. Ύστερα ο Χωνιάτης τον ικετεύει να μην πει στους κατοίκους του νησιού τις δυστυχίες των Ελλήνων¹⁰⁹: «Ἄλλ' ὦ Ἕλλην ποταμὲ Ἀλφειέ, ῥεῦμα ῥέον δι' ἄλμης πότιμον, ξενίζον ἄκουσμα, ἐμπύρευμα ἔρωτος, μὴ δὴ τὰ Ἕλληνια δυσπραγίματα τοῖς ἐν Σικελία βαρβάρους διατρανώσειας, μηδ' ἔκπυστα θείης ὅσα οἱ ἐκ σφῶν ἐπιστρατεύσαντες Ἕλλησι καθ' Ἕλλήνων ἐμεγαλούργησαν, ἵνα μὴ χοροὶ στῶσι καὶ παιᾶνες ἀσθῶσι καὶ πλείους κατάρωσιν οἱ διάφοροι»¹¹⁰. Εδώ χρησιμοποιώντας τη φράση «τὰ Ἕλληνια δυσπραγίματα», ο βυζαντινός λόγιος αναφέρεται στις συγκρούσεις των αυτοκρατορικών αδελφών της δυναστείας των Αγγέλων, που οδήγησε τους σταυροφόρους στην Κωνσταντινούπολη χρησιμοποιώντας το τραγικό για τους αρχαίους Έλληνες γεγονός της Σικελικής εκστρατείας για να αποδώσει τις δυστυχίες των συγχρόνων του.

Σε άλλο σημείο του έργου *Λόγοι και Επιστολαί*, ο Χωνιάτης επαινεί τον Θεόδωρο Λάσκαρι για τη γλωσσική του ικανότητα και τον παρουσιάζει ανώτερο και από τον Ηρακλή τον οποίο είχαν ιδιαίτερα τιμήσει και οι Ινδοί. Ο αρχαίος ήρωας δεν ήταν μόνο χειροδύναμος, αλλά και ο λόγος του ήταν γλυκός και ελληνικός σε αντίθεση με τους Ινδούς που δεν γνώριζαν τις «λογικές χάριτες»: «ἀλλ' ἦταν ὁ μὲν οὐ μόνον τὴν χεῖρα βριθὺς καὶ ἡμίθεος, ἀλλὰ καὶ τὴν γλῶτταν γλυκὺς καὶ Ἕλληγιος, ὁ δὲ σύλλογος ἐκεῖνος (οἱ Ἴνδοι) ἄγευστος χαρίτων λογικῶν»¹¹¹. Εδώ όχι μόνο αναδύεται το ομηρικό «μύθων τέ ρητήρ ἔργων δέ πρηκτήρ», αλλά τονίζεται η «ἐλλήνιος γλῶττα» ως ομιλία και ως λογική ικανότητα, ως σκέψη.

Ο Νικήτας Χωνιάτης, κοινωνός και ο ίδιος της ανωτερότητας της ελληνικής γλώσσας, κρίνει με αυστηρότητα τους ετερόγλωσσους και θεωρεί πως δεν αξίζουν αναγνώρισης και αποδοχής αυτοί που υπολείπονται σε παιδεία, που μιλάνε τα ελληνικά όσο οι πέτρες αντηχούσαν τη μουσική από τον ποιμενικό αυλό: «τισὶ τοίνυν ἐκ τούτων οὕτως εὐρόει τὰ κατὰ βιοτόν, ὡς σωρείαις χρημάτων ἐνευθηνεῖσθαι καὶ τοῖς κατὰ κόσμον πᾶσι περιρρεῖσθαι λαμπροῖς ἴσα καὶ μεγιστάσι μεγίστων ἐθνῶν, καὶ ταῦτα παιδείας ἀπάσης ἐστερημένοις καὶ φωνῆς Ἑλληνίδος τὰ ἴγνη μεταδιώκουσιν ὡς αἰ σκοπιαί τε καὶ αἰ πέτραι πρὸς τὰ τῶν ποιμένων αὐλήματα τὸ τῆς ἠχοῦς ὑστερόφωνον»¹¹².

Επιπλέον υπάρχει στις πηγές η αναφορά στην ελληνική γλώσσα με τον όρο «ἐλληνίς φωνή» που τη χρησιμοποιεί και ο Χωνιάτης όπως και οι άλλοι λόγιοι.¹¹³

Η Α. Simpson και ο Στέφανος Ευθυμιάδης, στο άρθρο *Niketas Choniates. A Historian and a Writer*, (Geneva 2009), θεωρούν ότι το ρητορικό ύφος της αφήγησης του Νικήτα Χωνιάτη αποτελεί ιδεολογική και λογοτεχνική του επιλογή, επειδή ενδιαφέρεται κυρίως να αποδώσει το κλίμα της εποχής του και με το κριτικό του πνεύμα να εξηγήσει την παρακμή και την πτώση του Βυζαντίου. Υποστηρίζουν παράλληλα ότι ο Χωνιάτης είναι βαθύς γνώστης της ελληνικής γλώσσας, με ομηρικές επιδράσεις στην αφήγησή του, ενώ ταυτόχρονα αξιοποιεί με τον καλύτερο τρόπο σπάνιες και παλαιές λέξεις απ' το απόθεμα της κλασικής

¹⁰⁹ Βλ. Πολάτωφ (2017), 168.

¹¹⁰ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 610.16-611.21.

¹¹¹ Χωνιάτης, *Λόγοι και Επιστολαί*, 19.3-6

¹¹² Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 204.7-12.

¹¹³ Για παράδειγμα: «...Καὶ Αἰγύπτιος μὲν τίς ἀνὴρ Ἑλληνικὴν ἐρμηνεῦσαι προστεταγμένος φωνή» [Μιχαὴλ Ψελλος, *Oratoria minora*, ed. A.R. Littlewood, Leipzig 1985. Orat. 14.31-32]. «...καὶ ἐπιμελῶς ἐπαίδευε Ὀκταβιανόν] λόγοις ῥητορικοῖς τῆ τέ τῶν Λατίνων καὶ τῆ Ἑλληνίδι φωνῆ» [Ιωάννης Ζωναράς, *Annales*, ed M. Pinder]. «...ἡμῖν δὲ συνεύχου τό μή καὶ τόν Ἕλληνα φθόγγον ἀποβαλεῖν» [Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Lettres* (introduction, texte, traduction et notes) ed P. Gautier, Thessaloniki 1286, 227, 31-32].

του παιδείας¹¹⁴. Ο ξεχωριστός ιστορικός επιλέγει προφανώς εκείνον τον τρόπο χρήσης της ελληνικής γλώσσας που ανταποκρίνεται στα υψηλά κριτήρια που έθεταν όλοι σχεδόν οι βυζαντινοί λόγιοι, αφού στόχο τους είχαν την αποφυγή κάθε αλλοίωσης της ελληνικής γλώσσας από λανθασμένη χρήση της.

Ο ιστορικός αρνείται να διανοηθεί ότι κοντά στον αυτοκράτορα υπάρχουν άνθρωποι που δεν καταλαβαίνουν καν την ελληνική γλώσσα. Γι' αυτό και κατηγορεί τον Ανδρόνικο Α' τον Κομνηνό, τον βυζαντινό αυτοκράτορα ότι η προσωπική του φρουρά αποτελούνταν από βαρβάρους που δεν μιλούσαν σχεδόν καθόλου ελληνικά: «Κατὰ δὲ τὰ ἀρχεῖα γινόμενος ἀπὸ τῶν ἔξωθεν διατριβῶν τε καὶ διαχύσεων οὐκ ὀλίγον μὲν καὶ τὸ περὶ αὐτὸν εἶχε δορυφορικόν, καὶ τοῦτο ἐκ βαρβάρων ἰλῶν καὶ ἀνδρῶν λοιμῶν χαιρόντων ἀπαιδευσία καὶ τὰ πλεῖστα μηδ' ἐπαϊόντων Ἑλληνίδος φωνῆς»¹¹⁵.

Ο Νικήτας Χωνιάτης ήταν αυτόπτης μάρτυρας της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους και περιγράφει, με την ενάργεια που τον διακρίνει, τις τραγικές στιγμές της ιστορίας. Γράφει για τον θρήνο και τη μεγάλη λύπη που νέκρωσαν την ψυχή και το σώμα του: «Τί δ' ἂν κακὸν εἴη παρεικῶς ἀτέλεστον ἀνὴρ μισορρώμαιος καὶ τοσαύτην ἀποθησαυρίσας ἐν ἑαυτῷ καθ' Ἑλληνας ἀνδρὸς τὴν ἀπέχθειαν, ὅποιαν οὐδ' ὄφις αὐτὸς ὁ ἀρχαῖος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐπίβουλος συνειληφῶς πάλαι ἀπέτεκεν, ἐπεὶ καὶ παραδείσῳ μὲν ἄντικρυς παρὰ τοῖς καταρατοτάτοις Λατίνοις εἰκάζεται ἦν ἡμεῖς ἐλάχομεν οἰκεῖν καὶ ἀποκαρπεύεσθαι, καὶ δυσέρωτες ὄντες τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν κακογνωμονοῦσιν ἀεὶ περὶ τὸ ἡμέτερον γένος καὶ κακῶν εἰσι τέκτονες διὰ παντός»¹¹⁶. Η αναφορά του Χωνιάτη στο «ἡμέτερον γένος» το οποίο πλήττεται από την λατινική κακογνωμία, δεν είναι άλλο από το ελληνικό, που ο ιστορικός διαχωρίζει αδρά από τους αλλογενείς κατακτητές, τους λατίνους.

Εξομολογείται ότι δεν βρίσκει το κουράγιο να αφοσιωθεί στις Μούσες γράφοντας την ιστορία του την ώρα που η γη του αποξενώνεται από τον λόγο, που εκβαρβαρώνεται καθώς αλλόφωνοι τώρα την πατούν. Αναρωτιέται πως μπορεί να γράψει ιστορία όταν δεν νικούν οι Έλληνες και πρέπει να αφηγηθεί νίκες βαρβάρων, πώς να αφιερώσει το ωραιότερο και καλύτερο εύρημα των Ελλήνων, την ιστορία, γράφοντας πράξεις βαρβάρων που στρέφονται ενάντια στους Έλληνες. Έτσι στην διήγησή του ο Νικήτας Χωνιάτης δηλώνει ότι δεν έχει πρόθεση να αφήσει να πάει χαμένη η Ιστορία «τό κάλλιστον εὔρημα τῶν Ἑλλήνων»¹¹⁷, αναθυμούμενος γεγονότα, κατά τα οποία οι βάρβαροι είχαν νικήσει τους Έλληνες: «... πῶς ἂν ἔγωγε εἶην τὸ βέλτιστον χρῆμα, τὴν ἱστορίαν, καὶ κάλλιστον εὔρημα τῶν Ἑλλήνων βαρβαρικαῖς καθ' Ἑλλήνων πράξεσι χαριζόμενος»¹¹⁸. Δηλαδή, μέσα απ' τον κοινό τόπο Έλληνες-βάρβαροι, οι σύγχρονοι του Χωνιάτη Ρωμαῖοι ταυτίζονται με τους Έλληνες. Το απόσπασμα παρουσιάζει τον Χωνιάτη να νιώθει Έλληνας και θεματοφύλακας των ελληνικών επιτευγμάτων και στις δυσκολότερες συγκυρίες.

Ο Τίτος Παπαμαστοράκης στην εισήγησή του με τίτλο «Interpreting The *De Signis* of Niketas Choniates» συζητά το τμήμα της Διηγήσεως του Χωνιάτη που είναι γνωστό με τον τίτλο *De Signis* και επισημαίνει ότι οι συμβολισμοί του Χωνιάτη βασίζονται κυρίως στην ελληνική αρχαιότητα και λιγότερο στην αρχαία Ρώμη. Από την ελληνική αρχαιότητα αντλεί σύμβολα που παραπέμπουν στο θάρρος και τη γενναιότητα και η πρόσληψή τους επιτρέπει στο συγγραφέα να αποτολμήσει ερμηνείες για τα τεκτονόμενα της δικής του εποχής. Για παράδειγμα, το άγαλμα της Αθηνάς συμβολίζει το θάρρος και τη σύνεση και άρα η καταστροφή του από τον όχλο της Κωνσταντινούπολης υπογραμμίζει την απώλεια των δύο

¹¹⁴ Βλ. Παπαδοπούλου (2011), 355.

¹¹⁵ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 332.43-45.

¹¹⁶ Ο.π., 1.301.

¹¹⁷ Ο.π., 580.94-95.

¹¹⁸ Ο.π., 580.94-1.

αυτών αρετών για τους Βυζαντινούς, γεγονός που οδήγησε στην άλωση -στην απώλεια- της Βασιλεύουσας¹¹⁹.

Ο Νικήτας Χωνιάτης δείχνει καθαρά την άποψή του για το χάος που διαχωρίζει το γένος των Φράγκων κατακτητών από τους Έλληνες συμπατριώτες του, δηλώνοντας καθαρά τον ελληνικό αυτοπροσδιορισμό του ίδιου και των συγχρόνων του Βυζαντινών: «...οί καταρώτατοι Λατίνοι...δυσέρωτες ὄντες τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν κακογνωμοῦσιν ἀεί περί τό ἡμέτερον γένος καί κακῶν εἰσὶ τέκτονες διὰ παντός... Οὕτω μέσον ἡμῶν και αὐτῶν χάσμα διαφορᾶς ἐστήρικται μέγιστον καί ταῖς γνώμαις ἀσυναφεῖς ἐσμέν καί κατά διάμετρον ἀφεστήκαμεν»¹²⁰. Είναι φανερό από το παραπάνω χωρίο, ότι για τον Χωνιάτη αγεφύρωτη διαφορά χωρίζει τους Έλληνες συγχρόνους του από τους λατίνους, διαφορά καθόλου επιφανιακή που εκτείνεται βαθύτερα σε ιδεολογικό επίπεδο: «ταῖς γνώμαις ἀσυναφεῖς ἐσμέν».

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΣΑΡΙΤΗΣ

Ο Νικόλαος Μεσαρίτης (Κωνσταντινούπολη, 1163 - μετά το 1224) ήταν Βυζαντινός συγγραφέας και θεολόγος. Καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια και ο πατέρας του ήταν πρόεδρος της Συγκλήτου. Κατέλαβε ανώτατα εκκλησιαστικά αξιώματα όπως του μητροπολίτη Εφέσου και του έξαρχου Ασίας.

Τα έργα του Νικόλαου Μεσαρίτη θεωρούνται αξιόλογες πηγές για την πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των πρώτων χρόνων της Λατινικής Αυτοκρατορίας και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Τα σημαντικότερα: α) Η αλληλογραφία του, στην οποία περιλαμβάνονται πληροφορίες ιδιαίτερα για τα χρόνια πριν από τη στέψη του Θεόδωρου Λάσκαρι, το 1208, ως αυτοκράτορα, β) η έκθεση των διαπραγματεύσεων για την Ένωση των Εκκλησιών το 1206 και το 1214-15, μεταξύ του Πάπα και της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας, αλλά και γ) η περιγραφή της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων και των μωσαϊκών της, η οποία καταστράφηκε ολοσχερώς, αργότερα το 1461, από τους Τούρκους¹²¹.

Ιδιαίτερη αξία για τις γνώσεις μας σχετικά με τη μόρφωση που προσφερόταν αυτή την εποχή στην Κωνσταντινούπολη έχει η παρουσίαση από τον Νικόλαο Μεσαρίτη της λειτουργίας της Πατριαρχικής Σχολής στον περίβολο της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων. Η Πατριαρχική Σχολή, στην αρχή της ίδρυσής της, φαίνεται ότι λειτουργούσε στα υπερώα της Αγίας Σοφίας ως ιερατική σχολή κατώτερης βαθμίδας και οι σπουδές περιορίζονταν στην εξήγηση της Αγίας Γραφής σε νέους που προορίζονταν για την ιεροσύνη. Την εποχή των Κομνηνών (1081-1185) η Πατριαρχική Ακαδημία πλέον, διαμορφώθηκε σε ένα αυτοτελές εκπαιδευτικό ίδρυμα όχι μόνο θεολογικού, αλλά και ευρύτερου προσανατολισμού, το οποίο περιελάμβανε και τους τρεις κύκλους της βυζαντινής παιδείας, δηλαδή τη στοιχειώδη, την εγκύκλια και την ανώτατη. Έτσι, στη σχολή γίνονταν δεκτοί όχι μόνο νέοι απόφοιτοι της εγκυκλίου παιδείας, αλλά και «ἄνηβου» και ἔφηβοι οι οποίοι ανάλογα με τις γνώσεις τους εντάσσονταν στον αντίστοιχο κύκλο σπουδών¹²². Τον 11^ο αιώνα η Πατριαρχική Ακαδημία εγκαταστάθηκε στα κτίσματα που βρίσκονταν στον περίβολο της μεγαλοπρεπούς εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων, την οποία είχε ανεγείρει εκ νέου ο Ιουστινιανός το 550 μ.Χ. Το περιβάλλον με τα δένδρα, τα λουλουδία, τα συντριβάνια και τις κιονοστοιχίες ήταν, όπως

¹¹⁹ Πρβλ. Παπαδοπούλου (2011), 363.

¹²⁰ Πρβλ. Πολάτωφ (2017), 334.

¹²¹ Πρβλ. Βικιπαιδεία, Λήμμα: Νικόλαος Μεσαρίτης.

¹²² Lemerle (1991), 90.

αναφέρει ο μητροπολίτης Εφέσου Νικόλαος Μεσαρίτης, ιδιαίτερα ειδυλλιακό. Στα κεντρικά κτίσματα βρίσκονταν οι αίθουσες διδασκαλίας της ανώτατης παιδείας, ενώ στα περιφερειακά οι αίθουσες της στοιχειώδους και της εγκύκλιας παιδείας. Η Πατριαρχική Σχολή έπαιξε σημαντικό ρόλο στο εκπαιδευτικό σύστημα της πρωτεύουσας μέχρι και την κατάληψη της Πόλης από τους Φράγκους το 1204, οπότε και έπαυσε να λειτουργεί.¹²³

Ο Νικόλαος Μεσαρίτης ήταν επίσης αυτόπτης μάρτυρας της πρώτης πτώσης της Κωνσταντινούπολης, όπως και ο Χωνιάτης. Παρόλα αυτά δεν χρησιμοποιεί τον όρο Έλλην τόσο συχνά όσο ο Χωνιάτης, και όταν το κάνει είναι κυρίως για να δηλώσει τους αρχαίους Έλληνες και την ειδωλολατρική τους πίστη: «...ὅποια οἱ παῖδες Ἑλλήνων τερθρεύονται»¹²⁴ και σε άλλο σημείο του έργου του αναφέρει: «...ιστόρηται γάρ ὡς Γαλιηνοῦ τοῦ καὶ Αὐρηλίου τὰ Ἑλλήνων θρησκεύοντος».¹²⁵

Όμως, παρά το γεγονός ότι ο Μεσαρίτης ήταν κληρικός και διαχώριζε αδρά τον εαυτό του απ' την αρχαία Ελλάδα και την ειδωλολατρία, όταν αναφερόταν στην «έλληνίδα γλῶτταν» τόνιζε ότι ήταν εμπνευσμένη από το Άγιο Πνεύμα, και έτσι ήταν κατάλληλη για να εκφράσει τα χριστιανικά δόγματα. Για να στηρίξει μάλιστα τη θέση του αυτή έκανε αναφορά στον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό: «Ὁ δέ μή πρὸς ταῦτα ἀντιφερίσας, ἀλλὰ τὰ ἀκροαματισθέντα μόνον καὶ ἐκθειάσας καὶ τὴν Ἑλληνίδα γλῶτταν ὡς καταρρητορευμένην κατάκρως, ἅτε ὑπὸ τοῦ θεοῦ πνεύματος ἐμπνεομένην πλατεῖ στόματι μεγαλύνας, εὐλογήσας ἡμᾶς ἀπολέλυκεν ἀνακωχὴν δοῦναι τῷ σώματι ὡς κεκοπιακότας ἔφ' ἱκανόν· ἀρίστου γάρ ἐκάλει καιρός»¹²⁶. Εδώ, δηλαδή, ο Μεσαρίτης αναφέρεται στον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό, ο οποίος υποστήριξε μετ' επιτάσεως ότι την ελληνική γλώσσα έπρεπε να μελετούν οι Χριστιανοί, αλλά διαχώριζε ξεκάθαρα την ελληνική γλώσσα από την αρχαία ελληνική θρησκεία και σε λόγο του στηλίτευε τον Ιουλιανό τον Παραβάτη που επίτηδες ταύτιζε τα δύο αυτά¹²⁷: «Πρῶτον μὲν, ὅτι κακούργως τὴν προσηγορίαν μετέθηκαν ἐπὶ τὸ δοκοῦν, ὥσπερ τῆς θρησκείας ὄντα τὸν Ἑλληνα λόγον, ἀλλ' οὐ τῆς γλώσσης».¹²⁸

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

Ο Γεώργιος Ακροπολίτης γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη γύρω στο 1217 από γονεὶς ευγενεὶς ενώ ο πατέρας του, Κωνσταντίνος, κατείχε τη θέση του Μεγάλου Λογοθέτη. Σε ηλικία δεκαέξι χρονών μετοίκησε στην Νίκαια όπου διδάχτηκε φιλοσοφία από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη. Τιμήθηκε από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Δούκα Βατάτζη με το αξίωμα του μεγάλου Λογοθέτη. Μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο τοποθετήθηκε ως δάσκαλος φιλοσοφίας και μαθηματικών.

Το πιο γνωστό του έργο είναι το ιστορικό έργο *Χρονική Συγγραφή*, που πραγματεύεται γεγονότα της περιόδου από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους μέχρι την ανακατάληψή της από τους Παλαιολόγους (1204-1262). Το έργο αυτό θεωρείται ως μια αρκετά αξιόπιστη και πολύτιμη πηγή, λόγω κυρίως της θέσης του Ακροπολίτη ως Μεγάλου Λογοθέτη και στρατιωτικού διοικητή. Η αφήγηση των γεγονότων είναι λιτή και νηφάλια, ενώ οι θέσεις του για τους Λατίνους εκφράζονται με ψύχραιμη και αντικειμενική διάθεση.

¹²³ Πρβλ. Wilson (1991), 42· Μεσαρίτης, G. Downey (1957), 857-924. 4.

¹²⁴ Μεσαρίτης I, 42.3-4.

¹²⁵ Μεσαρίτης II, 22.27-28.

¹²⁶ Μεσαρίτης III, 33.1-6.

¹²⁷ Πρβλ. Γιαρένης (2014), 79-96· Βλ. Papadopoulou (2015), 169.

¹²⁸ Γρηγορίου Ναζιανζηνού, *Κατά Ἰουλιανοῦ βασιλέως στηλιτευτικός πρῶτος*, P.G. 35, col 536 A.

Στο έργο του Γεώργιου Ακροπολίτη σε πολλά σημεία ο όρος *Έλληνες* δηλώνει φυσικά είτε τους αρχαίους Έλληνες ή τη θρησκεία τους ανάλογα με το περιεχόμενο του κειμένου μέσα στο οποίο χρησιμοποιείται ο όρος: «...ήκουσα και των Έλλήνων τούς θεολόγους μή πάντα τά των θεών αυτών παριστῶνται ταῖς ἀποδείξεσι καίτοι γέ πλάσματα ὄντα τούτοις τά των θεῶν, ὧν τῆς διανοίας ἀναποχή ἢ οὐσία καί οἷς ἢ λήθη φθορά, ἀλλά καί θέσεις προάγουσι ἀμέσους καί ἀναποδείκτους καί θεσπίζουσιν αὐτάς ὡς ἀληθεῖς παραδέχεσθαι»¹²⁹. Ὁμως φαίνεται πως διαχωρίζει Έλληνες και Ρωμαίους, ὅπως ἐξάλλου δηλώνει και στην εισαγωγή του ιστοριογραφικού του έργου: «οἱ μὲν οὖν τά καθ' ἡμᾶς ιστορικῶς συγγραψάμενοι ἄλλην ἄλλος πεποιήνται τὴν ἀρχὴν· οἱ μὲν γάρ αὐτῶν ἀπὸ τῆν τοῦ κόσμου γενέσεως ἤρξαντο, οἱ δὲ ἐξ ἀξιολόγου τινὸς ἀρχῆς, ἢ Περσῶν ἢ Ἑλλήνων ἢ Ρωμαίων ἢ ἄλλου οὐτινοσοῦν τῶν ἐθνῶν, ἕκαστος πρὸς τὸν ἑαυτοῦ σκοπὸν τὸ οἰκείον καταρτιζόμενος σύγγραμμα»¹³⁰.

Σε ἄλλο χωρίο ἀπὸ την *Χρονικὴ Συγγραφή* το παράγωγο «ἐλληνικῶς» που χρησιμοποιεῖ ο Ακροπολίτης αναφέρεται στην ελληνική γλώσσα: «ἐπεὶ δὲ καί τὸ Σκυθικόν ἤροντο γένος οὐ βαρβαρικῶς ἀπεκρίνοντο ἀλλὰ καί Ἑλληνικῶς τέ καί συνεπῶς καί οὐ κρείττονα ἄλλον εἰδέναι δυσχυρίζοντο τὸ ἄρχειν ἀπάντων τοῦ Κομνηνοῦ Μιχαήλ»¹³¹. Η φράση «ἐλληνίς γῆ» περιγράφει τους βυζαντινούς τόπους, ὡς ἀντίστοιχο της φράσης «Ρωμαίς», δηλαδή ρωμαϊκή γη, και παρά το γεγονός ὅτι ο Ακροπολίτης ἀποφεύγει να ἀποκαλεῖ τους συγχρόνους του Έλληνες, ονομάζει τη γη τους ἐλληνική ἀντὶ για ρωμαϊκή και με λεπτό συναισθηματισμό προσθέτει την κτητική ἀντωνυμία δική μας γῆ¹³²: «...συνεστάλησαν οὖν μέχρι των οἰκείων ὄρων, εἴτα των Πυρρηναίων ὄρων, ἃ δὴ διορίζει τὴν παλαιάν τέ καί τὴν νέαν Ἑπειρον τῆς Ἑλληνίδος καί ἡμετέρας γῆς»¹³³. Σε ἄλλο σημείο ἀναφέρει «[ὁ Θεόδωρος Ἄγγελος Κομνηνὸς της Ἠπείρου] ἐπειδὴ τῆς Θεσσαλονίκης γέγονεν ἐγκρατὴς πολλὴν τέ χώραν τῆς Ῥωμαΐδος...»¹³⁴.

Το ρωμαλέο πατριωτικό και θρησκευτικό συναίσθημα του ὑπὸ Λατινική κατοχὴ Ἑλληνισμοῦ εκφράζει η υπερήφανη και ἀποφασιστικὴ ἀπάντηση των Ἑλλήνων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης πρὸς τον Λατίνου αυτοκράτορα της Πόλης Ερρίκο της Φλάνδρας (1206-1216) και τον τοποτηρητὴ της Ρωμαιοκαθολικῆς Εκκλησίας καρδινάλιο Πελάγιο, ὅπως την παραδίδει ο Γεώργιος Ακροπολίτης¹³⁵: «Ἡμεῖς μὲν ἄλλου γεγονότες γένους καί ἄλλον ἀρχιερέα ἔχοντες, ἑαυτοὺς τῷ κράτει σου ὑπετάξαμεν, ὥστε σωματικῶς κατάρχει ἡμῶν, οὐ μὴν γέ πνευματικῶς καί ψυχικῶς. Σοῦ μὲν γάρ ἐν πολέμῳ ὑπερμαχεῖσθαι των ἀναγκαίων, των δ' ἡμετέρων ἐστῆναι σεβασμάτων καί θρησκευμάτων των ἀδυνάτων πάντη καθέστηκεν»¹³⁶. Ο διαχωρισμός στο γένος και στη θρησκεία των συμπατριωτῶν του συγγραφέα ἀπὸ τους Λατίνους κατακτητὲς, που με ἔντονο τρόπο υπογραμμίζεται, τονίζει τον διαφορετικὸ αυτοπροσδιορισμό των Βυζαντινῶν που τους ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τους Ρωμαιοκαθολικούς.

Ὡστόσο, την περίοδο των διαπραγματεύσεων της Ἐνωσης των Εκκλησιῶν ἐπὶ Μιχαήλ Η', στις οποίες ο Γεώργιος Ακροπολίτης πήρε ενεργὸ μέρος, ἐγινε μία προσπάθεια ἀπὸ τη βυζαντινὴ πλευρά, να ἀνευρεθῶν οι κοινές καταβολές των δύο κόσμων της χριστιανοσύνης. Σ' αὐτὸ το πνεῦμα ο Ακροπολίτης θύμισε στους Ἰταλούς την ομόνοια και τη σύμπνοια που ὑπῆρχε ἀνάμεσα στους δύο λαούς, οι οποίοι εἶχαν ἀποβάλει τα εθνικά τους ὀνόματα και ονομάζονταν πλέον Ρωμαῖοι, ἔχοντας την ἴδια πίστη και το ἴδιο ὄνομα: «Κάντεῦθεν ἵνα μή

¹²⁹ Ακροπολίτης II, *Contra Latinos B*, 1.14-20.

¹³⁰ Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, I, 1.12-17.

¹³¹ Ὁ.π., 76.46-49.

¹³² Βλ. Παπαδοπούλου (2015), 169.

¹³³ Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, I, 80.19-21.

¹³⁴ Ὁ.π., I, 21.3-4.

¹³⁵ Βλ. Σοφιανός (2008), 58· Πρβλ. Πολάτωφ (2017), 333.

¹³⁶ Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, I, 17.

τοῖς ἔθνικοις τούτοις ὀνόμασι περιγράφονται, τῇ πρεσβυτέρᾳ Ῥώμῃ ἑτέρα νέα ἀντωκοδόμηται, ἵνα ἐξ οὕτω μεγίστων πόλεων κοινὸν ἔχουσῶν τούνομα Ῥωμαῖοι πάντες κατονομάζονται καὶ ὡς τὸ τῆς πίστεως κοινὸν οὕτως ἔχοιεν καὶ τὸ τῆς κλήσεως». ¹³⁷ Επίσης, θεωρούσε ὅτι ἦταν λάθος τῶν Ἑλλήνων νὰ δεχθῶν τὸ ρωμαϊκὸ ὄνομα καὶ παρά τὴν προσπάθεια τῶν Δυτικῶν νὰ εξομαλύνουν τὶς θρησκευτικὲς διαφορὲς που τοὺς χώριζαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, ἐκεῖνοι ὁμῶς κράτησαν τὰ πατροπαράδοτα ἔθιμά τοὺς. ¹³⁸

ΙΩΑΝΝΗΣ Γ΄ ΒΑΤΑΤΖΗΣ

Ὁ Ἰωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης (Διδυμότειχο, 1193 - Νυμφαῖο Ἰωνίας, 3 Νοεμβρίου 1254), δεύτερος Αυτοκράτορας τῆς ἐλληνικῆς αυτοκρατορίας τῆς Νίκαιας (1222-1254), καὶ ἀνακηρυγμένος ἅγιος τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, υπῆρξε διάδοχος καὶ γαμπρὸς τοῦ Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι. Συνετός κυβερνήτης καὶ ικανὸς στρατιωτικὸς, υπῆρξε συνεχιστῆς τοῦ ἔργου τοῦ προκατόχου του, ἐπιτυγχάνοντας νὰ υπερδιπλασιάσει τὶς κτήσεις που παρέλαβε καὶ νὰ ἀνορθώσει κοινωνικά καὶ οικονομικά τὸ κράτος, θέτοντας τὶς βάσεις γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ τριανταδύαχρονη βασιλεία του χαρακτηρίζεται ἀπὸ συνεχὴ πρόοδο σὲ ὅλους τοὺς τομείς τῆς ζωῆς τῆς ἐξόριστης Αυτοκρατορίας. Ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του ἡ μνήμη του συνέχισε νὰ τιμᾶται με ἰδιαίτερη εὐλάβεια ἀπὸ τοὺς μικρασιατικὸς πληθυσμοὺς μέχρι καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. ¹³⁹

Τὸ πνεῦμα ἀντίστασης πρὸς τοὺς Λατίνους κατακτητὲς ἐκφράζει χαρακτηριστικὰ ὁ βασιλεὺς τῆς Νίκαιας Ἰωάννης Γ΄ Βατάτζης (1222-1254), σὲ γράμμα του (χρονολογούμενο μετὰ τὴν 21η Μαΐου 1237) πρὸς τὸν Πάπα Γρηγόριο Θ΄ (1227-1241), ὅπου, ὡς γνήσιος ἀπόγονος τῶν ἀρχαίων προγόνων του ἀναφέρεται μεταξύ τῶν ἄλλων σὲ τὸ ἐλληνικὸ γένος, φανερόντας λιτὰ καὶ λακωνικά τὴν φιλοφρόνησή του γιὰ τὴ σοφία τῶν Ἑλλήνων: «τῶ γένει τῶν Ἑλλήνων ἡμῶν ἡ σοφία βασιλεύει καὶ ὡς ἐκ πηγῆς ἐκ ταύτης πανταχοῦ ρανίδες ἀνέβλυσαν» ¹⁴⁰. Γράφει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, καὶ τὰ εξῆς: «...οὐδέποτε παυσόμεθα μαχόμενοι καὶ πολεμοῦντες τοῖς κατέχουσι τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ γὰρ ἂν ἀδικοῖμεν καὶ φύσεως νόμους καὶ πατρίδος θεσμούς καὶ πατέρων τάφους καὶ τεμένη ἱερά, εἰ μὴ ἐκ πάσης τῆς ἰσχύος τούτων ἔνεκα διαγωνισόμεθα» ¹⁴¹. Οἱ λόγοι αυτοὶ ἐμπνέονται ἀπ' εὐθείας, ἀναμφίβολα, ἀπὸ τὸ πολεμιστήριον σάλπισμα τῶν Σαλαμινομάχων, ὅπως τὸ ἀπαθανάτισε ὁ Αἰσχύλος σὲ τὸν *Πέρσες*, στ. 402-405: «᾿Ω παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε...» ¹⁴². Ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος, που δημοσίευσε τὴν ἐκτενὴ αὐτὴ ἀπαντητικὴ ἐπιστολή τοῦ Ἰωάννη Γ΄ Βατάτζη πρὸς τὸν Πάπα Γρηγόριο Θ΄, σχολιάζοντάς τὴν, παρατηρεῖ τὰ εξῆς χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ἀκαμπτη θέληση τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀνακτήσουν τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ λοιπὰ πατρικά τοὺς εδάφη. Τονίζει ὅτι σὲ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Βατάτζη «έντονη εἶναι ἡ ἐλληνολατρία καὶ ἡ ἐθνικὴ ἐλληνικὴ συνείδησή τους, που βαθμιαία ταυτίζεται με τὴν Ὀρθοδοξία» ¹⁴³.

¹³⁷ Ἀκροπολίτης, *Κατὰ Λατίνων Β*, 64, 15-19.

¹³⁸ Βλ. Καρπόζηλος (2015), τόμ. Δ, 369-370.

¹³⁹ Πρβλ. Βικιπαιδεία, Λήμμα: Ἰωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης.

¹⁴⁰ Πρβλ. Βακαλόπουλος (1974), 77.

¹⁴¹ Βλ. Σοφιανός (2008), 59.

¹⁴² Κουρούσης (1993), 34.

¹⁴³ Βακαλόπουλος (1965), 50-53.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β΄ ΛΑΣΚΑΡΙΣ

Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, γιος του Ιωάννη του Γ΄, κυβέρνησε στην αυτοκρατορία της Νίκαιας από το 1254-1258. Υπήρξε ευσυνείδητος ηγέτης χωρίς ιδιαίτερες πολιτικές ικανότητες, όμως ήταν μορφωμένος, παραγωγικός ποιητής και συγγραφέας, είχε πλούσια φιλοσοφική και θεολογική κατάρτιση. Κληρονόμησε μια πολύ δυνατή Αυτοκρατορία και το ίδιο δυνατή την παρέδωσε στους διαδόχους του.

Ο όρος Έλλην εμφανίζεται και στο έργο του Θεοδώρου Β΄ του Λασκάρειου πολύ πιο συχνά αν συγκριθεί με τον Νικήτα Χωνιάτη, τον Νικόλαο Μεσαρίτη και τον Γεώργιο Ακροπολίτη, σημαντικούς λογίους της χρονικής περιόδου της αυτοκρατορίας της Νίκαιας¹⁴⁴. Πιο συγκεκριμένα με το όνομα *Έλλην* δηλώνει τους αρχαίους Έλληνες: «Αλλά δεῦρο δὴ ἀναξ Ἑλλήνων Ἀλέξανδρε, ὅς δὴ πρῶην βασιλείαν Ἑλλήνων τετίμηκας»¹⁴⁵. Επιπλέον ο Θεόδωρος Λάσκαρις δηλώνει τη θεολογική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων «τίς ἄρα διὰ ταῦτα τό γλαφυρόν τῆς θεολογίας κοινῶσει ἀπλῶς καὶ θήσει τάς ἀνευρέτους ἀρχάς εἰς τό ράδιον καί θεολογήσει κακῶς; εἴπερ ἐπιστήμης ἐστὶ, τοῦτο γάρ τοῦ ἀδυνάτου ἐγγύς· εἰ μὲν γάρ ἑλληνικῶς οὐ θεολογεῖ, ὅτι οἱ ἀρχαί σαθραὶ καὶ ἀνίσχυροι. Εἰ δέ θείως, μὴ πειράζῃ θεολογῶν· Θεός γάρ ἀπείραστος κατὰ φύσιν. Καί τίς ἢ ἐξέτασις; Ἀρχὴ τοίνυν τό λέγειν περὶ Θεοῦ τό ἀπείραστον, καὶ τό μὴ οὐκ ἀρχή»¹⁴⁶.

Ο Θεόδωρος Λάσκαρις της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας είναι σημαντικός εκπρόσωπος μιας λόγιας ελίτ, που δεν περιορίζεται απλά στο να αναδείξει την ανωτερότητα της ελληνικής γλωσσικής παιδείας, αλλά διαβεβαιώνει στην «επιστολή προς Αγιοθεοδωρίτες»¹⁴⁷: «τῇ Ἑλληνίδι διαλέξομαί σοι διαλέκτω, ἣν καὶ μᾶλλον ἠσπασάμην ἢ τό ἀναπνεῖν»¹⁴⁸. Ακόμη, σε λόγο του ο Θεόδωρος Λάσκαρις διαπιστώνει ότι η ελληνική σκέψη βρίσκεται στη μεσότητα της Οικουμένης: «τῷ τῆς μεσότητος τρόπῳ, τό τῆς τέχνης σποράδην ἀρχῆθεν νοηθέν, ἐν τούτῳ συνήθροισται καὶ αἰεὶ συναθροίζεται. Ἐξ ὧν δὴ μικρῶν τεχνιδρίων μεγίστη ἀνεγήγερται ἐπιστήμη [...] πολυχῶς ἄρα διὰ τὴν τοῦ μέσου θέσιν ἢ Ἑλληνίς τὴν ἐπιστήμη πλουτεῖ»¹⁴⁹.

Η παραμέληση της ελληνικής παιδείας θεωρείται παράπτωμα που επισύρει ψόγο και κατακραυγή. Πιο συγκεκριμένα, ο θαυμασμός για την ελληνική φιλοσοφία όπως ακριβώς οδήγησε τον Μιχαήλ Ψελλό, ώθησε και τον -κατά δύο αιώνες μεταγενέστερό του- λόγιο αυτοκράτορα της Νίκαιας Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρι να καταδικάσουν, ο καθένας τους σύγχρονους του, για την αδιαφορία τους ως προς την καλλιέργεια της φιλοσοφίας. Και οι δύο θεωρούν, ο καθένας για την εποχή του, ότι οι σύγχρονοί τους Βυζαντινοί (Ρωμαίοι) αποτελούν τους γνήσιους κληρονόμους της ελληνικής φιλοσοφίας αφού ταυτοχρόνως φέρουν και την ελληνική ταυτότητα¹⁵⁰: «τὴν δέ τῶν Ἑλλήνων σοφία προθέμενος ἐπαινεῖν ἀπολοφύρεται, ὡς εἰκός ὅτι, δέον τούς γνησίους του λόγου κληρονομεῖν»¹⁵¹ - «...τεκμαίρομαι γοῦν κᾶκ τούτου ἀποχωρίσειν ἀφ' ἡμῶν τὴν φιλοσοφίαν (Ἑλλήνων γάρ αὕτη, παρ' ὧν νῦν ὡς ἄλλοδαπή ἀτιμάζεται) καὶ τοῖς βαρβάρους προσκολληθῆναι καὶ δοξᾶσαι αὐτούς»¹⁵².

¹⁴⁴ Βλ. Papadopoulou (2015), 171.

¹⁴⁵ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, *Opuscula Rhetorica*, 53.685-6.

¹⁴⁶ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, *Epistulae*, epist. CXLV, 26-32.

¹⁴⁷ Koder (2018), 83.

¹⁴⁸ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, *Epistulae CCXVII*, επιστολή 216, στ 4 κ.ε.

¹⁴⁹ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, *Λόγοι*, (1988) αποσπάσματα από κεφ. 5.

¹⁵⁰ Βλ. Παπαδοπούλου (2018), σελ. 96.

¹⁵¹ Ψελλός, *Oratoria minora*, Λόγος 19. 30-33.

¹⁵² Θεόδωρος Λάσκαρις, *Επιστολαί* (1898), επιστολή 5. 13-16.

Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι ο Θεόδωρος Λάσκαρις, όπως συμβαίνει συχνά στο Βυζάντιο, απορρίπτει την ελληνική φιλοσοφία σε όσα σημεία αυτή έρχεται σε αντίθεση με τα χριστιανικά δόγματα: «...πῶς δέ καί τό σέβεσθαι ἠξιώθησαν, εἰ αὐτά φθορᾶς γεγόνασιν αἴτια, εἰ μή παρά τῶν ὄντων καί ἐναργῶς φρονούντων Ἑλληνικῶς;»¹⁵³.

Επίσης ο λόγιος αυτοκράτορας αναφέρεται στη μόρφωση των Βυζαντινών που ήταν βασισμένη στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία («...τή Ἰταλικῇ παιδείᾳ πεπαιδευμένος, ψαύων δέ καί τῆς ἑλληνικῆς»¹⁵⁴) και στην αναγνώριση της αναμφισβήτητης ανωτερότητας που έχει η ελληνική σοφία («οἱ πόρρω φιλοσοφῆσαντες Ἕλληνες, τό εὖ καί τό σφόδρα νοοῦν γένος»¹⁵⁵).

Ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις σε επιστολή του προς τον βυζαντινό λόγιο και δασκαλό του Νικοφόρο Βλεμμύδη, γράφει τα εξής που φανερώνουν γνήσια ελληνική συνείδηση: «κινεῖται ἡ ἔχθρα τῶ πλήθει καί τά ἔθνη μάχεται καθ' ἡμῶν. Καί τίς ὁ βοηθήσων ἡμῖν; Πέρσης [δηλ. Τοῦρκος] πῶς βοηθήσει τῶ Ἕλληνι; Ἰταλός καί μάλιστα μαίνεται, Βούλγαρος προφανέστατα, Σέρβος τῇ βίᾳ βιαζόμενος καί συστέλλεται...μόνον δέ τό Ἑλληνικόν αὐτό βοηθεῖ ἑαυτῶ, 'οἴκοθεν' λαμβάνον τάς ἀφορμας...». Εδώ το 'οἴκοθεν' αναφέρεται οπωσδήποτε στην ελληνική προγονική παράδοση και συνείδηση, στο ελληνικό ἦθος και φρόνημα¹⁵⁶.

Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας συνδέει καθαρά το όνομα Ἕλλην και με τους συγχρόνους του Βυζαντινούς¹⁵⁷. Πρώτα αναφέρεται σε ελληνικά στρατεύματα: «καλῶς γάρ ὠκονομῆθει τά Βουλγαρικά παρ' ἡμῶν καί [ἡ] τούτων ὑπ' αὐχένος ἔπαρσις διά τάς πρός τά ὄρη διατριβάς τοῖς πολλοῖς κειμένη καί γέγονε, καί κλιτο[τρ]άχηλο[ι] οἱ ἀκαμπεῖς τοῖς Ἑλληνικοῖς στρατεύμασιν ἀπεφάνθησαν»¹⁵⁸. Επιπλέον παρουσιάζει το ελληνικό δόρυ που ελευθέρωσε ρωμαϊκές πόλεις και κάστρα: «ὁμοῦ πάντων ἔθνῶν κεκράτησας, καί τούς πρώην τῶ δόρατι τό Ἑλληνικόν οὐτάζοντας στήθος ποδοκάκη συνέδησας καί ὡς ἀνδράποδα ἔδειξας, καί ἐν ταῖς τῶν Ῥωμαϊκῶν πόλεων καί φρουριῶν οἰκοδομαῖς τῶν θριγγίων τούτων τέ τῶν πυργωμάτων ταπεινούς ὑπηρετάς τούς πρὶν καρτερούς αἰχμητάς»¹⁵⁹. Ιδιαίτερη είναι και η περικοπή του Νικηφόρου Βλεμμύδη, δασκάλου του αυτοκράτορα, όπου αναφέρεται στη βυζαντινή αρχή (διοίκηση-κυβέρνηση) στην κοιλάδα του Σκάμανδρου στη βορειοδυτική Μικρά Ασία χρησιμοποιώντας τον όρο 'Ἑλλήνων σκῆπτρα': «οὐ γάρ ὑπό τά τῶν Ἑλλήνων τῶ τότε σκῆπτρα ἢ Σκάμανδρος»¹⁶⁰.

Σε άλλη επιστολή του ο Θεόδωρος Λάσκαρις αναφέρεται σε έναν αγώνα λόγων που έλαβε χώρα ανάμεσα στον ίδιο και κάποιο ευγενή δυτικό λόγιο, στον οποίο αγώνα αναδείχθηκε νικητής: «ἔχεις τοίνυν οἶδα χαράν, ἐπειδή καλῶς ξυνής τόν οὕτως φιλοσοφῆσαντα καί τό τῆς νίκης κῦρος τοῖς Ἕλλησι χορηγήσαντα»¹⁶¹. Αυτό το γεγονός μάλιστα ήταν αιτία πανηγυρισμών και δόξας όχι μόνο για όσους το έζησαν από κοντά αλλά και για όλους τους Έλληνες γενικά: «μέγα ὄραμα τοῖς ὀρῶσι καί δόξα πολλή τοῖς Ἕλλησι»¹⁶². Τέλος, χρησιμοποιεί τους όρους *Ελλάς* και το *Ελληνικόν* ως τοπικούς προσδιορισμούς αντί της καθιερωμένης φράσης «Ῥωμαῖς γῆ». «Σύ δέ ποτ' ἄν ἐκ τῆς Εὐρώπης

¹⁵³ Θεοδώρου Λασκάρεως *Κοσμική δῆλωσις*, Λόγοι Α-Δ, 112, 23-25.

¹⁵⁴ Θεοδώρου Λασκάρεως, *Epistulae*, epist. CXXV, 13-14.

¹⁵⁵ Ο.π., Epist. CIX, 47-48.

¹⁵⁶ Βλ. Καρπόζηλος (2009), τόμ. Γ, 39· βλ. Σοφιανός (2008), 59.

¹⁵⁷ Βλ. Papadopoulou (2015), 171.

¹⁵⁸ Θεοδώρου Λασκάρεως, *Epistulae*, epist. CCIV, 56-59.

¹⁵⁹ Θεοδώρου Λασκάρεως, *Epistulae*, epist. CXXV, 13-14.

¹⁶⁰ Νικηφόρου Βλεμμύδου *Αυτοβιογραφία*, 6.11-12.

¹⁶¹ Θεοδώρου Λασκάρεως, *Epist.* CXXV, 49-51.

¹⁶² Θεοδώρου Λασκάρεως, *Epist.* CXXV, 38.

ἀνέλθῃς ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα; Πότ' ἂν δέ καὶ τὴν Θράκην διελθῶν τὸν Ἑλλήσποντον διαπεράσῃς καὶ τὴν ἔσω Ἀσίαν κατίδῃς»¹⁶³.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἀναζήτηση τῆς ταυτότητας τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὴν περίοδο τῆς λατινοκρατίας οδηγεῖ στη διαπίστωση πού ἔχει ἀπὸ πολλοὺς υπογραμμισθεῖ. Καταλυτικὴ υπῆρξε ἡ ἐπίδραση τῆς Τέταρτης Σταυροφορίας καὶ τῆς διάλυσης τῆς Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας πού τὴν ἀκολούθησε, γιὰ τὴ σφυρηλάτηση τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν Βυζαντινῶν. Το πρᾶγμα χρῆζει βέβαια περαιτέρω ἐρευνας καὶ μελέτης. Ὡστόσο ἓνα εἶναι σίγουρο, ὅτι ἀπὸ τότε ἡ λέξις Ἑλλήν δὲν ἀναφέρεται πια - ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ ἀρχαιοπρεπῆ, νομικὰ κείμενα - στὸν εἰδωλόλατρη, οὔτε μόνο στὴ γλῶσσα [τὸν Ἑλληνα λόγον], ἀλλὰ δηλώνει καὶ τὴν ἐθνικὴ κοινότητα τῶν Ῥωμαίων τῆς εποχῆς, αὐτῶν πού βρίσκονται ἐγκατεστημένοι καὶ ζοῦν μέσα στα ὅρια τῆς μικρασιατικῆς αυτοκρατορίας τῆς Νίκαιας, ὅπως καὶ αὐτῶν πού ζοῦν στὶς περιοχῆς πού κατέκτησαν οἱ Λατίνοι¹⁶⁴.

Μέσα στὶς ταπεινωτικῆς γιὰ τὸ Βυζάντιο ἱστορικῆς ἐξελίξεις τοῦ 13^{ου} αἰ. ἀναδύεται σταδιακὰ ἡ ἐλληνικότητα τῶν Βυζαντινῶν πού ἐκφράζεται σὲ τρία ἐπίπεδα. Ἀρχικὰ στὸ γεωγραφικὸ ἐπίπεδο πού οἱ ἀναφορῆς στὴ *ρωμαϊκὴ γῆ* ἀντικαθίστανται ἀπὸ τὴν *ἐλληνίδα γῆ*, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ τὴν κτητικὴ ἀντωνυμία «καθ' ἡμᾶς». Βέβαια, με ἀμείωτη ἐνταση συνεχίζεται ἡ μελέτη καὶ ὁ θαυμασμός γιὰ τὸ κάλλος καὶ τὴν ἀλήθεια τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας πού συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ευγενές καὶ ἀνδρεῖο ἐλληνικὸ ἦθος, στοιχεῖα πού ἔχουν διαποτίσει τὸν βυζαντινὸ κόσμο καὶ ἀπὸ παλαιότερες εποχῆς. Τώρα, ὁμῶς, φαίνεται καὶ μὴ ἐντονότερη χρῆση τοῦ ὀρου *Ἑλλήν* με τὴν ἐθνικὴ τῆς σημασία πάντοτε συνδυασμένο με τὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ πίστη, πού βρίσκεται στα ἔργα λογίων καὶ αυτοκρατόρων ὡς βασικὸ στοιχεῖο τῆς ταυτότητάς τους. Ἡ λατινο-φραγκικὴ λαίλαπα υποχρέωσε οὐσιαστικὰ τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ ἀποδεχτοῦν καὶ νὰ ἀναδείξουν τὸ στοιχεῖο τῆς ἐλληνικότητας, πού οὕτως ἢ ἄλλως ἔφεραν, καὶ πού τώρα ἀποκτὰ καὶ τὴν παράμετρο τοῦ γένους καὶ τῆς καταγωγῆς.

Οἱ Δυτικοὶ εἶχαν νικήσει καὶ ταπεινώσει τὸ Βυζάντιο· υπῆρχε ὁμῶς κάτι πού δὲν μποροῦσαν νὰ τοῦ το ἀφαιρέσουν, οὔτε ἀκόμη νὰ το συμεριστοῦν. Καὶ αὐτὸ τὸ κάτι ἦταν ἡ ἐλληνικὴ παράδοση. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους οἱ Δυτικοὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ διαισθάνονται κάπως τὸν πλοῦτο τῆς ἐλληνικῆς παιδείας. Ἀνακάλυπταν ὅτι στὶς ἐλληνικῆς περιοχῆς ὅπου εἶχαν εἰσβάλλει, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ φιλόσοφος πού εἶχαν ἀρχίσει νὰ θαυμάζουν τόσο πολὺ, μποροῦσε νὰ διαβάζεται καὶ νὰ μελετᾶται στὸ πρωτότυπο, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων καὶ ἄλλοι φιλόσοφοι, τὰ ὀνόματα τῶν ὀποίων γνῶριζαν. Περιφρονούσαν τοὺς Γραικοὺς πού ἐβλέπαν γύρω τους, ἀλλὰ δὲν μποροῦσαν νὰ περιφρονοῦν τὴν παιδεία τῶν Ἑλλήνων. Ἦταν φυσικὸ οἱ Γραικοὶ νὰ ἐκμεταλλευτοῦν αὐτὸ τὸ κεφάλαιο. Ἀρχισαν νὰ αἰσθάνονται υπερέφανοι ἐπειδὴ εἶχαν σχέση με τοὺς δημιουργοὺς αὐτῆς τῆς παιδείας. Ὁ ὀρος *Ἑλλήν* ἀρχισε νὰ χάνει τὴν ὑποτιμητικὴ τῆς χροιά¹⁶⁵.

Ἡ Φραγκοκρατία ἦταν ἐπόμενο νὰ ἀφυπνίσει τὸ ἐθνικὸ συναίσθημα τῶν ὑποδούλων ὀσο καὶ ἐκείνων πού βρίσκονταν στὶς ἐλεύθερες ζώνες τῆς βυζαντινῆς Ἀνατολῆς. Τα ἐγκλήματα πού διαπράχθηκαν εἰς βάρος τοῦ ἀμαχοῦ πληθυσμοῦ, οἱ καταστροφῆς τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν ἱερῶν ἀπ' τοὺς σταυροφόρους, βάθυναν ἀκόμη περισσότερο τὸ χάσμα

¹⁶³ Θεοδώρου Λασκάρους, *Epistulae*, epist. CXXV, 13-14.

¹⁶⁴ Βλ. Γλύκατζη-Ἀρβελέρ (2012), 62.

¹⁶⁵ Πρβλ. Runciman (1991), 36.

ανάμεσα στους δύο κόσμους της χριστιανοσύνης. Η ανασυγκρότηση της αυτοκρατορίας θα κατευθύνει στο εξής την πολιτική των ανεξάρτητων κρατιδίων που σχηματίστηκαν μετά το 1204. Θα ήταν ίσως υπερβολικό να υποστηρίξουμε ότι η Μεγάλη Ιδέα έχει τις ρίζες της στην περίοδο της Φραγκοκρατίας, παρά το γεγονός ότι και αυτή η άποψη έχει υποστηριχθεί με σοβαρά επιχειρήματα. Σ' αυτή την περίοδο των πολιτικών και κοινωνικών αναστατώσεων, παρατηρείται μια ενδιαφέρουσα στροφή προς την ελληνική αρχαιότητα. Δεν είναι ασφαλώς η πρώτη φορά που τα κλασικά γράμματα γίνονται αντικείμενο συστηματικής μελέτης. Αυτή τη φορά, ωστόσο, το όνομα *Έλλην*, *Ελλάς*, *Ελληνισμός* συνδέεται άμεσα με τους κατοίκους των παραδοσιακά ελληνικών επαρχιών, τη γλώσσα, τη θρησκεία και τις παραδόσεις τους, τουλάχιστον στη σκέψη ορισμένων λογίων, που προφανώς ήθελαν να κόψουν κάθε δεσμό με την πρεσβυτέρα Ρώμη.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Βλ. Καρπόζηλος (2009), τόμ. Δ, 24 · Βακαλόπουλος, (1961), τόμ. Α, 67-74.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Παλαιολόγεια Αναγέννηση

Οι Βυζαντινοί μετά τα αβέβαια και πληγωμένα χρόνια της Λατινοκρατίας επανακτούν την πρωτεύουσά τους το 1261 σε κλίμα μεγάλου ενθουσιασμού. Έτσι αρχίζει η τελευταία δραματική και ταυτόχρονα δημιουργική περίοδος της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που χαρακτηρίζεται από γενναίες προσπάθειες διατήρησης των ήδη συρρικνωμένων εδαφών της και ταυτόχρονα από μια πρωτοφανή αναγέννηση των γραμμάτων, την Παλαιολόγεια.

Το παράδοξο αυτό γεγονός που χαρακτηρίζει την ιστορία των ελληνικών γραμμάτων και δεν είναι άλλο από την Παλαιολόγεια Αναγέννηση, πραγματοποιείται σε μια εποχή πολιτικής και στρατιωτικής παρακμής του Βυζαντίου, μια άνθιση της διανοησης απ' το δεύτερο μισό του 13ου αι. ως και την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς. Στα παλαιολόγεια χρόνια αναθερμαίνεται η πανεπιστημιακή εκπαίδευση με δύο μεγάλες σχολές, την Αυτοκρατορική Σχολή με επικεφαλής τον Γεώργιο Ακροπολίτη και την Πατριαρχική Σχολή με τον Ολόβολο. Παράλληλα, τέσσερα βασικά κέντρα της παλαιολόγειας εποχής γίνονται πεδία αναζωογόνησης της ελληνικής γραμματείας, η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, η Τραπεζούντα και ο Μυστράς.

Ιδιαίτερη σημασία αποκτά η πόλη της Θεσσαλονίκης, καθώς η πτώση στα χέρια των Τουρκομάνων της βυζαντινής Μικρασίας θα προκαλέσει εκτός από πολυάριθμους και ομαδικούς εξισλαμισμούς και την ομαδική φυγή των κατοίκων της προς τη Θράκη και τη Μακεδονία. Οι φυγάδες Μικρασιάτες θα μεταλαμπαδεύσουν στην κλυδωνιζόμενη τότε από τις σλαβοαλβανικές και σερβικές επιθέσεις Μακεδονία το πνεύμα της αντίστασης. Η Θεσσαλονίκη θα αναδειχθεί πρώτη φορά σε μικρασιατική εστία καταφυγής και η Μικρασία για πολλοστή φορά θα μεταμοσχεύσει στην Ελλάδα την ακραιφνή ελληνικότητά της¹⁶⁷.

Κατά τη διάρκεια των πενήντα τελευταίων χρόνων ζωής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τα εδάφη της είχαν ουσιαστικά περιοριστεί στην Κωνσταντινούπολη, τη Θράκη, ένα ή δύο νησιά του Αρχιπελάγους, τη Θεσσαλονίκη και την Πελοπόννησο, που αποτελούσε και το αξιολογότερο τμήμα των ελληνικών κτήσεων. Και ενώ η Βόρεια Ελλάδα είχε γίνει βορά των εχθρών και η υπόλοιπη Ελλάδα ετοιμαζόταν να δεχθεί τον τουρκικό ζυγό, στην Πελοπόννησο δημιουργήθηκε ένα κέντρο εθνικού πνεύματος και ελληνικού πατριωτισμού που έθρεψε κατά τους τελευταίους χρόνους της αυτοκρατορίας απατηλές ελπίδες, από ιστορικής τουλάχιστον πλευράς, για την αντιμετώπιση των Οθωμανών και την αναγέννηση της Αυτοκρατορίας.¹⁶⁸ Το Δεσποτάτο του Μορέως με βασικό κέντρο του τον Μυστρά, υπήρξε κοιτίδα της τελευταίας πνευματικής και καλλιτεχνικής αναγέννησης του Βυζαντίου, παρά το γεγονός ότι σπαρασσόταν από ατελείωτους πολέμους, εισβολές και δηώσεις, κοινωνικές και πολιτικές αναταρράξεις.

¹⁶⁷ Γλύκατζη-Αρβελέρ (1992), 96 .

¹⁶⁸ Πρβλ. Βασίλειφ (1961), 792-794.

Σπουδαίοι Βυζαντινοί λόγιοι όπως ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο Δημήτριος Κυδώνης, ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων είναι μερικοί μόνο από τους βυζαντινούς διανοούμενους που υιοθετούν τους όρους *Έλλην* και *Ελληνικός*, οι οποίοι όροι είναι τώρα σημασιολογικά αναβαθμισμένοι και συνυφασμένοι με την αρετή ώστε να προσδίδουν ηθικό και πολιτιστικό κύρος στους φέροντες τον χαρακτηρισμό *Έλλην*. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα, λειτουργούν ως αντίβαρο για να απαντήσουν στο σχεδόν μειωτικό όρο του *Γραικού* που χρησιμοποιούνταν γι' αυτούς από τους χριστιανούς της Δύσης.¹⁶⁹ Μάλιστα, η αποκλειστική κατοχή και κατανόηση εκ μέρους τους, της κληρονομιάς της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και φιλοσοφίας τους έδινε ένα πλεονέκτημα που δεν μπορούσαν να έχουν οι Λατίνοι της Δύσης. Η λέξη *Έλλην* η οποία στο βυζαντινό κόσμο σήμαινε κανονικά τον ειδωλόλατρη ή τον προχριστιανό έφτασε να έχει μια καινούργια και πολύ ένδοξη σημασία.¹⁷⁰

Η περίοδος των παλαιολόγειων χρόνων αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα και αξιοπρόσεκτα φαινόμενα της βυζαντινής ιστορίας. Με τον κόσμο γύρω τους να καταρρέει οι Βυζαντινοί κρατούσαν ως άγκυρα σωτηρίας το πνευματικό τους κεφάλαιο, αυτό που τους επέτρεπε να διεκδικήσουν το προνόμιο ότι είναι Έλληνες, οι κληρονόμοι με αδιάκοπή συνέχεια των ποιητών και φιλοσόφων, των ιστορικών και επιστημόνων της Αρχαίας Ελλάδας.¹⁷¹

Μέχρι το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και μετά ακόμη από την Άλωση του 1453 υπήρξε μια αδιάλειπτη αλυσίδα βυζαντινών λογίων που εξέφραζαν συνεχόμενα και με γεωμετρική πρόοδο την ελληνική εθνική συνείδηση, η οποία είχε ξεκινήσει ήδη να σφυρηλατείται από την εποχή του πρώτου βυζαντινού ουμανισμού. Τώρα όμως, κατά τη διάρκεια των παλαιολόγειων χρόνων, γενικεύεται, διατρανώνεται, για να διατυμπανίσει την πολιτισμική υπεροχή τόσο απέναντι στους Οθωμανούς όσο και απέναντι στους Λατίνους, αφού η στρατιωτική ανωτερότητα ήταν πια αδύνατο να αποκατασταθεί.¹⁷² Οι φιλόλογοι αυτής της εποχής θα εμβαθύνουν ιδιαίτερα στον τομέα της κριτικής των κειμένων της κλασικής και ύστερης αρχαιότητας.

Παρατηρήθηκε, λοιπόν, στα χρόνια των Παλαιολόγων (1261-1453) η τελευταία αναγέννηση των γραμμάτων ως συνέχεια της πνευματικής άνθισης της κομνηνείας περιόδου, κατά την ύστατη αυτή αγωνιώδη εποχή, που κατά παράδοξο τρόπο όχι μόνο δεν εγκαταλείφθηκε ο μάταιος αγώνας επιβίωσης του Βυζαντίου κατά των πολυάριθμων εχθρών του, αλλά αναζωογονήθηκε η ελληνική συνείδηση μέσα απ' την ελληνική παιδεία και γλώσσα.¹⁷³

¹⁶⁹ Γλύκατζη-Αρβελέρ (1992), 72-73.

¹⁷⁰ Βλ. Nicol, (1996), 262.

¹⁷¹ Πρβλ. Runciman (1991), 40.

¹⁷² Πρβλ. Γλύκατζη-Αρβελέρ (1992), 72.

¹⁷³ Κωνσταντινίδης (1995), 43· Ξανθάκη-Καραμάνου (2017), τόμ. ΙΝΕΒΥΠ, πρόλογος, 26.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΕΤΟΧΙΤΗΣ

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης (1270-1332) ήταν ο επιφανέστερος λόγιος της Παλαιολόγειας Αναγέννησης, ανώτατος αξιωματούχος, από τους σπουδαιότερους συγγραφείς του Βυζαντίου, πρόδρομος της ανθρωπιστικής αναγέννησης του 15ου αι., γόνος αριστοκρατικής οικογενείας του Βυζαντίου και γιος του αρχιδιακόνου Γεωργίου Μετοχίτη. Έλαβε εξαιρετική μόρφωση από την παιδική του ηλικία και από το 1290 μπήκε στην υπηρεσία του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β'. Αναρριχήθηκε σε όλα τα αξιώματα της βυζαντινής διοίκησης και έφτασε στο αξίωμα του πρωθυπουργού του κράτους στα 1315, εκτοπίζοντας τον μέχρι τότε πρωθυπουργό Νικηφόρο Χούμνο. Συνέγραψε εκτός από φιλολογικά και αυστηρά επιστημονικά συγγράμματα και πλήθος από ρητορικές πραγματείες και ποιήματα που περιέχουν και σημαντικές ιστορικές πληροφορίες. Εκτός απ' αυτά, αξίζει ιδιαίτερα να αναφερθεί η έκθεση του Μετοχίτη για την αποστολή του στη σερβική αυλή, που είχε ως στόχο τη σύναψη μιας συνθήκης ειρήνης και ενός γάμου ανάμεσα στο βασιλιά Milutin και την κόρη του Αυτοκράτορα Σιμωνίδα¹⁷⁴.

Ο κορυφαίος εκπρόσωπος της Παλαιολόγειας Αναγέννησης και παράλληλα σύμβουλος, φίλος και πρωθυπουργός του Ανδρόνικου Β', Θεόδωρος Μετοχίτης, ανέδειξε την ελληνικότητα ως συνείδηση και ως συνώνυμο της βυζαντινής ταυτότητας. Στο φιλοσοφικού και εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα έργο του με τίτλο *Υπομνηματισμοί και Σημειώσεις Γνωμικαί* δηλώνει: «οι Έλληνες μάς κληροδότησαν την ελληνική ιστορία, εμάς που είμαστε μέτοχοι και διάδοχοί τους ως προς το γένος και τη γλώσσα» (οί και τοῦ γένους ἐσμέν καί τῆς γλώττης αὐτοῖς κοινωνοί καί διάδοχοι¹⁷⁵). Χρησιμοποιεί εδώ τον όρο *Έλλην* ως συνώνυμο του διανοούμενου της εποχής του, καθώς η πνευματική ελίτ μορφωνόταν από ελληνικές πηγές¹⁷⁶, αλλά δεν παραλείπει να αναφέρει και την κοινή καταγωγή ως προς το γένος που αποτελεί εν μέρει και εθνικό προσδιορισμό.

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης θεωρεί τον εαυτό του και τους συγχρόνους του Βυζαντινούς Έλληνες, απογόνους των αρχαίων Ελλήνων «κοινωνούς και διαδόχους» τους όπως αποδεικνύει η κοινή καταγωγή, το «γένος» και η ελληνική γλώσσα. Αισθάνεται υπερηφάνεια και καυχάται για την προγονική τους αυτή σχέση και θεωρεί τα κατορθώματα των αρχαίων Ελλήνων «οίκεία καί ξυγγενῆ», αξιομνημόνευτα και άξια κάθε τιμής και σεβασμού: «Αλλά τούτου γ' ἂν ἴσως καί αἴτιον ἐμοί δοκεῖν εἶη, ὅτι περί Ἑλλήνων Ἕλληνες κατά πᾶν τό εἰκὸς μέμνηνται τά οἰκεία καί ξυγγενῆ συγγραφόμενοι καί τιμῶντες, ὡς ἂν ἀξιοῦντες πάσης μνήμης καί παραπέμποντες τῷ χρόνῳ καί ἡμῖν, οἱ καί τοῦ γένους ἐσμέν καί τῆς γλώττης αὐτοῖς κοινωνοί καί διάδοχοι»¹⁷⁷. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Θεόδωρος Μετοχίτης αισθάνεται απόγονος λαμπρών προγόνων, συμπεριλαμβάνοντας τον εαυτό του στη χορεία των *Ελλήνων* μαζί με τους ομοεθνείς του («ἐσμέν»), εκφράζοντας μια καθαρότατη αναγωγή στην ελληνικότητά του που γίνεται άμεσα κατανοητή, τόσο από τους συγκαταρκινούς του λογίου όσο και από τον σημερινό μελετητή του έργου του.

¹⁷⁴ Ostrogorsky (1989), τόμ. Γ, 160.

¹⁷⁵ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί και σημειώσεις Γνωμικαί*, 1966 [Λειψία 1821], 595. 14-20.

¹⁷⁶ Μεργιαλή-Σάχα (2018), 123.

¹⁷⁷ Σοφριανός (2008), 62.

Ο βυζαντινός λόγιος (γνωστός επιστολογράφος) Γεώργιος Οιναιώτης, σε αχρονολόγητη επιστολή του απευθυνόμενη «τῷ μεγάλῳ λογοθέτῃ» (στον Θεόδωρο Μετοχίτη, πιθανότατα), αναφέρεται στην αρχή του επιστολικού του κειμένου, στον Όμηρο και στην εκστρατεία των Αχαιών κατά της Τροίας: «Τῷ μὲν Ὀμήρῳ πρὸς ἀπαρίθμησιν καταστάντι τῶν ἐπὶ Τροίαν ἐκστρατευσάντων Ἀχαιῶν εἰπεῖν ἐπήει...»¹⁷⁸. Η ενδελεχῆς μελέτη, ἀνάλυση και ἐμβάθυνση στα ἔργα του Ομήρου υπῆρξε σταθερὸ σημεῖο ἀναφοράς στον πνευματικὸ βίῳ κάθε χρονικῆς περιόδου του Βυζαντίου, ἀλλὰ στα παλαιολόγια χρόνια ἡ ἀνάγκη σύνδεσης με τὸ ἠρωικὸ παρελθόν του ἐλληνισμοῦ υπῆρξε ἀναγκαία, ὅπως και ἡ ἐπιβεβαίωση ἐθνικῶν καταβολῶν ἀκλόνητων στις οποίες οἱ Βυζαντινοὶ θα στηρίζονταν για νὰ ἀποφύγουν τὴν ἀλλοτρίωση, καθὼς ο βυζαντινὸς κόσμος καταρῆει ἀνεπιστρεπτι.

Κατὰ τις δύο χρονικῆς περιόδους του τέλους της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας, τὴν περίοδο της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας και τους Παλαιολόγειους χρόνους, οἱ Βυζαντινοὶ συγκεντρωμένοι στα ἱστορικὰ ἐλληνικὰ ἐδάφη αἰσθάνονταν και γεωγραφικὰ Ἕλληνες και μπορούσαν νὰ πιστεύουν ὅτι και φυλετικὰ ἦταν Ἕλληνες. Παρ' ὅλα αὐτὰ, οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς δὲν τόλμησαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὸν ὄρο *Ἕλλην* για νὰ περιγράψουν τὸν εαυτὸ τους πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα του δέκατου τέταρτου αἰῶνα, και ο Θεόδωρος Μετοχίτης ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αὐτῆς της στάσης.¹⁷⁹

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, σε ἕνα ἐκτενέστατο ἐγκώμιο της Κωνσταντινούπολης που τιτλοφορεῖται *Βυζάντιος* ἐκφράζει με τρόπο φιλοσοφικὸ τὴν ἀπόλυτα ξεκάθαρη ἐθνικὴ του αὐτοσυνειδησία. Τὸ ἔργου του αὐτὸ δὲν εἶναι ἐκφραση (= περιγραφή, ἐγκωμιαστικὴ παρουσίαση) της βασιλεύουσας, ὅπως θα περιμένε κανεῖς, ἀλλὰ θυμίζει περισσότερο φιλοσοφικὸ δοκίμιο μέσα στο οποίο ο συγγραφέας παρουσιάζει μίᾳ προσέγγιση της Βασιλεύουσας του 14ου αἰῶνα με νεοπλατωνικοὺς ὄρους («ψυχὴ ψυχῆς» παρμένο ἀπ' τὸ «ψυχὴ αὐτοψυχῆς» του Πλωτίνου) και προβάλλει δυσεπίλυτα φιλοσοφικὰ ζητούμενα ὅπως ἡ δυσκολία του σοφοῦ ἀνθρώπου νὰ συνδυάσει τὸν θεωρητικὸ με τὸν πρακτικὸ βίῳ¹⁸⁰.

Ὅμως ἡ Κωνσταντινούπολη ὡς μέρος και κατόπρισμα του κόσμου, κάλυπτε και τις υπαρξιακῆς ἀνάγκες του Μετοχίτη, βοηθώντας τὸν νὰ φθάσει ἀκόμη και σε ἕνα εἶδος ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας, ἡ οποία, χωρὶς νὰ εἶναι σπάνια και σε προηγούμενες εποχές, τὸν 14ο αἰῶνα γίνεται ἀκόμη πιο ἀναγκαία και αἰσθητῆ. Ο Μετοχίτης, κάνοντας λόγο για τὴν ἰδρυση της Βασιλεύουσας, μιλά για τὴν σύζευξη των δύο μεγαλυτέρων και ευγενέστερων ἐθνῶν, των Ἑλλήνων και των Ρωμαίων. Κάνει μάλιστα μίᾳ πολὺ ωραία παρομοίωση του μικτοῦ αὐτοῦ χαρακτήρα της πόλεως και της αυτοκρατορίας χρησιμοποιώντας τὸν γνωστὸ ἀριστοτελικὸ διαχωρισμὸ της φύσης ἀπὸ τὸ ἔργο του Ἀριστοτέλη *Μετά τὰ Φυσικά*. Βασικὴ ἀρχὴ της ἀριστοτελικῆς ἐρμηνείας της φύσης εἶναι τὸ ζεύγος *ὕλη* και *εἶδος*(=*μορφή*) τὰ οποία βρίσκονται σε τετοια σχέση μεταξύ τους ὥστε νὰ ἐπιτρέπεται στη *μορφή* νὰ πραγματοποιεῖται μέσα στην *ὕλη*. Οἱ Ρωμαῖοι εἶναι για τὸν Μετοχίτη τὸ ἀριστοτελικὸ εἶδος, οἱ Ἕλληνες ἡ ὕλη: «τῆς μὲν Ῥωμαϊκῆς αὐτῆς τύχης τὴν εἰδοποιὸν ὑποβαλλούσης ἀρχὴν, ὥσπερ ἐν τῇ πάντων γενέσει τῶν ἀρρένων ἔχει τὰ σπέρματα, τῆς δ' Ἑλλάδος αὐτόθεν χώρας μετὰ τὴν πρώτην ὑποδοχὴν πάντα παρεχομένης τῆς κατὰ φύσιν ὕλης τὰ ρεύματα κάλλιστα τε καὶ ἄφθονα,

¹⁷⁸ Οιναιώτης Γεώργιος, Cod. Laurentianus S. Marci 356, ἐπιστ. ἀριθ. 1.

¹⁷⁹ Πρβλ. Runciman (1952), 37.

¹⁸⁰ Βλ. Πολέμης (2017), 325.

μᾶλλον δ' ὡς εἰπεῖν ἄφθορά τε καὶ καθαρὰ πρὸς τὴν εὐγενῆ ταύτην τοῦ παντός κρᾶσιν'». ¹⁸¹
Ἡ πόλις ταυτίζεται με τον κόσμο, μόνο που τώρα ο Μετοχίτης δεν βλέπει τον κόσμο τόσο ως φιλόσοφος, ἀλλὰ ως Ἕλληνας, με ξεκάθαρη εθνική αυτοσυνειδησία ¹⁸².

Ὁ Μετοχίτης χρησιμοποιεῖ τὸ *Ἕλλην* για να υποδείξει κάποιον που ἔχει πάρει τὴ μὀρφωσή του ἀπὸ ἐλληνικές πηγές: «Νά εἶσαι Ἕλληνας. Ἄφησε κατὰ μέρος τίς θεωρίες τῶν Ἰνδῶν ἢ τῶν Σκυθῶν ἢ τῶν Περσῶν» ¹⁸³. Παρατίθεται στα σχόλια του Μετοχίτη στα *Φυσικά* του Ἀριστοτέλη ¹⁸⁴. Ἀπὸ τὸ παραπάνω σχόλιο του Θ. Μετοχίτη γίνεται φανερό ὅτι ὁ σπουδαῖος λόγιος δεν ἔπαυε να προτρέπει τους συγχρόνους του να μην παρασύρονται ἀπὸ τὴν ξενική γνώση και να παραμένουν πιστοὶ στην ἐλληνική παιδεία. ¹⁸⁵

Ὁ Θ. Μετοχίτης ἀναφέρει τὸν ὄρο Ἕλλην ὡς συνώνυμο τῆς βυζαντινῆς ταυτότητας στον Δεῦτερο Βασιλικὸ Λόγο που ἐκφώνησε ἐνώπιον του αυτοκράτορα Ἀνδρόνικου του Β' στη Μικρά Ἀσία μεταξύ του 1290 και 1293. Ἀφού ἀνέφερε πολλές περιοχές τῆς Μ. Ἀσίας με τα συνηθισμένα ονόματα ὅπως Ἰωνία, Φρυγία, Αἰολία, Λυδία, ὁ Μετοχίτης ἔκανε ἐκκλήση στον αυτοκράτορα να μεριμνήσει «ὑπὲρ τῆς τῶν σῶν Ἑλλήνων σωτηρίας» ¹⁸⁶. Ἐτσι οἱ κάτοικοι τῆς Μ. Ἀσίας και υπήκοοι του βυζαντινοῦ κράτους χρῆζον προστασίας ἀπὸ τον αυτοκράτορα κάτω ἀπὸ τὴ συλλογική ιδιότητα των Ἑλλήνων. ¹⁸⁷

Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης σε κείμενό του με προσωπικό χαρακτήρα φαίνεται να χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *Ἕλλην* με ἐθνολογικό περιεχόμενο. Ἀναφερόμενος στον θάνατο του φίλου του Ἰωσήφ του Φιλοσόφου (γύρω στο 1330) διευκρινίζει ὅτι ὁ Ἰωσήφ καταγόταν ἀπὸ Ἕλληνας γονεῖς του λατινοκρατούμενου νησιού τῆς Ἰθάκης των οποίων ἡ εὐγενῆς ρωμαϊκή καταγωγή εἶχε μείνει ἀνόθευτη στο χρόνο. Ἡ χρήση του χαρακτηρισμοῦ *Ἕλληνας* ἐδῶ παραπέμπει σε ἐθνολογική καταγωγή του ἐκλιπόντος και κάνει σαφῆ διαχωρισμό τῆς οἰκογένειάς του ἀπὸ τους λατίνους κατακτητές του νησιού ¹⁸⁸: «ἐκεῖνῳ τοῖνυν γένος μὲν τό ἀρχῆθεν ἦσαν καὶ πατέρες Ἕλληνας κατὰ φύσιν ἀκριβῶς ἐκ μακροῦ, καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς δέ σφίσι εὐγενείας ἐκ διαδοχῆς πάλαι πρότερον ἀεὶ μετῆν ἀνοθεύτου παντάπασιν καὶ ἀμιγοῦς βαρβαρικῆς ἀλλοτριότητος» ¹⁸⁹.

Ὅταν πια ὁ Μετοχίτης δίνει τὸ ἔναυσμα, παρατηρεῖται μία συσσωρευμένη ταύτιση των βυζαντινῶν διανοουμένων με τὸ ἀρχαιοελληνικό παρελθόν. Ἀκόμη και στους ἐλάσσονες λογίους φαίνεται αὐτὴ ἡ ἐντονη ταύτιση με τὴν ἐλληνικότητα, ὅπως για παράδειγμα στον διανοούμενο του πρώτου μισοῦ του 14ου αἰῶνα Μιχαὴλ Γαβρά, που ἔγραψε 453 ἐπιστολές. Βασικό κριτήριο τῆς ταυτότητας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης υπῆρξε ὁ ἐλληνικός τρόπος ἐκφρασης (μέσα ἀπὸ τὴν ἀπογοη χρῆση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας) ¹⁹⁰. Ἐπιπλέον ὁ τρόπος σκέψης («τοῦ Ἕλληνός σου τῆ τῆς ὅλης γνώμης καταστάσει») και ὁ τρόπος και ἡ ποιότητα ζωῆς («σέ

¹⁸¹ Πολέμης (2013), 262, 16-264, 22 (κεφ. 19).

¹⁸² Βλ. Πολέμης (2017), 327

¹⁸³ Κ. Σάθα (1872), τόμ. Α, πρόλογος, πη'-πθ'.

¹⁸⁴ Βλ. Runciman (1952), 31.

¹⁸⁵ Πρβλ. Μεργιαλή-Σάχα (2018), 123-124.

¹⁸⁶ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βασιλικὸς Δεῦτερος* (2007), 366. 1-5

¹⁸⁷ Πρβλ. Μεργιαλή-Σάχα (2018), 124.

¹⁸⁸ Ὁ.π., 124.

¹⁸⁹ Θεόδωρος Μετοχίτης, *Πρὸς τινὰ φίλον ἐπὶ τῆ τελευταῖ τῶ φιλοσοφωτάτου καὶ ὀσιωτάτου νέου Ἰωσήφ*, (1899) 5.16-19.

¹⁹⁰ Γαβράς Μιχαὴλ, *Ἐπιστολαί*, Βιέννη 1973, ἀρ. 146.

τόν τά πάντα Ἑλληνα»¹⁹¹. Επίσης υπάρχει έντονη παρουσία του όρου *Ἕλληνας* στις επιστολές του, ενώ ο ίδιος προσδιορίζει τον εαυτό του ως *Ἕλληνας* («μεθ' ὑμῶν τῶν πρότερον καί ὕστερον Ἑλλήνων»)¹⁹². Οι παραπάνω αναφορές από το έργο του Μιχαήλ Γαβρά παρουσιάζουν έναν λόγιο που χάρη στην ελληνική του ταυτότητα και στην ευχέρειά του να εκφράζεται στην αττική διάλεκτο, διακατέχεται από αίσθημα ανωτερότητας σε σχέση με τον απλό λαό και γενικότερα με όσους υπολείπονταν στα παραπάνω χαρακτηριστικά. Επομένως ο χαμηλής κοινωνικής καταγωγής Γαβράς αναδεικνύεται μέσα από την προβολή της ελληνομάθειάς του, αλλά κυρίως από την ελληνικότητά του.¹⁹³

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΑΣ

Ο κορυφαίος ανθρωπιστής Νικηφόρος Γρηγοράς (1295–1360), ήταν Βυζαντινός ιστορικός συγγραφέας, λόγιος, θεολόγος, ρήτορας, μαθηματικός και αστρονόμος. Ιδιαίτερος ευφυής, κέρδισε τη συμπάθεια και την υποστήριξη του δασκάλου του, Θεόδωρου Μετοχίτη. Διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο και στην πολιτική, σε μια κρίσιμη περίοδο για το Βυζάντιο, που συνταρασσόταν από εμφύλιους πολέμους και μεγάλες θεολογικές διαμάχες. Συνέγραψε ένα μεγάλο ιστορικό έργο τη *Ρωμαϊκή Ιστορία*, από το 1204-1359 στο οποίο πραγματεύεται εν συντομία την περίοδο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και τις πρώτες δεκαετίες μετά την αποκατάσταση, έργο με εξαιρετικά σπουδαίο υλικό που συμπληρώνει στην ουσία τις περιγραφές του Ακροπολίτη και του Παχυμέρη.¹⁹⁴

Ο μαθητής και συνεχιστής του Μετοχίτη Νικηφόρος Γρηγοράς χρησιμοποιεί την ελληνικότητα με την εθνοπολιτισμική σημασία. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς απολάμβανε ευρείας αναγνώρισης στους λόγιους κύκλους και αναγνωρίστηκε ως κορυφαίος διανοούμενος της εποχής του. Για παράδειγμα, ο βουλγαρικής καταγωγής Γρηγόριος Ακίνδυνος, ένας άριστος γνώστης της ελληνικής γλώσσας, καθώς είχε μαθητεύσει στη Θεσσαλονίκη κοντά στο Θωμά Μάγιστρο, το 1333 έστειλε επιστολή στον Νικηφόρο Γρηγορά αποκαλώντας τον δόξα των Αχαιών, ενώ διευκρίνιζε πως εννοούσε δόξα των Ελλήνων, τοποθετώντας τον Γρηγορά στην κορυφαία θέση των διανοούμενων της εποχής του.¹⁹⁵ «Ἐκ τοσούτου σφοδρούς ἐραστάς εἶχες ἡμᾶς, ὃ μέγα κῦδος Ἀχαιοῖσι λέγω δὴ τοῖς Ἑλλησι»¹⁹⁶. Και επιπλέον στο ίδιο έργο: «ἀλλά λόγων κάλλος τέ καί δύναμις μέγαν πανταχῆ γῆς κηρύττουσι καί πείθουσιν ἕκαστον μηδένα πρό τοῦ σφετέρου πατρός αὐτῶν ἄγειν Ἑλλήνων –οἱοί νῦν εἰσίν Ἕλληνες...»¹⁹⁷.

¹⁹¹ Γαβράς Μιχαήλ, *Επιστολαί*, Βιέννη 1973, αρ. 154, 18-20.

¹⁹² Ο.π., αρ. 111.6-7, 29, 32· αρ. 161.27.

¹⁹³ Πρβλ. Μεργιαλή-Σάχα (2018), 125.

¹⁹⁴ Ostrogorsky (1989), τόμ. Γ, 94.

¹⁹⁵ Πρβλ. Μεργιαλή-Σάχα (2018), 125-126.

¹⁹⁶ Γρηγόριος Ακίνδυνος, *Επιστολαί*, αρ. 1.39-40

¹⁹⁷ Ο.π., αρ. 2. 9-12.

Επίσης και ο Νικόλαος Λαμπηνός από τη Θεσσαλονίκη έστειλε στον Γρηγορά ένα από τα έργα του ζητώντας κριτική αποτίμηση και δηλώνοντας ότι το απηύθυνε για κρίση «τ' άριστω τῶν Ἑλλήνων»¹⁹⁸.

Επιπλέον, ο Νικηφόρος Γρηγοράς εισήγαγε μια ιδιαίτερη προσέγγιση του τί είναι ελληνικότητα στους συγχρόνους του. Από τη μία αντιπαραβάλλει τους συγχρόνους του με τους *πάλαι Έλληνες* ενώ θεωρεί ως *νυν Έλληνες* μόνο ορισμένους: αυτούς που μετείχαν στα παιδευτικά ιδεώδη και τις πολιτισμικές αξίες της αρχαιότητας, τους κοινωνούς δηλαδή της ελληνικής παιδείας¹⁹⁹: «Ἐχρῆν ἄρα μὴ μόνον τούς πάλαι Ἑλληνας ἐγκαλεῖσθαι τό γέ τῆς ἀληθείας τήν ζήτησιν ἀταλαίπωρον τίθεσθαι, ἀλλά καί ὀπόσοι νῦν ἐφ' ἡμῶν εἰσὶν πολλῶ μείζω τήν κατηγορίαν ἀμφ' αὐτούς ἐφέλκεσθαι. Ζῆλος γάρ οὐδεὶς οὐδέσιν, ὡς ἔοικεν, οὔτε σοφίας οὔτ' ἄλλης ἀρετῆς καί παιδείας ταῖς διανοίαις ἐμπολιτεύεται».²⁰⁰ Και σε άλλη επιστολή²⁰¹ γράφει: «εἴτε γάρ οἱ πάλαι τῶν Ἑλλήνων κράτιστοι, [...] εἴτε τινές τῶν τῆς ἡμετέρας τροφίμων αὐλής».

Ταυτόχρονα, ο ίδιος ο Νικηφόρος Γρηγοράς αυτοπροσδιορίζεται ως ο τελευταίος Έλληνας της εποχής του (1335) αφού μόνος αυτός από τους διανοούμενους μπορούσε να μεταδώσει στους άλλους την Τετρακτύ των μαθημάτων, αυτό που για όλη την βυζαντινή περίοδο υπήρξε το πιο σημαντικό μέρος της μαθητείας στη φιλοσοφία, για όποιον ακολουθούσε ανώτερες σπουδές²⁰²: «οὐδαμῆ γέ οὐδένα τῶν καθ' ἡμᾶς ἀφῆκεν Ἑλλήνων, ὅς τό κυριώτατον τῆς φιλοσοφίας, τήν τῶν μαθημάτων δηλαδή τετρακτύν, ἀκοαῖς ἀνθρώπων παράσχοι καί ψυχᾶς πεινώσας ἐμπλήσειε»²⁰³.

Πιο σημαντικό ακόμη, σύντομα βρίσκουμε τη λέξη να χρησιμοποιείται με φυλετική έννοια. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς που αλληλογραφοῦσε με έναν Κύπριο λόγιο, τον Αθανάσιο Λεπενδρηνό, ζητούσε να μάθει από αυτόν τί είχε διασωθεί από τα αρχαία ελληνικά κλέη στην Κύπρο και σε άλλα μέρη που ο Λεπενδρηνός, μανιώδης περιηγητής, είχε επισκεφτεί. Ο Γρηγοράς είναι προσεκτικός στην ορολογία, αλλά ο Λεπενδρηνός σε μια επιστολή γραμμένη γύρω στα 1355, γράφει χωρίς ενδοιασμούς «περί πάντων τῶν Ἑλλήνων τῶν ἐν Κύπρῳ» και προχωρεί στην περιγραφή άλλων τόπων «ἐν οἷς Ἑλληνες ζῶσι»²⁰⁴. Ο Γρηγοράς πάντως, αισθανόταν υπερήφανος που δεν γεννήθηκε βάρβαρος, αλλά *Έλληνα*, όπως δηλώνει στο έργο του.²⁰⁵

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς στο κατεξοχήν αντιπαλαμικό έργο του *Αντιρρητικοί Πρότεροι* απευθύνει ανοικτές κατηγορίες για πλατωνισμό στον Γρηγόριο Παλαμά στο πλαίσιο της κορυφαίας εκκλησιαστικής και θεολογικής έριδας του Ησυχασμού, στην οποία αναμείχθηκε μετά το 1346 και εγκλωβισμένος συνέχισε την αντισηχαστική του δράση ως το τέλος της

¹⁹⁸ Nicephori Gregorae epistulai, (1982), τόμ. 2,38, *Τοῦ πρωτονοταρίου τοῦ Λαμπηνοῦ [ἐκ Θεσσαλονίκης] εἰς Νικηφόρον τόν Γρηγοράν*, αρ.1.8-9.

¹⁹⁹ Πρβλ. Μεργιαλή-Σάχα (2018), 126.

²⁰⁰ Nicephori Gregorae epistulae, , (1982), τόμ. 2, αρ. 132. 1-5.

²⁰¹ Ο.π., επιστολή αρ. 148.35-38.

²⁰² Πρβλ. Μεργιαλή-Σάχα (2018), 127.

²⁰³ Nicephori Gregorae epistulai, , (1982), τόμ. 2, αρ. 11.78-82.

²⁰⁴ Βλ. Runciman (1952), 38-39· *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, εκδ. R. Guiland (Paris, 1927), 285.

²⁰⁵ Καρπόζηλος (2009), τόμ. Γ, 160.

ζωής του.²⁰⁶ «Ίδού γάρ καί Πλάτων ἐν Τιμαίῳ θεόν ὑπερκείμενον τίθησιν πρῶτον, ταῖς ὑφειμέναις δυνάμεσιν καί θεότησι τῶν παρ' Ἑλλησι σεβομένων δαιμόνων κελεύοντα, τά ὄντα πάντα κατ' εἶδος καί καθ' ἕκαστα δημιουργεῖν ἀναλόγως ἕκαστον ἐκάστην (καί ακολουθεῖ Πλάτωνα, Τιμαίος, 40a-d)... οὕτω καί ὁ Παλαμᾶς οὗτος κλπ.»²⁰⁷. Γίνεται ἀπό το παραπάνω ἀπόσπασμα φανερή ἡ ἐμβριθής γνώση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας τὴν ὁποία ὁ Γρηγοράς χρησιμοποίησε στὴν ἀντισηχαστικὴ του ἐπιχειρηματολογία. Εἶναι βεβαίως γνωστὸ ἀπὸ τὴ βιογραφία του ὅτι πλήρωσε με ἀπομόνωση τὴν ἐντονὴ ἀντίθεσή του με τοὺς παλαμιστὲς ἀν καὶ δὲν υποχώρησε ἀπὸ τὶς ἀπόψεις του μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.

Ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς στὸν ἐπικηδεῖο λόγο του γιὰ τὸν ἀγαπημένον διδάσκαλό του Μετοχίτη θὰ μιλήσει με παρρησία περὶ «...ἐλλογίμων Ἑλλήνων» τῆς γενεᾶς του καὶ τῶν ἄλλων γενεῶν.²⁰⁸ Ὁ σπουδαῖος λόγιος ὄχι μόνον ἔτυχε ευρείας ἀναγνώρισης ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἀπέδιδε τὶς μεγαλύτερες τιμὲς σὲ ὅσους βυζαντινοὺς λογίους ὑπηρέτησαν τὴν ἐλληνικὴ διανόηση.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΥΔΩΝΗΣ

Στις πιο σημαντικὲς ἱστορικὲς πηγές γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων ἀνήκουν τὰ συγγράμματα τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη (περ. 1324-1397) ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ὡς νεοπλατωνικός στὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης καὶ ὡς ἐνωτικός καὶ ἀντίπαλος τῶν Ἡσυχαστῶν ἐπηρέασε τὴ θεολογικὴ ἐξέλιξη. Ὡς μεταφραστὴς πολλῶν λατινικῶν ἔργων καὶ κυρίως τῆς *Summa Theologiae*, τοῦ Θωμά Ἀκινάτη συνέβαλε οὐσιαστικά στὴν πολιτιστικὴ προσέγγιση Βυζαντίου καὶ Δύσεως. Ἀνυπολόγιστη ἀξία ὡς ἱστορικὲς πηγές ἔχουν ἡ πλούσια ἀλληλογραφία του καὶ τὰ ρητορικὰ του κείμενα, προπαντὸς οἱ δύο λόγοι γιὰ τὸν Ἰωάννη Στ' Καντακουζηνό, ἡ «Μονωδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκη πεσοῦσιν», μία μελαγχολικὴ περιγραφή τῆς ἐξουσίας τῶν Ζηλωτῶν στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ λόγος γιὰ τὸν Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγο καὶ δύο λόγοι «συμβουλευτικοί» στους ὁποίους καλεῖ τὸν βυζαντινὸ λαὸ σὲ ἐνότητα με τοὺς Λατίνους ἐναντίον τῶν Τούρκων.²⁰⁹

Ὁ ξεχωριστὸς αὐτὸς λόγιος προκάλεσε τὰ πνευματικοθηρησκευτικὰ ἤθη τῆς ἐποχῆς του με τὶς ἀπόψεις του περὶ συνένωσης τῆς δυτικῆς θεολογικῆς σκέψης -ὅπως αὐτὴ ἐκφράστηκε ἀπὸ τὸν Θωμά Ἀκινάτη- με τὸν ἀριστοτελισμό. Ὁ ἴδιος ἔκανε κάτι ἰδιαίτερος προκλητικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του προσχωρώντας στὸν καθολικισμό, ἐνῶ στα ἔργα του πρόβαλλε ἐντονα τὴν ρωμαϊκότητα γιὰ νὰ τονίσει τοὺς κοινούς γενετικούς δεσμούς Βυζαντινῶν καὶ Λατίνων, παρά τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ πρώτη μοίρα ἔβαζε τὴν χριστιανικὴ πίστη. Σὲ ἀντίθεση πάντως με τὸν φιλορωμαϊσμό που του προσήσαν, δῆλωνε γιὰ τὸν εαυτό του «διὰ τὴν φωνὴν Ἑλλήνων ὄν».²¹⁰

²⁰⁶ Μόσχος (1994), 27.

²⁰⁷ Μόσχος (1997), 69· Γρηγορά, *Ἀντιρρητικοὶ Πρότεροι*, 1, 10, 6.

²⁰⁸ Βλ. Πολάτωφ (2017), 335· Βλ. Κανελλόπουλος (1979), τόμ.1, 384.

²⁰⁹ Ostrogorsky (1989), τόμ. Γ, 160-161.

²¹⁰ Πρβλ. Μεργιαλή-Σάχα (2018), 128· Δημήτριος Κυδῶνης, *Ἐπιστολαί*, (1956), ἀρ. 67, 99.15.

Σε άλλο σημείο ο Δημήτριος Κυδώνης αναφέρεται στον γνωστό διαχωρισμό Έλληνα-βάρβαρος αναφέροντας: «οἱ γάρ πρότερον μὲν τῆς παλαιᾶς διαιρέσεως εἶχοντο καὶ πάντα ἄνθρωποι εἰς Ἑλληνας καὶ βαρβάρους διχοτομοῦντες τό παρ' αὐτοῦς πᾶν ἄνοητον ὄντο καὶ σκαιόν, ὄνων ἢ βοῶν τοὺς λοιποὺς οὐδαμῆ βελτίους ἡγούμενοι».²¹¹

Επιπλέον, ο λόγιος σε επιστολή του το 1345 προς τον βασιλέα και μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννη Στ' τον Καντακουζηνό (1347-1355), με τον οποίο τον συνέδεε στενή φιλία, προτρέποντάς τον να βοηθήσει τις απειλούμενες από εχθρούς (προφανώς Τούρκους) πόλεις της Μακεδονίας, γράφει: «Ἄλλὰ γάρ Μακεδονίας καὶ τοῦνομα μόνον φρίκην ἐμποιεῖ τοῖς βαρβάροις, Ἀλέξανδρον ἐνθυμουμένοις καὶ Μακεδόνων τοὺς ὀλίγους τοὺς σύν ἐκείνῳ στέξαντας τὴν Ἀσίαν. Δεῖξον τοίνυν ἐκείνοις, ὃ βασιλεῦ, ὡς εἰσὶ καὶ Μακεδόνες, καὶ βασιλεὺς Ἀλεξάνδρου μόνῳ διαφέρων τῷ χρόνῳ». Εδώ βέβαια υπερβολικά και χωρίς μέτρο παρομοιάζει τον Καντακουζηνό με τον Αλέξανδρο, με μόνη διαφορά τη χρονική απόσταση που τους χωρίζει!²¹² Ο Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός, ἄλλωστε στην *Ιστορία* του (εκδ. Βόννης, τόμ. Ι, σελ. 188) ονομάζει, με υπερηφάνεια, τον Βυζαντινό αυτοκράτορα διάδοχο του Μεγάλου Αλεξάνδρου: «διὰ τό τόν βασιλέα Ρωμαίων Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνων... οἶεσθαι διάδοχον εἶναι». Διακρίνει δε πάντοτε τους Έλληνες από τους βαρβάρους: «Ἑλληνας λέγω καὶ βαρβάρους», (εκδ. Βόννης, τομ. ΙΙ, σελ. 28· πρβλ. και σελ. 157, 514), ενώ σε άλλο σημείο απευθυνόμενος προς τους οπαδούς του τονίζει: «Ἴστε γάρ σαφῶς, ὡς οἱ πάντες, ὅσοι καὶ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων ἄρχουσι κατὰ τὴν οἰκουμένην...»²¹³. Ο διαχωρισμός σε Έλληνες και βαρβάρους που περιέχεται στα παραπάνω κειμενικά χωρία, αναφέρεται σε αυτούς που, κατά τους παραπάνω βυζαντινούς διανοούμενους, ενσαρκώνουν τους ρόλους αυτούς στην βυζαντινή πλέον εποχή. Δηλαδή η αναγωγή των δύο ὄρων αφορά πλέον τους Βυζαντινούς (Έλληνες) και τους εχθρούς του Βυζαντίου (βαρβάρους) οι οποίοι είναι αμέτοχοι του ελληνικού πνεύματος, αλλά και του ελληνικού ήθους.

Ο Δημήτριος Κυδώνης που, ὅπως ο Νικόλαος Καβάσιλας, είχε γεννηθεί και ανατραφεί στη Θεσσαλονίκη, αν και η καταγωγή του ήταν από την Κρήτη, χρησιμοποιεί τον ὄρο *Ελλάς* με την έννοια της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας αποδεχόμενος την ελληνικότητα του Βυζαντίου και στην γεωγραφική σφαίρα. Σε επιστολή του, ο Καβάσιλας ακολουθεῖ το παράδειγμα του Κυδώνη.²¹⁴

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ

Ο Νικόλαος Καβάσιλας, ἑνθερμος παλαμιστής ήταν ο καλύτερος εκπρόσωπος της μυστικής θεολογίας της εποχής του. Γεννήθηκε το 1322 στην πόλη της Θεσσαλονίκης, σε εποχή πολιτικής παρακμῆς του Βυζαντίου, αλλά ταυτόχρονα και πολιτιστικής ανόδου και άνθισης των θεολογικών γραμμάτων. Ειδικότερα, την εποχή εκείνη, η ορθόδοξη θεολογία

²¹¹ Βακαλόπουλος (1974), Ι. 86-88.

²¹² Σοφινός (2008), 65.

²¹³ Βλ. Πολάτωφ (2017), 335· *Cantac. Histor. III*, 92: 11, 567, 13-22.

²¹⁴ Βλ. Runciman (1952), 39.

βρισκόταν σε πολύ μεγάλη ακμή εξαιτίας των θρησκευτικών αντιπαραθέσεων και της ησυχαστικής διδασκαλίας του Γρηγορίου του Παλαμά.

Ο βυζαντινός λόγιος και μετέπειτα άγιος της εκκλησίας μας, ο οποίος είναι γνωστότερος και ως «ο τελευταίος των Μυστικών», έκανε σπουδές στην Κωνσταντινούπολη, έμεινε για ένα διάστημα στο Άγιο Όρος κοντά στον Γρηγόριο τον Παλαμά (από τον οποίο διδάχτηκε και την ησυχαστική διδασκαλία, την οποία εκπροσώπησε, μεταξύ άλλων), και αναμείχθηκε με την πολιτική, την οικονομία και με θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης. Ανέπτυξε σπουδαίο συγγραφικό έργο και κατάφερε να αποκτήσει καθολικό σεβασμό και αναγνώριση. Η μνήμη του γιορτάζεται κάθε χρόνο στις 20 Ιουνίου. Συγγράμματά του σώζονται στην Βιβλιοθήκη του Βατικανού και του Αγίου Τάφου.²¹⁵

Ο Νικόλαος Καβάσιλας ως νεαρός σπουδαστής στην Κωνσταντινούπολη ονόμαζε τους διανοούμενους της γενέτειράς του της Θεσσαλονίκης *Έλληνες*. Έχοντας φύγει από την πατρική εστία μετά το τέλος της βασικής του εκπαίδευσης, πήγε στην Πόλη για ανώτερες σπουδές στο διάστημα 1335-1341, όπου και εντυφούσε στην αττική διάλεκτο. Γράφει, λοιπόν, στην επιστολή προς τον πατέρα του: «Ἡ δέ ἐπιστολή σοί μὲν ἴσως κεχαρισμένη φανεῖται τὸν πατέρα φιλοῦντι, οὐκ οἶδα δέ εἰ καὶ τοῖς Ἑλλήνων υἱέσιν. Εὐξαιο δ' ἂν εἰκότως, τὸν οἰκέτην καὶ παῖδα λόγων ἀγαθῶν φανέντα τεχνίτην, μὴ μάτην οἰκῆσαι τό Βυζάντιον»²¹⁶. Σε άλλο κείμενό του, ένα εγκώμιο που είχε συγγράψει για την αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας αποκαλούσε τους υπηκόους της το κοινόν τούτο πάσης Ελλάδος.²¹⁷ Είναι απ' τα παραπάνω φανερό η συνείδηση της ελληνικότητας που θεωρείται πια δεδομένη στα χρόνια του Νικόλαου Καβάσιλα.²¹⁸

Η νέα χρήση του όρου *Έλλην*, με την καθαρά εθνική σημασία φαίνεται πως εγκαινιάστηκε στη Θεσσαλονίκη. Η Θεσσαλονίκη ήταν πάντοτε πόλη ελληνική, χωρίς τις οικουμενικές παραδόσεις της αυτοκρατορικής Κωνσταντινούπολης. Φυσικά, οι επίσκοποι της ήταν στο μακρινό παρελθόν οι έξαρχοι του επισκόπου της Ρώμης στην Ανατολή. Προτιμούσαν όμως να λησμονούν ότι ο τίτλος *Παναγιώτατος* είχε σχέση μ' αυτή την παλαιά θέση. Τα σχολεία της Θεσσαλονίκης είχαν αναδειχθεί για μακρό διάστημα κέντρα κλασικής παιδείας· και το έργο και η επίδραση του μεγάλου μητροπολίτη Ευσταθίου είχε ενισχύσει τη φήμη τους. Περί τα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα, ένας μεγάλος αριθμός των πιο σημαντικών βυζαντινών λογίων ήταν Θεσσαλονικείς ως προς την καταγωγή ή την ανατροφή. Τη νέα χρήση του όρου *Έλλην* την συναντούμε για πρώτη φορά στα γραπτά του Νικολάου Καβάσιλα, διακεκριμένου μέλους του κύκλου των Θεσσαλονικέων. Σ' έναν εύλωτο πανηγυρικό λόγο που έγραψε για τον πολιούχο της πόλεως Άγιο Δημήτριο, σε νεανική ηλικία γύρω στα 1348, ο Νικόλαος Καβάσιλας, περιγράφει τη Θεσσαλονίκη ως δεύτερα πόλη των Αθηνών, εστία των Ελλήνων της εποχής του· και σε μια συνοδευτική επιστολή που έστειλε μαζί μ' ένα αντίγραφο του λόγου του, από την Κωνσταντινούπολη όπου ζούσε, στον πατέρα του στη Θεσσαλονίκη, εκφράζει τον φόβο μήπως η ακαλαίσθητη γλώσσα του έργου του σκανδαλίσει «ὕμᾱς τούς Ἑλληνας». Ο Καβάσιλας χρησιμοποιεί εκεί τη λέξη με πολιτιστική

²¹⁵ Τατάκης (1980), ΙΕΕ, τόμ. Θ, 366-67.

²¹⁶ Νικόλαος Καβάσιλας, *Τῶ εαυτοῦ πατρί ἐπιστολή*, (1953) 29.17-20.

²¹⁷ Νικόλαος Καβάσιλας, *Ἐγκώμιον τῇ εὐσεβεστάτῃ Ἀυγούστῃ κυρᾷ Ἄννῃ τῇ Παλαιολογίνῃ* (1911) 118-119.

²¹⁸ Πρβλ. Μεργιαλή-Σάχα (2018), 125-126.

έννοια, αλλά χωρίς κανέναν υπαινιγμό ότι οι Έλληνες έπρεπε να εξισωθούν με τους ειδωλολάτρες. Οι Έλληνες του Καβάσιλα δεν είναι ούτε οι αρχαίοι Έλληνες ούτε οι πολυθεϊστές φιλόσοφοι του παρελθόντος. Είναι οι σύγχρονοί του Βυζαντινοί που ζουν στα ελληνικά ιστορικά εδάφη, μιλούν ελληνικά και υπηρετούν με ευσυνειδησία τα ελληνικά γράμματα²¹⁹.

Το έτος 1348 ο Νικόλαος Καβάσιλας εγκωμιάζοντας την πατρίδα του Θεσσαλονίκη ως εστία των απανταχού Ελλήνων, μετά την αρχαία Αθήνα²²⁰ ισχυρίζεται ότι ήταν εκείνη η οποία «έκόσμησε τήν Ελλάδα ταῖς τῶν βαρβάρων νίκαις».²²¹

ΙΩΣΗΦ ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ

Ο Ιωσήφ Βρυέννιος (περ. 1350-1432) ήταν λόγιος μοναχός του 15ου αιώνα. Μόνασε στην Μονή Στουδίου και υπήρξε διδάσκαλος της εκκλησίας. Διέπρεψε στον βίο και στον λόγο του. Έγραψε πολλά σημαντικά συγγράμματα και αγωνίστηκε για την ορθοδοξία. Υπήρξε δραστήριος εκκλησιαστικός άνδρας με σημαντικό θεολογικό έργο. Τα *Κεφάλαια επτάκις επτά*, καθώς και διάφορες ομιλίες του δίνουν χαρακτηριστικά λαογραφικά στοιχεία και μαρτυρούν την επιστημονική του κατάρτιση και το κοινωνικό του ενδιαφέρον.²²² Ο Ιωσήφ Βρυέννιος, ζώντας σε χρόνους καταπτώσεως του κράτους, θυμόταν με νοσταλγία ότι: «Τό γένος τοῦτο τῶν Ἑλλήνων τῶν ἡμετέρων συμφυλετῶν, ἐκείνο ἐστί τό πότε τάς τέχνας καί τάς ἐπιστήμας..., τό χρηματίσαν ξυμπάση τῇ ὑψηλίῳ εὐπρεπεία, κλέος, στολισμός, κόσμος, χρῆσις τε οὐχί ἤ τυχοῦσα...»²²³. Η αναφορά στην κοινή φυλή στην οποία ανήκουν οι Βυζαντινοί που ταυτίζεται με το ελληνικό γένος επισημαίνει την ήδη διαμορφωμένη ελληνική συνείδηση του βυζαντινού λογίου, που έχει ενστερνιστεί την ελληνικότητα χωρίς αυτή του η άποψη να αντιστρατεύεται ή να έρχεται σε αντίθεση με το έργο που επιτελούσε στον εκκλησιαστικό και θρησκευτικό στίβο.

ΜΑΝΟΥΗΛ ΧΡΥΣΟΛΩΡΑΣ

Ο Μανουήλ Χρυσολωράς (1355-1415) ήταν από τους κυριότερους συγγραφείς και πρωτεργάτες της εισαγωγής της ελληνικής παιδείας και γραμματείας στην Ιταλία κατά τα τελευταία έτη ύπαρξης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τόσο πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης όσο και στη συνέχεια. Ήταν μαθητής και φίλος του Γεωργίου Γεμιστού

²¹⁹ Runciman (1952), 38· Χφ. Gr. Paris 1213, 47-48 κ.ε. 294, αναφέρεται στον Tafrali, Thessalonique au quatorzième siècle, σσ. 156, σημ. 3, 169, σημ. 1.

²²⁰ Runciman (1991), 38.

²²¹ Βλ. Πολάτωφ (2017), 335· βλ. Διαμαντή (2013), 32.

²²² Νικολόπουλος (1980), ΙΕΕ, τόμ. Θ, 392.

²²³ Βλ. Τωμαδάκη (1947), 75.

Πλήθωνος και πένθησε την απώλεια του δασκάλου του με κείμενό του που απηχεί τον μεγάλο θαυμασμό που έτρεφε για τη σοφία και την αρετή του. Το συγγραφικό του έργο δεν ήταν εκτεταμένο, ο διδακτικός του όμως ρόλος στην πρόμη Αναγέννηση υπήρξε αποφασιστικός. Το 1396 εκλέχτηκε καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας²²⁴.

Ο μεγάλος ουμανιστής και δάσκαλος των τελευταίων παλαιολόγειων χρόνων Μανουήλ Χρυσολωράς (1350-15 Απρ. 1415), με πολύπλευρη ευρωπαϊκή παιδεία και υπεύθυνες διπλωματικές αποστολές σε ευρωπαϊκές αυλές και ηγεμόνες, με μαθητές του τους διαπρεπέστερους Ιταλούς ουμανιστές των αρχών του Quattrocento, ο «*erudissimus et suavissimus literarum Graecanun praeceptor*» («ο σοφώτατος και γλυκύτατος διδάσκαλος των ελληνικών γραμμάτων») σε μακροσκελή επιστολή του (που παρουσιάζει περισσότερο χαρακτήρα διατριβής) προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, γραμμένη περί το 1414, επισημαίνει τα εξής υπέρ του Γένους των Ελλήνων και της Παιδείας²²⁵: «Διά τοῦτο γάρ οὐ πρὸς ἱερῶν μόνον καὶ γονέων καὶ παιδῶν καὶ οἰκείων, ἀλλὰ καὶ πρὸς τάφων ἀπαιτούμεθα ποιεῖν ὑπὲρ τῆς πατρίδος... Μεμνώμεθα οἴων ἀνδρῶν ἔκγονοι γεγονάμεν, εἰ μὲν βούλοιτό τις, λέγω δὴ τῶν πρεσβυτάτων καὶ παλαιῶν Ἑλλήνων, ὧν τῆς δυνάμεως καὶ σοφίας οὐδεὶς ἀνήκοος μεμνήκεν... καὶ εἴτε Ἑλληνας βούλοιτό τις λέγειν εἴτε Ρωμαίους, καὶ ἡμεῖς ἐσμέν ἐκεῖνοι τὴν Ἀλεξάνδρου δέ καὶ τῶν μετ' ἐκεῖνον ἡμεῖς σώζομεν διαδοχὴν. Μεμνώμεθα δὴ τῶν προγόνων ἐκείνων... Ὅρᾳς δέ καὶ ὅση τῶ ἡμετέρῳ γένει ἐν τοῖς παλαιοῖς χρόνοις εὐγένεια παρά τῆς σοφίας καὶ τῶν λόγων ἐπορίσθη... Πότε γάρ τοιαῦτα ἀγάλματα (=πράγματα που γεννούν αγαλλίαση, χαρά, προσδίδουν δόξα, τιμή) δυνήσεται αὐθις ἢ φύσις προενεγκεῖν;»²²⁶. Στο παραπάνω απόσπασμα ο Μανουήλ Χρυσολωράς δηλώνει ότι είτε αποκληθούν Έλληνες είτε Ρωμαίοι, είναι ο ίδιος λαός, «ἡμεῖς ἐσμέν ἐκεῖνοι», ο λαός που εξασφάλισε την αδιάκοπη διαδοχή, χωρίς να παραλείψει βέβαια να αναφέρει τον βασικό συνδετικό κρίκο, τον Μέγα Αλέξανδρο και τους ελληνοιστικούς χρόνους. Ο αρχαίος ελληνοισμός και η μεσαιωνική ελληνικότητα αποτελούν για τους βυζαντινούς δύο σταθμούς του ίδιου πολιτισμού, του δικού τους, και οφείλονται σε ανθρώπους που αντιμετώπισαν πάντα αποτελεσματικά τις εφόδους του βαρβαρικού κόσμου για την τιμή και τη σωτηρία του πολιτισμένου κόσμου.²²⁷

ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος (1415-1487) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και από μικρός εντάχθηκε στους κόλπους της εκκλησίας. Ήταν ένας από τους σπουδαιότερους Βυζαντινούς λόγιους του 15ου αιώνα που δίδαξαν την ελληνική γλώσσα και φιλοσοφία στην Ιταλία και θεωρείται από τους πιο άξιους συνεχιστές του έργου του Μανουήλ Χρυσολωρά. Δίδαξε στη Φλωρεντία γραμματολογία και φιλοσοφία στις ημέρες του Κοσμά Μεδίκου και

²²⁴ Μαλτέζου (1980), ΙΕΕ, τόμ. Θ, 272 ·Μπενάκης (1980), ΙΕΕ, τόμ. Θ, 370.

²²⁵ Σοφianos (2008), 66.

²²⁶ Μανουήλ Χρυσολωρά, *Λόγος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο*, (2004), 116, 117, 119.

²²⁷ Βλ. Γλύκατζη- Αρβελέρ (1992), 73.

του γιου του Πέτρου, καθώς και του εγγονού του Λαυρεντίου στον οποίο δίδαξε ηθική και διαλεκτική. Ύστερα πήγε στη Ρώμη όπου δίδαξε Αριστοτέλη και ερμήνευσε τον Θουκυδίδη. Είχε πάρει μέρος στη Σύνοδο της Φλωρεντίας (1438-1439) όπου για πρώτη φορά ήρθε σε επαφή με τους σημαντικότερους δυτικούς λόγιους εκείνης της εποχής. Το 1443 πήγε στην Πάδοβα όπου έμαθε λατινικά. Επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη όπου τα τελευταία χρόνια πριν από την Άλωση διακρίθηκε ως ηγέτης των Ενωτικών. Υποστήριξε το 1449 τον νέο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο και του αφιέρωσε τιμητική δημόσια ομιλία.²²⁸

Ο βυζαντινός λόγιος των τελευταίων Παλαιολόγειων χρόνων, ουμανιστής και διδάσκαλος στη Δύση Ιωάννης Αργυρόπουλος (1415-1487) στη μονωδία του για τον θάνατο του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου (1424-1448), θρημώντας με υψηλούς λυρικούς τόνους και αναφερόμενος στην αρχαία εύκλεια της κλασικής Ελλάδος, σημειώνει με νοσταλγία και θλίψη²²⁹: «Νῦν πάντα μὲν πέπτωκε τὰ τῶν Ἑλλήνων σεμνά, ἐλπίς δὲ ἐξέπη, οὐδὲ πίθου ὑπὸ χεῖλεσιν ἔμεινε, Αἰδῶς δὲ καὶ Νέμεσις προλιπόντ' ἀνθρώπους εἰς Ὀλυμπον ὄχοντο». Ο Αργυρόπουλος περιγράφοντας την κατάσταση που επικρατεί κατά τις παραμονές της Άλωσης αναφέρει αμέσως μετά στη μονωδία του: «Νῦν γένος μὲν ὀτιοῦν βαρβάρων φαῖδροί καὶ ὅσοι τοῖς ἡμετέροις πολέμιοι, κατηφεῖς δὲ ἡμεῖς καὶ κατεπηχότες τῷ φόβῳ καὶ οἴους ἂν ἐν κλυδωνίῳ κυβερνήτης ἐάσοι χειμαζομένους. ὦ φήμης, ἢ διὰ πάσης γῆς καὶ θαλάττης διήκει κτείνουσα τέ καὶ κατατέμνουσα τὰς τῶν Ἑλλήνων ψυχᾶς, οἱ ζῆν οἰόμενοι πρότερον καὶ φωτός ἀπολαύειν ἠδέος, νυνὶ τεθνάναι δοκοῦσι καὶ μηκέτ' εἶναι, πεπόνθασι τε οἷον οἱ βληθέντες σκηπτῶ. Ἐκτωρ μὲν οὖν τῆς Τροίας ἀστραβῆς κίων ἐξυμνῆται τῷ τοῦ Μέλητος. Ἐστάναι τέ γάρ φησί τό Ἴλιον ἐστῶτος ἐκείνου πεπτωκέναι τέ αὐτίκα πεσόντος. Οἶος γάρ σφίν ἔρυτο πύλας καὶ τείχεα μακρά. Σοῦ δέ, μέγιστε βασιλέων, ἐξ ἀνθρώπων οἰχομένου καὶ μηκέτ' ὄντος, οὗ μία πόλις οὐδ' ἔθνος ἐν, ἀλλ' Ἑλλήνων ἅπασαι πόλεις καὶ γένη πάντα τὰ τῶν ἡμετέρων ἐπ' οὐδενός αὐτίκα μάλα βεβήκασιν ἀσφαλοῦς, σείεται τέ πάντα πόλεων τείχη καὶ πεσεῖν ἤδη δοκεῖ καὶ δουλεύειν βαρβάροις».²³⁰ Σε αυτό το απόσπασμα ο βυζαντινός λόγιος αναφέρεται στον τρωικό πόλεμο για να παρουσιάσει παραστατικότερα και σπαρακτικά τη δεινή θέση του γένους «τῶν Ἑλλήνων τῶν ἡμετέρων» χρησιμοποιώντας τον όρο *Ἕλλην* με την εθνική του σημασία για τους συγχρόνους του Έλληνες.

Εξάλλου, στον παραμυθητικό του λόγο προς τον αδελφό του αποθανόντος Ιωάννη Η΄ τον τελευταίο βυζαντινό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο τον Παλαιολόγο, μάρτυρα και ήρωα της Πίστης και του Γένους, ο Αργυρόπουλος γράφει παραινετικά και με βαθεία ελληνική συνείδηση²³¹: «τοῦ δ' ἡμετέρου τουτουὶ γένους καὶ τῆς κοινῆς ταύτης τῶν Ἑλλήνων ἐστίας ἀγαθῆ μοίρα νῦν δικαίως τὴν βασιλείαν δεξάμενος, γενοῦ περί ἡμᾶς ὡς εἰώθεις καὶ οἶος περί πάντα ἀνθρώπους ὁ μέγας βασιλεὺς ... φάνηθι δὲ αὐτός σωτήρ ἀπάντων καὶ κηδεμών καὶ οἶον τόν τῆς Ἀλκμήνης γῆς ἀπάσης ἔφασαν Ἕλληνας»²³². Θεωρεί, δηλαδή, εδώ ο Αργυρόπουλος τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο βασιλέα του Γένους των Ελλήνων και ισάξιο του μυθικού Ηρακλή.

²²⁸ Παπαρηγόπουλος, (2009-2010), τόμ. 18, 31-32.

²²⁹ Βλ. Σοφιανός (2008), 67.

²³⁰ Ιωάννου Αργυρόπουλου, *Μονωδία εἰς αὐτοκράτορα Ἰωάννην Παλαιολόγον*, , τόμ. Δ, 314, 15.

²³¹ Βλ. Σοφιανός (2008), 67.

²³² Σπ. Λάμπρου (1910), *Αργυροπούλεια*, τόμ. Δ, 28.

Ο αριστοτελικός λόγιος Ιωάννης Αργυρόπουλος είναι χαρακτηριστικό ότι αισθάνεται τόσο πολύ *Έλλην*, ώστε απεστρέφετο και αυτόν τον τίτλο του «αυτοκράτορας των Ρωμαίων». Ο ίδιος προσφωνώντας τον εκλιπόντα βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο «Ὡ τῆς Ἑλλάδος ἦλιε βασιλεῦ ποί ποτε γῆς ἔδυσ, λιπών ἡμᾶς ἐν νυκτομαχίᾳ δεινῆ, καθ’ ἣν και βάλλομεν και βαλλόμεθα;», συνειδητῶς ἐπίστευε ὅτι ὁ τελευταῖος Βυζαντινός αυτοκράτορας ἦταν «τῶν Ἑλλήνων ἀγαθῆ τύχη βεβασιλευκῶς...»²³³.

Στο δέκατο πέμπτο αἰῶνα ἡ χρήση τοῦ ὀρου *Έλλην* ἔχει πια γενικευθεῖ. Ἐτσι, γύρω στα 1440, ὁ Ιωάννης Αργυρόπουλος γράφει γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας τῆς «Ἑλλάδος» σε μια ἐπιστολή που ἀπευθύνει στὸν Ιωάννη τὸν Η΄ Παλαιολόγο, «βασιλέα τῆς Ἑλλάδος»²³⁴. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό ὅτι δὲν παύει νὰ χρησιμοποιεῖ τὸν ὀρο *Έλλην* με τὴν ἐθνική του σημασία σε πολλὰ σημεῖα τῆς μονωδίας που ἀπηύθυνε στὸν αυτοκράτορα Ιωάννη. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρει:

- «Λέγω δὲ ὅσα πέρ ἡμᾶς αὐτοῦς και γένος ἅπαν Ἑλλήνων εὖ αἰεὶ διετελεῖ ποιῶν ὁ μέγιστος βασιλεῦς, τοῦτο μὲν τὴν μεγίστην ταυτηνὶ τῶν ὑπὸ τὸν ἥλιον σώζων...»²³⁵.

- «Ὁὐ γάρ ᾤετο πρὸς βασιλέως Ἑλλήνος εἶναι, νικῶντα τοὺς πολεμῖους, αὐτὸν ἦττω γενέσθαι θυμοῦ, οὐδ’ οἷς βαρβάρων καλῶς ποιῶντες ὑστερίζουσιν Ἑλληνες, οὗτοις ἴσον ἐκείνοις ἢ μᾶλλον ὀφθῆναι χρώμενον»²³⁶.

- «Ὡ κοινής εὐζωίας ἐκείνης, ἢ τότε μὲν ἀγαθὴ τύχη ξυνῆμεν ἅπαν γένος Ἑλλήνων, νυνὶ δὲ ἀφαιρεθέντες ἐκείνης φθονερῶ τινὶ δαίμονι οὐ πολλῶ τῶν οὐκέτ’ ὄντων διενηνόχαμεν»²³⁷.

- «Ὁὐκοῦν φιλοσοφεῖν ὁ πάντα ἄριστος ἐκείνος ἔκρινε δεῖν και δυοῖν ἐκείνοι, φιλοσοφία και βασιλεία, ἦν ἐωρῶμεν ἀρχὴν σὺν ἀρμονία ξυνέθηκε μουσική, δί’ ἣς ἐσώζετο μὲν ἢ κοινὴ τοῦ γένους ἐστία, ἐσώζοντο δὲ και ὅσαι νῦν ὑφ’ αὐτὴν και χῶραι και πόλεις και ἡ τῶν Ἑλλήνων φωνὴ και ἅπαν ἔθνος και νόμος πάτριος»²³⁸.

Στα παραπάνω χωρία τῆς μονωδίας πρὸς τὸν αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο, ὁ Αργυρόπουλος παρουσιάζει χωρὶς δισταγμὸ τις ἐνέργειες τοῦ βασιλιά που σώζουν τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων και τὴν κοινὴ τῶν Ἑλλήνων ἐστία ἀπὸ τοὺς κινδύνους, χρησιμοποιώντας τὸν ὀρο *Έλλην* με τὴν ἐθνική του πια σημασία, με καθαρὸτατο ἐθνικό αυτοπροσδιορισμό. Ἐνῶ βέβαια δὲν λείπουν οἱ ἀναφορὲς στὸς ἀρχαίους Ἑλληνες ὁ Αργυρόπουλος με σαφήνεια ἀναφέρεται στὸς συγχρόνους τοῦ ἀποκαλώντας τοὺς Ἑλληνες και στὸν πρῶτο Ἑλληνα ἀνάμεσά τους, τὸν αυτοκράτορα, χωρὶς φόβο ὅτι τα λόγια του θα παρερμηνευθοῦν ἀπ’ τοὺς ἀκροατῆς του. Ὁ ὀρος *Έλλην* δὲν περιέχει πια τὸ στίγμα τῆς εἰδωλολατρίας οὔτε καταδικάζει τὸν χρήστη του σε κατηγορία «ἐπὶ ἐλληνισμῶ».

²³³ Βλ. Πολάτωφ (2017), 335· Ιωάννου Αργυρόπουλου, *Μονωδία εἰς αὐτοκράτορα Ἰωάννην Παλαιολόγον*, τόμ. Δ, 318, 19-21.

²³⁴ Runciman (1991), 39.

²³⁵ Ιωάννου Αργυρόπουλου, *Μονωδία εἰς αὐτοκράτορα Ἰωάννην Παλαιολόγον*, τόμ. Δ, 315, 18-20.

²³⁶ Ὁ.π., 316, 12-15.

²³⁷ Ὁ.π., 317, 8-10.

²³⁸ Ὁ.π., 318, 3-7.

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ

Ο Βησσαρίων ο Τραπεζούντιος (1403-1472) υπήρξε ένας από τους πλέον επιφανείς λόγιους που συνέβαλαν στη σημαντική αναβίωση των γραμμάτων τον 15ο αιώνα. Γεννημένος στην Τραπεζούντα διετέλεσε Βυζαντινός κληρικός, καρδινάλιος της Καθολικής Εκκλησίας και τιτουλάριος Λατίνος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Αποτελεί μία από τις σημαντικότερες μορφές του βυζαντινού και ιταλικού ουμανισμού κατά την κοσμοϊστορική εποχή της μετάβασης από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση. Ο Βησσαρίων επηρεασμένος από το αρχαίο ελληνικό παρελθόν αλλά και από τα δυτικοευρωπαϊκά επιτεύγματα, προχώρησε στη διατύπωση ενός πολιτικού, κοινωνικού και εθνικού προγράμματος που θα οδηγούσε στη σύνδεση του ελληνικού κόσμου με τη Δύση και στην ένταξη του ελληνικού πνεύματος στους νέους δρόμους της Αναγεννήσεως.²³⁹

Υπήρξε ο σπουδαιότερος μαθητής του Πλήθωνος και παρά τις μεγάλες διαφορές στη σταδιοδρομία και την ιδεολογία τους ο Βησσαρίων είχε διατηρήσει στενό δεσμό μαζί του. Σε συλλυπητήρια επιστολή που απηύθυνε ο Βησσαρίωνας προς τους δύο γιους του Πλήθωνος, Δημήτριο και Ανδρόνικο, για τον θάνατο του πατέρα τους, έγραψε: «Εγώ χαίρω παρά τοιούτον άνδρα φοιτήσας, οὔ Πλάτωνι μετά γέ τούς πρώτους εκείνους άνδρας οὐκ ἔφησεν ἡ Ἑλλάς οὐ σοφία οὐ τῆ ἄλλη ἀρετῆ ὁμοιότερον... Μέγα κλέος Ἑλλάδι πᾶσι γέγονεν ἐκεῖνος ἀνὴρ μέγας αὐτῆ κόσμος καί εἰς τόν ἔπειτα χρόνο ἐσεῖται»²⁴⁰.

Ο Βησσαρίων σε επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, Δεσπότη του Μορέως (1444), προτείνει ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα για τη σωτηρία της Ελλάδας, και αναφέρει για τους Έλληνες: «Χαίρων τοίνυν αὐτός καί πόση οἶει καρπούμενος εὐφροσύνην, ὃ πάλαι πότε ἔπόθουν καί ποθῶν ιδεῖν ἐπεθύμουν τετελεσμένον ὄρων οὐχ ἤκιστα σοί καί τῷ γένει συγχαίρω καί πᾶσιν ὅλως τοῖς Ἑλλησι, πρότερον μὲν οὐ ψυχᾶς μόνον, ἀλλ' οἶον καί αὐτήν τῶν σωμάτων ἀνακειμένοις τήν ρώμην καί συγκαταπεπτωκόσιν αὐτῷ τῷ ἰσθμῷ, νῦν δ' ἐγερθέντος διά σοῦ καί αὐτοῖς τήν τέ ἀνδρείαν τήν τέ ρώμην συναναστησομένοις, τά τέ ἐκτός πάντα καί τήν ἐν τούτοις εὐδαιμονίαν [...]»²⁴¹. Εδώ ο Βησσαρίων εξαίρει τόσο την ψυχική όσο και τη σωματική ρώμη των Ελλήνων που με τη σοφή καθοδήγηση του αυτοκράτορα αντιμετωπίζουν με γενναιότητα όσους επιβουλεύονται την Ελλάδα δίνοντας χαρά και ελπίδα στον λόγιο, που ευελπιστεί με το πρόγραμμα που προτείνει να συμβάλει κι αυτός στη σωτηρία της Ελλάδας. Λίγο παρακάτω στην ίδια επιστολή προβάλλει τα προτερήματα του γένους των Ελλήνων που θα ακολουθήσουν με ευπείθεια τον Δεσπότη τους, ο οποίος με τη φωτισμένη ηγεσία του θα εξασφαλίσει τη σωτηρία της πατρίδας τους: «Εἰ μή πάντα δυνήσει μηδ' οὕτως εἰς αὐστηρᾶν τέ καί ἄκρατον ἀναγαγεῖν πολιτείαν, ἀλλ' οὐκ ὀλίγον τοῦ παντός κατορθώσεις ἀρξάμενος. Ἡμερον τήν φύσιν τό τῶν Ἑλλήνων ἐστί τό γένος, ἐπιμελητικόν ἀρετῆς, μιμητικόν τοῦ καλοῦ, φύσει γενναῖον τέ καί φιλότιμον, πρὸς πᾶσαν παιδείαν ἔτοιμον

²³⁹ Μαλτέζου (1980), ΙΕΕ, τόμ. Θ, 289.

²⁴⁰ Μπενάκης (1980), ΙΕΕ, τόμ. Θ, 370.

²⁴¹ Λάμπρου (1930), Βησσαρίων, *Βησσαρίων Καρδινάλιος Κωνσταντίνω Δεσπότη τῷ Παλαιολόγῳ χαίρειν*. τόμ.Δ, 32, 8-13.

τέ και πρόχειρον. Ἀγαθοῦ μόνον δεῖ κορυφαίου καί διδασκάλου, οἷος αὐτός εἶ, καί πρό πάντα εὐθύς εὐπειθεῖς ἔψονται»²⁴².

Σε ἄλλο χωρίο της ἴδιας ἐπιστολῆς ἀναφέρει «τό χρῆμα τῶν λόγων», δηλαδή την ἐλληνική γλῶσσα ἢ ἴσως σε πιο προχωρημένη ἐρμηνεία τον ὀρθό λόγο, που διαφοροποιεῖ τον ἄνθρωπο ἀπό τα ζῶα καί τους Ἕλληνας ἀπό τους βαρβάρους, ἐνῶ κατόπιν συμπληρώνει ὅτι σε αὐτό «τό χρῆμα τῶν λόγων» στηρίχθηκε το «ἡμέτερον γένος» καί μεγαλοῦργησε στην ἀνάπτυξη της ἐπιστήμης, της γνώσης καί της τέχνης. Ἡ χρήση της κτητικῆς ἀντωνυμίας δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι χρησιμοποιεῖται με ἐθνολογικούς ὀρους καί ἀναφέρεται στους σύγχρονους ὁμοεθνεῖς του λόγιου: «Ἐπί τούτοις καί τό χρῆμα τῶν λόγων, ὡς μόνος τῶν θηρίων ἄνθρωπος διαφέρει καί τῶν βαρβάρων Ἕλληνας διακρίνονται, ἐν οἷς πότε τό ἡμέτερον ἦκμασε γένος καί ἐξ ὧν πᾶσα ἐπιστήμη καί γνῶσις καί τέχνη ἐβλάστησέ τε καί ἦνθησεν ἀποδώσεις αὔθις τῷ γένει, θειότατε δέσποτα, καί οὐ ἀνέξη τοσαύτη ἀλογία συνέχεσθαι, ὡς ἀπαιδεύτους καί ἀμαθεῖς παρά τοῖς ἄλλοις νομίζεσθαι»²⁴³.

Τέλος, σε μία ἐπιστολή του Βησσαρίωνα πρὸς τους ἀρχόντες της ἰταλικῆς πόλης Σιένα, γραμμένη στη λατινική γλῶσσα ἀναφέρεται στην ἀνιψιά του τελευταίου βυζαντινοῦ αυτοκράτορα, Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, που ὅπως εἶναι γνωστό νυμφεύθηκε τον Ρώσο ηγεμόνα Ἰβάν τον Γ΄. Ὁ Βησσαρίων, που εἶχε ἀναλάβει την κηδεμονία της ὀρφανῆς πριγκίπισσας, μετὰ τον πρόωρο θάνατο του πατέρα της Θωμά (ἀδελφὸ του Κωνσταντίνου ΙΑ΄), ἐδῶ ἀποκαλεῖ τον Βυζαντινὸ Ἀυτοκράτορα «Imperator Graecorum» (=αυτοκράτορα τῶν Ἑλλήνων): «Magnifici Viri Amici nostri carissimi. Quom ex initere nostro in Galliani Bononiae essemus, vidimus legatum domini magnae Rusciae, qui ad urbem se conferebat, ut nepotem Imperatoris Graecorum, pro domino suo, dispensaret».²⁴⁴ Ὁ ἀνοιχτός πρὸς τὴ Δύση Βησσαρίωνας, τι περιεχόμενο ἀραγε ἐβάζε στον ὄρο «Graecorum», ἀν λάβουμε ὑπόψη μας την ἐλληνική του αὐτοσυνειδησία; Χρησιμοποιεῖ τον τίτλο «Imperator Graecorum» ἀφοῦ θέλει νὰ γίνει κατανοητός ἀπὸ τους λατινόφωνους ἀποδέκτες του, ὁμως ὁ ὄρος ἔχει ἀπωλέσει την ὑποτιμητική του διάσταση καί σηματοδοτεῖ τον Ἕλληνα αυτοκράτορα, τον βασιλιά τῶν χριστιανῶν Ἑλλήνων της Ἀνατολῆς. Ἀν το περιεχόμενο του ὄρου ἦταν προσβλητικό ὁ λόγιος θα ἀπέφευγε νὰ τον χρησιμοποιήσει γιὰ τον αυτοκράτορα, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ χρήση του φανερώνει αὐτοπεποίθηση καί κατασταλαγμένο περιεχόμενο.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΜΙΣΤΟΣ ΠΛΗΘΩΝ

Ὁ Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων (1355-1452) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη καί πέθανε στο Μυστρά καλύπτοντας με τὴ ζωή του ὀλόκληρο σχεδόν τον τελευταῖο δραματικό αἰῶνα του Βυζαντίου. Ἦταν φιλόσοφος καί μελετητῆς της πλατωνικῆς φιλοσοφίας που

²⁴² Λάμπρου (1930), Βησσαρίων, *Βησσαρίων Καρδινάλιος Κωνσταντίνῳ Δεσπότη τῷ Παλαιολόγῳ χαιρεῖν*, τόμ. Δ, 39, 30-31 καί 40, 1-5.

²⁴³ Ὁ.π., 42, 5-9.

²⁴⁴ Λάμπρου (1930), Βησσαρίων, *Βησσαρίωνος Καρδινάλιου Ἐπιστολή πρὸς τοὺς ἄρχοντας Σιένης περὶ Σοφίας (Ζωῆς) Παλαιολογίνας*, τόμ. Δ, 312, 1-5.

επέλεξε για τον εαυτό του το προσωνύμιο Πλήθων, ώστε να θυμίζει το όνομα Πλάτων. Υπήρξε μία από τις κορυφαίες πνευματικές μορφές των ύστερων βυζαντινών χρόνων, καθώς ήταν ένας από τους πρωτοπόρους της αναβίωσης του Πλατωνισμού στη δυτική Ευρώπη, παίζοντας σημαντικό ρόλο στην Αναγέννηση.

Επανεισηγάγε τις σκέψεις του Πλάτωνα στη δυτική Ευρώπη κατά τη διάρκεια της Συνόδου της Φερράρας- Φλωρεντίας (1438-1439). Εκεί ο Πλήθων συνάντησε και επηρέασε τον Κόζιμο των Μεδίκων για να ιδρύσει μία νέα πλατωνική ακαδημία (Accademia Platonica), η οποία από το 1459, υπό τον ουμανιστή Μαρσίλιο Φιτσίνο, θα μετέφραζε στα λατινικά όλα τα έργα του Πλάτωνα, τις *Έννεάδες* του Πλωτίνου και διάφορα άλλα νεοπλατωνικά έργα (που επί Χριστιανισμού είχαν πέσει στην αφάνεια), μπολιάζοντας με τις ιδέες τους την Αναγέννηση. Ο Πλήθων διακρίθηκε για την ελληνική αυτοσυνειδησία του, που εκδηλώνεται με τις συνεχείς αναφορές στην αρχαία ελληνική παράδοση και την προσπάθειά του να παραμεριστεί το ρωμαϊκό στοιχείο στη ζωή του Βυζαντίου. Η πολυσχιδής δράση του στο Δεσποτάτο του Μυστρά άφησε διαχρονική επίδραση, κυρίως για τη σκανδαλώδη σχεδόν προσήλωσή του σε καθετί ελληνικό. Κορυφαία διατύπωση του ιδανικού αυτού του Πλήθωνος αποτελεί η αναφώνησή του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ: «Έλληνες έσμέν τό γένος, ως ή τέ φωνή καί ή πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ».²⁴⁵

Το γνωστό κείμενο του Γεώργιου Γεμιστού σε επιστολή που απηύθυνε στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο αποτελεί καθαρή δήλωση τόσο της ελληνικής συνείδησης του ίδιου του βυζαντινού φιλοσόφου όσο και της αντίληψής του για τους Βυζαντινούς της εποχής του τους οποίους θεωρούσε Έλληνες, αυτόχθονες και άξιους εκπροσώπους των αρχαίων ένδοξων προγόνων τους: «[...] Έσμέν γάρ οὖν ὧν ήγεῖσθε τέ καί βασιλεύετε Έλληνες τό γένος, ως ή τέ φωνή καί ή πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ. Έλλησι δέ οὐκ ἔστιν εὐρεῖν ήτις ἄλλη οικειότερα χώρα οὐδέν μᾶλλον προσήκουσα ή Πελοπόννησος τέ καί ὄση δή ταύτη τῆς Εὐρώπης προσεχής τῶν τέ αὐτῶν νήσων αἱ ἐπικείμεναι. Ταύτην γάρ δὴ φαίνονται τήν χώραν Έλληνες αἰεὶ οἰκοῦντες οἱ αὐτοί ἐξ ὅτου πέρ ἄνθρωποι διαμνημονεύουσιν, οὐδένων ἄλλων προενωκηκότων οὐδέ ἐπήλυδες κατασχόντες, ὥσπερ ἄλλοι συχνοί ἐξ ἑτέρας μὲν ὠρμημένοι, ἑτέραν δέ οἰκοῦσι κατασχόντες ἄλλους τέ ἐκβαλόντες καί αὐτοί ὑφ' ἑτέρων τό αὐτό ἔστιν ὅτε πεπονθότες, ἀλλ' Έλληνες τῆνδε τήν χώραν τοῦναντίον αὐτοί τέ αἰεὶ φαίνονται κατέχοντες καί ἀπό ταύτης ὀρμώμενοι παρουσίας οἰκητόρων ἑτέρας τέ οὐκ ὀλίγας κατασχόντες, οὔτε ταύτην ἐκλιπόντες [...]»²⁴⁶.

Ο Πλήθων αγωνίστηκε για την ορθή οργάνωση μιας εθνικής ελληνικής πολιτείας με βάση την Πελοπόννησο. Το Δεσποτάτο του Μυστρά και κατ' επέκταση η υπόλοιπη Πελοπόννησος ήταν για τον μεγάλο διανοητή ο κατάλληλος τόπος για μια τέτοια πολιτεία. Πρότεινε, μάλιστα, ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα οργάνωσης αυτής της πολιτείας με αναδιοργάνωση της παιδείας, της οικονομίας, της κοινωνίας και του στρατού. Η μεγάλη αξία που έδινε στην Πελοπόννησο, που τη θεωρούσε και κοιτίδα των Ελλήνων, φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα: «Συμπάσης δέ ταύτης τῆς χώρας αὐτή Πελοπόννησος ὁμολογεῖται τά πρῶτα τέ καί γνωριμώτατα ἐνεγκοῦσα τῶν Ἑλλήνων γένη, καί ἀπό ταύτης ὀρμώμενοι τά

²⁴⁵ Μπενάκης (1980), ΙΕΕ, τόμ. Θ, 368-370.

²⁴⁶ Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, *Πρός τόν βασιλέα Έμμανουήλον περί τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων*, Ρ.Γ., τόμ. 160, 821 Β.

μέγιστα τέ και ένδοξότατα Έλληνες έργα άπεδείξαντο». Οι άπόψεις αυτές του Πλήθωνα απηχούν αντιλήψεις της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και πιο συγκεκριμένα του Πλάτωνα και στηρίζονται στη γνωστή *Πολιτεία* την οποία ο Πλήθων Γεμιστός προσπάθησε να πραγματώσει στην επικράτεια του Δεσποτάτου του Μορέως, θεωρώντας τον τόπο ως τον πλέον κατάλληλο για την επίτευξη των οραματισμών του.²⁴⁷

Ο Πλήθων ήταν ο μόνος λόγιος της εποχής του που δεν παραδεχόταν διαφορά μεταξύ έσω και έξω παιδείας (=δηλ. θύραθεν), και ήταν έτοιμος να απορρίψει καθιερωμένα χριστιανικά δόγματα για χάρη του δικού του φιλοσοφικού συστήματος. Αντιπαθούσε ιδιαίτερα την αποφαιτική θεολογία. Ο Θεός μας έδωσε νουν, έλεγε, για να ερευνούμε και κατανοούμε το καθετί. Λίγο ενδιαφερόταν για την Κωνσταντινούπολη, και ακόμη λιγότερο για τη ρωμαϊκή παράδοση της Αυτοκρατορίας. «Έλληνες έσμέν γένει τέ και παιδεία», έγραφε. Στη σκέψη του κυριαρχούσε η αφοσίωσή του για τον Πλάτωνα, ενώ αντιμετώπισε με επιφυλακτικότητα τον Αριστοτέλη και τον θεωρούσε υπεύθυνο για τις παρανοήσεις της χριστιανικής διδασκαλίας. Σκοπός του ήταν η διάσωση του ελληνικού κόσμου με μεταρρυθμίσεις εμπνευσμένες από την πλατωνική φιλοσοφία²⁴⁸.

Χωρίς να έχει χαθεί το περιεχόμενο και το βάρος της ρωμαϊκής ταυτότητας οι Βυζαντινοί του 14^{ου} και του 15^{ου} αιώνα δεν διστάζουν πια να χρησιμοποιούν τον όρο *Έλλην*. Πρόκειται για μία αειφόρο ζύμωση, προκαλούμενη απ' την καθημερινή πραγματικότητα στην οποία η ελληνική γλώσσα, η ελληνική παιδεία και η σύνδεση με το ελληνικό παρελθόν αποτελούν στοιχεία σταθερά και πανταχού παρόντα. Η σύζευξη των στοιχείων αυτών παρέχει στο Γεμιστό την αδιάψευστη απόδειξη της ελληνικής ταυτότητας («Έσμέν γάρ οὖν ὧν ήγεΐσθε τέ και βασιλεύετε Έλληνες τὸ γένος ὡς ή τε φωνή και ή πάτριος παιδεία μαρτυρεΐ») ενώ ταυτόχρονα έχει την άνεση να επικαλείται ότι ανήκει στην «Ρωμαίων ήγεμονία»²⁴⁹. Στο πρόσωπο του Γεμιστού συμφιλιώνονται αρμονικά η ρωμαϊκή και η ελληνική ταυτότητα.²⁵⁰

Η εικόνα που έχει ο Γεμιστός την οποία επιχειρεί να μεταδώσει και στους άλλους και στο παρακάτω απόσπασμα προς τον Δεσπότη Θεόδωρο, φτάνει πολύ πίσω, στους Έλληνες που προϋπήρξαν των Σαβίνων και επομένως των Ρωμαίων. Έτσι, η ελληνικότητα προϋπήρξε της ρωμαϊκότητας, πράγμα που συνδέει άρρηκτα τις δύο ταυτότητες, ενώ η δεύτερη εμπεριέχει αναγκαστικά την πρώτη. Ο Πλήθων στον συμβουλευτικό του λόγο παροτρύνει τους Βυζαντινούς να σώσουν την πατρίδα τους τονίζοντας ότι πολιτική και ηθική υποχρέωσή τους είναι να αντιμετωπίσουν τους πραγματικούς εχθρούς του κράτους, τους Παραπαμισάδες εξ Ανατολών: «Έχοντι δέ σοί μέν οὕτω, τῶν δέ πραγμάτων ήμῖν έν μεγάλῳ κινδύνῳ φερομένων ὡς ἂν πολλαχόθεν μέν ήμῶν έπιβουλευομένων και έκ γῆς και έκ θαλάττης. Προσθειήν δ' ἂν ὄτι και οἴκοθεν έκ τῆς χώρας ὑπό τέ βαρβάρων ἄμα και ὁμοφύλων, μάλιστα δ' ὑπό τῶν πλησιοχώρων τανῦν τούτων βαρβάρων, ὑφ' ὧν και τῆς ἄλλης έπικρατεΐας τό πλεΐστον και οἰκειότατον περιηρήμεθα, οἱ Παραπαμισάδαι μέν τό πάλαι ὄντες, ὑπό δέ

²⁴⁷ Βουδούρης (2014), 116-119.

²⁴⁸ Runciman (1991), 89-90.

²⁴⁹ Λάμπρου (1930), *Πλήθωνος συμβουλευτικός προς τόν δεσπότην Θεόδωρον περί τῆς Πελοποννήσου*, τόμ. Δ, 129.

²⁵⁰ Μαυρομάτης (1987), 183-191.

Ἀλεξάνδρου τοῦ Φιλίππου καί τῶν μετ' ἐκείνου Ἑλλήνων ἐπιβουλευθέντες τέ καί κρατηθέντες, παρέργον τῆς ἐς Ἰνδούς τότε παρόδου δίκας νῦν ἡμᾶς ταύτας διά μακροῦ μὲν, πολλαπλασίας δέ τῶν ὑπηργμένων εἰσπράττουσιν, Ἑλληνας ὄντες, καί νῦν, πολλαπλασίαν τήν δύναμιν κεκτημένοι ἢ ἡμεῖς, τά ἔσχατα περί ἡμῶν βουλευόμενοι ἐκάστοτε διατελοῦσι»²⁵¹. Πάντως ἡ χρήση τοῦ ὀρου *Ἕλλην* με τὴν καθαρὰ ἐθνικὴ σημασία ἀπὸ τὸν Πλήθωνα Γεμιστό δὲν ἀποτελεῖ τομὴ που συγκρούεται με τὴν χρήση τοῦ ὀρου στο παρελθόν. Ἀντιθέτως, εἶναι ἡ ἀπόληξη μιᾶς μακρᾶς ἐσωτερικῆς διαδικασίας που οδήγησε στὴν τελικὴ ταύτιση τῶν ὀρων *Ῥωμαῖος*, *Βυζαντινός* καὶ *Ἕλλην*.²⁵²

Ἡ μεγάλη ἐπίδραση που ἀσκήσε ὁ ξεχωριστός αὐτός λόγιος φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν χρήση τοῦ ὀνοματος καὶ τῶν πράξεων του ἀπὸ τὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Το πέρασμα του βυζαντινοῦ φιλοσόφου ἔμεινε ἀνεξίτηλο καὶ ἐνέπνευσε νεοέλληνες λογοτέχνες ὀπως τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη (βασικό πρόσωπο στο μυθιστόρημά του *Γυφτοπούλα* ἦταν ὁ Πλήθων Γεμιστός) καὶ τὸν Νίκο Καζαντζάκη, ὁ ὀποῖος στο ἔργο του *Ταξιδεύοντας-Ὀ Μοριάς* τὸν ἀποκάλεσε «προφήτη τῆς νέας Ἑλλάδας».

Ὁ χαρακτηρισμός που ἀποδόθηκε στὸν Πλήθωνα ὀς «ὁ τελευταῖος Βυζαντινός καὶ ὁ πῶτος μεγάλος Νεοέλληνας», που με μικρὲς παραλλαγές ἀπαντᾶ σε διάφορες μελέτες, φανερώνει με ἐνάργεια τὴν δυσκολία τῶν μελετητῶν να ἐντάξουν τὸν Πλήθωνα στα συμβατικά ἱστορικά καὶ ἱδεολογικά σχήματα, καὶ τὴν συνειδητοποίηση ὀτι ὑπῆρξε μιᾶ προσωπικότητά *sui generis*.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΧΟΛΑΡΙΟΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ

Ὁ Γεώργιος Κουρτέσης Σχολάριος (πατριάρχης Γεννάδιος Β', 1400-1468) ἦταν ὁ πῶτος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μετὰ ἀπὸ τὴν Ἄλωση του 1453. Γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη γύρω στο 1400 καὶ ἀνήκε σε οἰκογένεια ευκατάστατη με θεσσαλικὴ καταγωγή. Το γεγονός ὀτι ἡ οἰκογένειά του ἦταν εὐπορη, του ἔδωσε τὴν δυνατότητα να ἀποκτήσει σπουδαία μόρφωση. Διδάχτηκε τα ἐγκύκλια μαθήματα ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Χορτασμένο καὶ τὸν Μάρκο Ευγενικό. Με προσωπικὴ σπουδὴ ἀπέκτησε πολὺ μεγάλη θεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ μόρφωση, κάνοντας κύριο σκοπό τῆς ζωῆς του τὴν ἐνίσχυση τῆς παιδείας στὴ Βασιλεύουσα. Συνόδευσε τὸν Αυτοκράτορα στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας, ὀς συνεργάτης του Μητροπολίτου Νικαίας Βησσαρίωνος, ὀπου συζητήθηκε ἡ Ἐνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Ὁ Γεννάδιος δὲν υπέγραψε τὸ τελικό κείμενο. Το 1444 πέθανε ὁ Μάρκος Ευγενικός καὶ ὁ Γεώργιος Σχολάριος τέθηκε ἐπικεφαλῆς του ἀγῶνα κατὰ τῆς Ἐνωσης, ὀπως του εἶχε υποσχεθεί.

Ἀσχολήθηκε ἱδιαίτερα με τὴν ρητορικὴ, τὴν φιλοσοφία, τὴν θεολογία καὶ τὴν νομικὴ καὶ ἐντῤύφησε ἱδιαίτερα στο ἔργο του Ἀριστοτέλη. Ἦταν ἀριστος γνώστης τῆς λατινικῆς γλώσσας ὀστε μελετοῦσε ἀπὸ τὸ πρῶτότυπο σημαντικά ἔργα καὶ μετέφρασε στα ἑλληνικά

²⁵¹ Λάμπρου (1930), *Πλήθωνος συμβουλευτικός πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον περί τῆς Πελοποννήσου*, τόμ. Δ, 114-115.

²⁵² Πρβλ. Μαυρομάτης (1987), 191.

φιλοσοφικά έργα της Δύσης, όπως το έργο του Θωμά Ακινάτη. Το μεταφραστικό έργο του Σχολαρίου το συναγωνίζεται ο όγκος του σχολιαστικού έργου του στον Αριστοτέλη, με το οποίο ο Σχολάριος ξεπέρασε σε έκταση και ποιότητα όλους τους προγενέστερους Βυζαντινούς μελετητές που ασχολήθηκαν με τον σταγειρίτη φιλόσοφο. Πέθανε το 1468 με τη φήμη του τελευταίου μεγάλου εκπροσώπου της βυζαντινής πολυμάθειας και του σοφού που δεν έμεινε καθόλου αμέτοχος στις δραματικές πνευματικές και πολιτικές περιπέτειες των τελευταίων χρόνων του Βυζαντίου.²⁵³

Ο Γεώργιος Σχολάριος, ο μετέπειτα πατριάρχης Γεννάδιος, που θα αποτελούσε τον σύνδεσμο του παλαιού βυζαντινού κόσμου με τον κόσμο της Τουρκοκρατίας, χρησιμοποιεί συχνά τη λέξη *Έλληνες* για να περιγράψει όλους όσους έχουν ελληνικό αίμα. Είχε όμως αμφιβολίες για την ορθότητα του όρου· έμεινε πιστός στην παλαιά αντίληψη. Όταν του ζήτησαν να προσδιορίσει ποια είναι η φυλή στην οποία ανήκει, απάντησε: «καί αὔθις, Ἕλλην ὢν τή φωνή οὐκ ἄν πότε φαίην Ἕλλην εἶναι, διά τό μή φρονεῖν ὡς ἐφρόνουν ποτέ Ἕλληνες· ἀλλ' ἀπό τῆς ἰδίας μάλιστα θέλω ὀνομάζεσθαι δόξης. Καί εἰ τίς ἔροιτο μέ τίς εἰμί, ἀποκρινοῦμαι χριστιανός εἶναι». Και προσθέτει: «Ἐγώ γάρ Βυζάντιος, καίτοι τοῦ πατρός ἐκ Θεσσαλίας ἐνταῦθα μετωκηκότος, καί οὐ φημί Θεσσαλός εἶναι, ὡς ἐν Βυζαντίῳ, γεγεννημένος»²⁵⁴. Το ενδιαφέρον είναι ότι παρά το γεγονός ότι απορρίπτει τον αυτοπροσδιορισμό του ως Έλληνα, ονομάζει τη Βασιλεύουσα όχι Νέα Ρώμη ή Κωνσταντινούπολη, αλλά με το παλιό ελληνικό της όνομα.²⁵⁵ Ο συντηρητικός ιεράρχης προέταξε την χριστιανική του ιδιότητα, κάτι που χαρακτήριζε συνολικά τους βυζαντινούς λογίους πλην ίσως ελαχίστων εξαιρέσεων.

Ο Σχολάριος δεν διστάζει να επιτεθεί και σ' αυτούς που «ἐπί τῶν ἡμετέρων καιρῶν τά τῶν δυστυχῶν Ἑλλήνων ἄξαντας πράγματα»²⁵⁶. (Δηλαδή σε όλους όσους είχαν οδηγήσει τότε τους «δυστυχημένους Έλληνες» σ' εκείνη την αξιοθρήνητη κατάσταση...). Όπως σε όλα τα κείμενά του, και εδώ είναι ξεκάθαρο πως ο Σχολάριος ως δυστυχημένους Έλληνες δεν θεωρεί μόνον κάποιους ελάχιστους λόγιους που ήξεραν τα αρχαία ελληνικά, δηλαδή τους ελληνομαθείς, αλλά όλους τους κατοίκους της αυτοκρατορίας, οι οποίοι είχαν οδηγηθεί σε αυτήν την αξιοθρήνητη κατάσταση²⁵⁷.

Το 1450 ο Σχολάριος απευθυνόμενος στον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Ιωάννη Δ' λέει ότι «κοσμεῖ [...] τοιοῦτος ὢν τό γένος ἅπαν Ἑλλήνων»²⁵⁸. Την ίδια επίσης χρονιά, στον επιτάφιο που γράφει για τον δεσπότη Θεόδωρο, αδελφό του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ένα από τα καλά που βρίσκει να του αποδώσει ο Σχολάριος είναι ότι δεν ζημίωσε «τῶν συγγενῶν Ἑλλήνων οὐδένα»²⁵⁹.

Αυτήν ακριβώς την πίστη του, δηλαδή στην συνέχεια της ελληνικής φυλής, έρχεται να επικυρώσει ο Σχολάριος και σε ένα άκρως αποκαλυπτικό έργο του. Το έργο αυτό είναι γραμμένο το 1446 με την μορφή των πλατωνικών διαλόγων. Εκεί παρουσιάζονται δύο

²⁵³ Μπενάκης (1980), IEE, τόμ. Θ, 370-371.

²⁵⁴ L. Petit, X.A. Sideridès, M. Jugie (Paris 1930), (στο εξής Σχολαρίου Άπαντα), τόμ. 3, 252.

²⁵⁵ Runciman (1991), 39-40.

²⁵⁶ Σχολαρίου Άπαντα, (Paris 1930), τόμ. 3, 151.

²⁵⁷ Κεκαυμένος (2010), <http://www.antibaro.gr/article/2269>.

²⁵⁸ Σχολαρίου Άπαντα, (Paris 1935), τόμ. 4, 453.

²⁵⁹ Σχολαρίου Άπαντα, (Paris 1928), τόμ. 1, *Ἐπιτάφιος τῷ ἀδελφῷ τοῦ βασιλέως κῦρ Θεοδώρῳ δεσπότη*, 8.

πρόσωπα, ο Νεόφρων και ο Παλαίτιμος, να συζητάνε για τις δογματικές διαφορές των ορθοδόξων με τους δυτικούς και για διάφορα άλλα συναφή θέματα, τα σχετιζόμενα με τις διαφορές ενωτικών και ανθενωτικών. Όπως μας λέει η επιγραφή, Νεόφρων είναι ο ενωτικός πατριάρχης Γρηγόριος Μάμας, ενώ Παλαίτιμος είναι ο ίδιος ο Σχολάριος. Εκεί, σε ένα συγκλονιστικό για την σημασία του χωρίου, αναφέρεται στους προγόνους τους δικούς του και των συγχρόνων του, λέγοντας τα εξής²⁶⁰: «Παλαίτιμος: Οί πατέρες ἡμῶν, Ἑλλήνων γάρ ἐσμέν παῖδες, πολλῶ πλείους ἡμῶν, καί σοφώτεροι δέ οὐχ ἡμῶν μόνον, ἀλλά καί σοῦ καί εἰ τίς ἄλλος κοινωνεῖ σοί τῆς δόξης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης ἐκεῖνος, Πυθαγόρας, Ἀναξαγόρας, πολὺς μὲν φιλοσόφων ἐσμός, πολλὰ δέ ρητόρων ἔθνη».²⁶¹

Εφόσον, λοιπόν, για τον Γεννάδιο ο ίδιος και οι σύγχρονοί του ἦσαν Ἑλληνες, δεν ἦταν δυνατόν παρά να ζουν σε ένα ελληνικό κράτος, το οποίο δεν ἦταν ἄλλο ἀπὸ την Βυζαντινὴ αυτοκρατορία. Πραγματικά, στον παρηγορητικό λόγο που ἔγραψε προς τον τελευταῖο αυτοκράτορα της Πόλης Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο για τον θάνατο της μητέρας του Ελένης αναφέρει τα εξής: «Ἐν τοσοῦτοις βεβιωκυῖα καλοῖς καί οὕτω μὲν ἑαυτὴν πρὸς ὑπερφυῆς τί κάλλος ἀρετῆς ἀποξέσσασα, οὕτω δέ ὠφελιμωτάτη τῷ κοινῷ τῶν Ἑλλήνων»²⁶². Επειδὴ η μητέρα του αυτοκράτορα εἶχε κάνει πάρα πολλά καλά και εἶχε πλησιάσει το πιο μεγάλο ὕψος της ἀρετῆς, κατάφερε μ' αὐτὸν τον τρόπο να γίνει πολύ ωφέλιμη στο κοινὸ των Ἑλλήνων.²⁶³

Ο Σχολάριος χαρακτηρίζοντας την Βυζαντινὴ αυτοκρατορία ὡς το «κοινὸ τῶν Ἑλλήνων» την ἔφερε σε ἀμεση σχέση ιστορικής συνέχειας και φυσικής διαδοχῆς με την αρχαία Ελλάδα. Η στάση του Σχολαρίου δεν εἶναι τυχαία και συμπτωματική. Ο αμιγῆς ελληνικός χαρακτήρας της αυτοκρατορίας ἦταν για την σκέψη του πατριάρχη μια δεδομένη θέση και ἀποψη. Σε μια επιστολή του, που στέλνει στον ἀδελφὸ του Κωνσταντῖνου Παλαιολόγου Δημήτριο, ο Σχολάριος του γράφει μεταξύ ἄλλων τα εξής: «Τὸ μὲν γάρ καί δυσκολίας ἐντυγχάνειν πραγμάτων, τῇ τέ φύσει τῶν ὄλων δοτέον καί τῇ τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων στενότητι»²⁶⁴. Ο Σχολάριος λέει στον Δημήτριο ὅτι οι δυσκολίες που του ἔτυχαν δεν πρέπει να τον στεναχωροῦν, γιατί δεν ἔχουν προσωπικό χαρακτήρα. Οφείλονται γενικά στην ἀνθρώπινη φύση, ἀλλά και στην στενότητα «τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων», δηλαδή στην τραγική θέση και κατάσταση της αυτοκρατορίας.²⁶⁵

Επειδὴ η Βυζαντινὴ αυτοκρατορία ἦταν η αυτοκρατορία των Ἑλλήνων, η περίλαμπρη πρωτεύουσά της, η Κωνσταντινούπολη, δεν μπορούσε να εἶναι τίποτε ἄλλο, παρά η κοινὴ πατρίδα ὄλων των Ἑλλήνων: «Νῦν ἐφθαρμένης οὕτως ἐλεεινῶς τῆς καλλίστης τῶν ἐν τῇ γῆ πόλεων, ἅμα δέ καί πατρίδος τῷ νῦν ἑλληνικῷ γένει, μίας τέ καί κοινῆς ἀντί πολλῶν τῶν ἰδίων οὔσης ἕως ἐσώζετο»²⁶⁶. Θρηνεῖ ο πατριάρχης, γιατί τώρα πια η πιο ὁμορφη ἀπὸ ὅλες τις

²⁶⁰ Κεκαυμένος (2010), <http://www.antibaro.gr/article/2269>.

²⁶¹ Σχολαρίου Ἀπαντα, Paris 1930, τόμ. 3, 13, *Διάλογος «Νεόφρων η Αερομυθία»*.

²⁶² Σχολαρίου Ἀπαντα, Paris 1928, τόμ. 1, 4, *Παραμυθητικός τῷ βασιλεῖ Κωνσταντῖνῳ ἐπὶ τῇ μεταστάσει τῆς δεσποίνης τῆς μητρός αὐτοῦ*.

²⁶³ Κεκαυμένος (2010), <http://www.antibaro.gr/article/2269>.

²⁶⁴ Σχολαρίου Ἀπαντα, Paris 1930, τόμ. 3, 125, *Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἐκ προτροπῆς τῆς ἱεράς συνάξεως τῶν τοῦ πατρῖου καί ἀληθοῦς δόγματος ἀντιποιοιμένων [πρὸς Δημήτριον τὸν Παλαιολόγον]*.

²⁶⁵ Κεκαυμένος (2010), <http://www.antibaro.gr/article/2269>.

²⁶⁶ Σχολαρίου Ἀπαντα, Paris 1935, τόμ. 4, 211, *Γενναδίου τοῦ πατριάρχου, Ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς πόλεως καί τῇ παραιτήσει τῆς ἀρχιερωσύνης*. Εγράφη ἐν τῇ μονῇ τῆς Παμμακαρίστου ἐν Κωνσταντινουπόλει.

πόλεις του κόσμου δεν υπάρχει πλέον. Και έτσι το ελληνικό γένος, «τῷ νῦν ἑλληνικῷ γένει», έχασε την μία και κοινή πατρίδα του, την Κωνσταντινούπολη. Η χρήση του χρονικού επιρρήματος «νῦν» δεν μπορεί παρά να φωτογραφίζει τους σύγχρονους του Σχολαρίου Έλληνες. Σε άλλο κείμενό του ο Γεννάδιος εκφράζει τη θλίψη του για τον όλεθρο του γένους: «Ἄγχομαι δεινῶς ἐπὶ τῷ τοῦ γένους ὀλέθρῳ. Γένους, ὃ τῶν ἐπὶ γῆς τό κάλλιστον ἦν, σοφία διαλάμπων, φρονήσει τεθηλός, εὐνομίαις ἀνθοῦν, καλοῖς πᾶσι κατακομόν. Τίς οὐχ ὁμολογεῖ βελτίστους Ἑλληνας ἀνθρώπων πάντων γενέσθαι; τίς οὐ πειρᾶται πρὸς αὐτοὺς ἀναφέρειν ἐν τοῖς συνοῦσι καλοῖς, κἂν Ἴταλός, κἂν βάρβαρος ᾗ;»²⁶⁷. Η συνεχής χρήση της λέξης γένος τονίζει ιδιαίτερα την παγιωμένη πια αντίληψη της κοινής καταγωγής που αποτελεί το βασικότερο στοιχείο της κοινής εθνικής συνείδησης.

Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο Σχολάριος όχι απλώς δήλωνε *Έλληνας*, αλλά ένιωθε και περήφανος γι' αυτό. Έτσι, δημιουργείται δυσκολία στο να ερμηνευτεί η περίφημη δήλωσή του ότι δεν είναι Έλληνας. Βέβαια, ως ο πρώτος πατριάρχης μετά την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς υπήρξε πρόσωπο που η Ιστορία το παρουσίασε με αρνητικό τρόπο. Όμως, φαίνεται πως αυτό δεν οφείλεται στο ότι ο Σχολάριος είχε κατά οποιονδήποτε τρόπο απαρνηθεί την ελληνικότητά του, αλλά πιθανότατα στο γεγονός ότι υπήρξε η κεφαλή της ορθοδοξίας σε μια χρονική περίοδο γεμάτη από την πικρία που δημιούργησε η κατάλυση της χιλιόχρονης βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο πατριάρχης Γεννάδιος παρουσιάστηκε να φέρει το στίγμα ότι ως θρησκευτικός ηγέτης αποδέχθηκε την οθωμανική κυριαρχία, αλλά αισθανόταν και δήλωνε *Έλληνας* με την εθνική σημασία του όρου, τον οποίο θεωρούσε τίτλο τιμής. Επομένως, ο Σχολάριος χρησιμοποιούσε στα γραφόμενά του παράλληλα τον όρο *Έλλην* και με την παλαιότερη έννοια του ειδωλολάτρη και ως εθνικό προσδιορισμό ανάλογα με τη σημασία που κάθε φορά χρειαζόταν να δώσει, τακτική που δεν αντιτίθεται στο ότι αισθανόταν Έλληνας. Αναμφισβήτητα πάντως, η ιδιότητα που κατά κύριο λόγο προβάλλει ως αυτή που τον χαρακτηρίζει στο μέγιστο βαθμό είναι η χριστιανική. Για αυτό ίσως, αξίζει ιδιαίτερα να αναφερθεί εδώ η σληρότατη απόφαση του Σχολαρίου να παραδώσει στην πυρά τους *Νόμους* του Πλήθωνος, και μάλιστα δύο φορές, θεωρώντας σκανδαλώδες το περιεχόμενο. Η ζέση του να διαφυλάξει την ακεραιότητα της χριστιανικής θρησκείας από οτιδήποτε την αντιστρατευόταν ήταν αδήρητη προτεραιότητα για τον συντηρητικό ιεράρχη γιατί η χριστιανική του ταυτότητα ήταν αναμφίβολα η κυρίαρχη. Η απόλυτη στάση του τον στιγματίσε στα μάτια των μεταγενέστερων μελετητών της βυζαντινής γραμματείας, αλλά η απόρριψη των ιδεών του Πλήθωνα, με αυτόν τον βάνουσο τρόπο, ως ειδωλολατρικές / αρχαιολατρικές, δεν σήμαιναν και την απόρριψη της ελληνικής του συνείδησης.

²⁶⁷ Σχολαρίου Ἀπαντα, Paris 1928, τ. 1, ενότητα 2, *Γενναδίου Θρηγος Ἰουνίου* 28, ἐν τῷ ὄρει τοῦ Μενουικέως ἐν τῇ μονῇ τοῦ Τιμίου Προδρόμου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Καθώς ο 13ος αιώνας εκπνέει και τα σαρωτικά γεγονότα του 14ου αιώνα προμηνύουν την τύχη της αυτοκρατορίας οι βυζαντινοί διανοούμενοι συνδέονται τόσο με τους αρχαίους Έλληνες ώστε να θεωρούν τους εαυτούς τους δικαιωματικούς συνεχιστές της αρχαιοελληνικής πολιτισμικής παρακαταθήκης. Ο εξεζητημένος γλωσσικός αττικισμός, η εδαφική πατρίδα με το έντονο ιστορικό υπόβαθρο εντοπισμένη στον ελλαδικό χώρο -και όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη- και η πρόσληψη της ιστορικής μνήμης και της ελληνικής λογοτεχνικής πανδαισίας έγιναν τα στοιχεία πάνω στα οποία θεμελιώθηκε η αυτογνωσία των βυζαντινών λογίων της Παλαιολόγειας Αναγέννησης. Ο Θεόδωρος Μετοχίτης πυροδότησε την ταύτιση της βυζαντινής διάνοησης με τους αρχαίους Έλληνες μέσα απ' την αλλαγή του περιεχομένου του όρου *Έλλην*, την οποία εξέφρασε ο βυζαντινός λόγιος σε έργα του.²⁶⁸

Στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας και αργότερα μετά την παλινόρθωση του 1261, επί της εποχής των Παλαιολόγων, παρατηρείται πλέον έντονη στροφή του πνευματικού κόσμου προς την Αρχαία Ελλάδα μετά το ξάφνιασμα της φράγκικης λαίλαπας, προκειμένου ο μεσαιωνικός ελληνισμός να αντλήσει νέες δυνάμεις για να συνεχίσει τον ιστορικό του ρόλο μεταξύ των ευρωπαϊκών και μικρασιατικών επαρχιών του.²⁶⁹ Οι λόγιοι στην αυλή της Νίκαιας γενίκευσαν την χρήση του όρου *Έλλην*. Ήταν ένας τρόπος να διακηρύξουν την πολιτισμική τους υπεροχή απέναντι στους Λατίνους.²⁷⁰ Η αποστροφή σε ό,τι εθύμιζε την παπική καθέδρα φαίνεται στο γεγονός ότι, ενώ οι Ένωτικοί ονόμαζαν τους εαυτούς τους *Ρωμαίους*, αντιθέτως οι Ανθενωτικοί προτιμούσαν να χρησιμοποιούν τον όρο *Έλληνες*, επειδή ένιωθαν αποστασιοποιημένοι από τον Ρωμαίο ποντίφηκα και τη Δυτική Εκκλησία.²⁷¹

Από τον 14ο αιώνα και εξής, ενώ το κράτος συρρικνώνεται υπό την πίεση των Οθωμανών, πληθαίνουν οι μαρτυρίες των πηγών σχετικά με το όνομα *Έλλην*, επειδή οι Βυζαντινοί έχουν αποκτήσει αυτοσυνείδηση της ελληνικής καταγωγής τους.²⁷²

Με άλλα λόγια, ενώ η ονομασία *Γραικός* παρουσιάζεται να έχει εισαχθεί, ακόμη και όταν οι Βυζαντινοί φτάνουν να την χρησιμοποιούν, η ελληνική ταυτότητα φαίνεται ότι έχει ήδη διαμορφωθεί και παγιωθεί ως η απόληξη μιας μακράς εσωτερικής διαδικασίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ ο Παχυμέρης χρησιμοποιεί σε όλο του το έργο το όνομα *Ρωμαίος*, καταφεύγει στην ονομασία *Γραικοί* όταν αναφέρεται και καταγράφει τις σχέσεις και τις συναλλαγές της Ρωμανίας με τη Δύση όσον αφορά στο ζήτημα της Ένωσης της Λυών.²⁷³ Εξάλλου, και οι τρεις ονομασίες *Ρωμαίος-Ρωμηός(Ρωμοσύνη)*, *Γραικός*, *Έλλην* μετά από μακρά διαδρομή, η κάθε μία μέσα από ιδιαίτερους δρόμους, με τη δική της δυναμική και το δικό της φορτίο κατέληξαν στους νεότερους χρόνους να εκφράζουν στην ουσία μία και μόνη ταυτότητα.²⁷⁴

²⁶⁸ Μεργιαλή-Σάχα (2018), 125.

²⁶⁹ Πολάτωφ (2017), 334.

²⁷⁰ Angold (1995), 527.

²⁷¹ Βλ. Πολάτωφ (2017), 335· Χρήστου (1959) 7-8.

²⁷² Πρβλ. Runciman (1951) 27-31· Δημαράς (1962), 197.

²⁷³ Βλ. Μαυρομάτης (1987), 188.

²⁷⁴ Ο.π., 191.

Παρά τα όσα γράφονται για τη γενική εχθρότητα της βυζαντινής εκκλησίας κατά του Ελληνισμού, είναι φανερό ότι η Εκκλησία, μέσα από διάφορες διαδικασίες (σύνοδοι, θεολογικά κείμενα, έριδες ανάμεσα σε τάσεις κλπ.), αποκάθαρσε εν αγίω Πνεύματι αυτό που ως ελληνική σκέψη της χρησίμευε ή πάντως δεν την ενοχλούσε (λογική, μέθοδος, επιστημονική ερμηνεία του κόσμου) απ' αυτό που διακινδύνευε την αλήθεια της.²⁷⁵

Δεν είναι λοιπόν δυνατόν να υποστηρίζεται σοβαρά και υπεύθυνα ότι οι Βυζαντινοί, και ιδιαίτερα η Εκκλησία εξοβέλισαν δήθεν και περιφρόνησαν τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, όταν σπουδαίοι λόγιοι, φιλόλογοι και διδάσκαλοι, όπως οι δύο μοναχοί Μάξιμος Πλανούδης και Θωμάς Μάγιστρος και ο Δημήτριος Τρικλίνιος, κύριο μέλημά τους έχουν τη μελέτη, τον σχολιασμό, την έκδοση και επομένως τη διάδοση της προγονικής σοφίας των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων.²⁷⁶

Αντίθετα με την ειδική χρήση του ονόματος *Γραικοί*, η οποία είναι αναμφίβολα αρνητικά φορτισμένη, στα τέλη του ΙΔ' και ΙΕ' αιώνα, οι Βυζαντινοί δεν διστάζουν να χρησιμοποιούν τον όρο *Έλληνες*. Θα ήταν όμως λάθος να πιστέψουμε ότι η ρωμαϊκή ταυτότητα έχει χάσει το περιεχόμενο και το βάρος της. Η χρήση του όρου *Έλλην* είναι ακόμη πιο ευρεία σε σχέση με την κομνηνική εποχή και είναι προφανές ότι δεν υπάρχει πια ασυμβατότητα ή καλύτερα αντίθεση ανάμεσα στις ονομασίες *Ρωμαίος* και *Έλλην*. Πρόκειται για ένα φαινόμενο ώσμωσης μεταξύ των δύο εννοιών, της οποίας η πιο γνωστή και διαυγής έκφραση βρίσκεται στα γραπτά του Γεωργίου Γεμιστού. Οι αναφορές του χρησιμεύουν εδώ και καιρό για να στηρίξουν τη θέση ότι ο Γεμιστός ήταν ο τελευταίος Βυζαντινός και ο πρώτος Νεοέλληνας.²⁷⁷

Η εποχή των Παλαιολόγων υπήρξε η αποφασιστική περίοδος για την ελληνική συνείδηση, καθώς στους τελευταίους αυτούς αιώνες της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, λόγω των ακραίων συνθηκών, κορυφώνεται ο ενστερνισμός της ελληνικής ταυτότητας από τους Βυζαντινούς, η οποία θα μεταλαμπαδευτεί στους υπόδουλους Έλληνες και θα τους οδηγήσει μέσα από τη μακραίωνη οθωμανική κυριαρχία στην Παλιγγενεσία και την ελευθερία τους. Από τον 13^ο αιώνα μέχρι και την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, ο νέος Ελληνισμός πρωταγωνιστεί ιστορικά στην Ανατολή και αυτό οφείλεται στις ελληνικές αξίες που διέσωσε η βυζαντινή διάνοηση. Στην Παλαιολόγεια εποχή ο όρος *Έλλην* χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο με την εθνική του σημασία, ενώ μοιάζει να μην έρχεται καθόλου σε αντίθεση με την άλλη ισχυρή ταυτότητα των Βυζαντινών, τη χριστιανική. Έλληνες πια, δεν είναι οι αρχαίοι αλλά οι Βυζαντινοί, και ο συνεχής παραλληλισμός των παλαιών Ελλήνων με τους Βυζαντινούς στα έργα των λογίων της Παλαιολόγειας εποχής, τονίζει τον δεσμό συνέχειας από το αρχαίο παρελθόν ως τις μέρες τους. Συνεχείς είναι οι προσπάθειες για να βρεθούν τα κοινά σημεία αναφοράς των Βυζαντινών με τους αρχαίους Έλληνες, αυτά δηλώνονται με ενάργεια και έτσι η ελληνική αυτοσυνείδηση των Βυζαντινών φτάνει στο απόγειό της. Η ελληνική συνείδηση όχι απλώς επιβιώνει σε χρόνια δύσκολα και αποκαρδιωτικά, αλλά μεσουρανά: «Έλληνες έσμέν...».

²⁷⁵ Βλ. Μόσχος (1997), 78-79.

²⁷⁶ Σοφιανός (2008), 62.

²⁷⁷ Μαυρομάτης (1987), 190.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Ο όρος *Έλλην* στους ιστορικούς της Αλώσεως

Ιδιαίτερη αξία για την παρούσα έρευνα παρουσιάζει η ανίχνευση του όρου *Έλλην* στους τέσσερις ιστορικούς της Αλώσεως του 1453. Οι ιστορικοί Δούκας, Κριτόβουλος, Σφραντζής και Λαόνικος Χαλκοκονδύλης άφησαν πολύτιμο ιστορικό υλικό για μία από τις τραγικότερες στιγμές της ελληνικής ιστορίας, την πτώση της Βασιλεύουσας που αποτελεί ορόσημο στην περαιτέρω πορεία των Ελλήνων. Τα τελευταία εδάφη του άλλοτε κραταιού Βυζαντίου παραδίδονται στους Οθωμανούς μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης και επιβεβαιώνεται με σκληρό τρόπο η τελική επικράτηση των αντιπάλων του Βυζαντίου. Έχοντας δείξει μία εξαιρετική αντοχή και δύναμη επιβίωσης, η χιλιόχρονη αυτοκρατορία, έχοντας πια δραματικά συρρικνωθεί, ολοκλήρωσε την ιστορική της πορεία και λίγα χρόνια αργότερα, το 1461, το τελευταίο κομμάτι του Βυζαντίου, η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας υποκύπτει στους Οθωμανούς. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία δεν υπάρχει πια.

Οι ιστορικοί της Αλώσεως με ιδιαίτερη γραφή και προσωπικό ύφος ο καθένας κατέγραψαν τα συγκλονιστικά γεγονότα παρουσιάζοντας με αρκετή αντικειμενικότητα και ρεαλισμό τις ιστορικές συγκυρίες. Στα κείμενά τους, και κυρίως στο έργο του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη παρουσιάζεται με σαφή και αναμφισβήτητο τρόπο η πλήρης επικράτηση της ελληνικής συνείδησης. Η υιοθέτηση του όρου *Έλλην* παίρνει τέτοιες διαστάσεις ώστε ο Χαλκοκονδύλης να αντικαταστήσει παντού στο κείμενό του τον όρο *Ρωμαίος* με τον όρο *Έλλην*. Η δημιουργία της ελληνικής εθνικής συνείδησης έχει συντελεστεί και εξασφάλισε την επιβίωση του έθνους των Ελλήνων στα χρόνια μετά την Άλωση.

ΔΟΥΚΑΣ

Ο ιστορικός της Αλώσεως Δούκας, αν και αρχίζει την εξιστόρησή του από τη δημιουργία του κόσμου, είναι κυρίως ιστορικός και όχι τόσο χρονογράφος γιατί η διήγησή του επικεντρώνεται στην εποχή από τον Μανουήλ Β΄ ως την πολιορκία της Μυτιλήνης²⁷⁸. Όπως ο Χαλκοκονδύλης, που θα εξετάσουμε πιο κάτω, έτσι και ο Δούκας προτάσσει στο έργο του μία σύνοψη της παγκόσμιας ιστορίας, ενώ η κύρια έκθεση αρχίζει με την άνοδο του Ιωάννη Καντακουζηνού το 1341 και γίνεται ιδιαίτερα λεπτομερής με την κατάληψη της εξουσίας από τον σουλτάνο Βαγιαζήτ, το έτος 1389²⁷⁹. Γράφει σε ύφος δημοδέστερο, αν και

²⁷⁸ Νικολόπουλος (1980), ΙΕΕ, τόμ. Θ, 393.

²⁷⁹ Ostrogorsky (1989), τόμ. Γ, 157.

ανήκε στην αριστοκρατική κοινωνική τάξη και ήταν ενωτικός²⁸⁰. Το έργο του που φτάνει ως τα 1462 διακρίνεται από αξιοπιστία και ζωντανή περιγραφή, ενώ τα αφηγηματικά μέρη διαθέτουν έντονη δραματική διάθεση, ιδιαίτερα στη λεπτομερή εξιστόρηση της αλώσεως της Κωνσταντινούπολης²⁸¹. Ιδιαίτερα αισθαντικός είναι ο θρήνος του για την Πόλη που αποτελεί ένα από τα ωραιότερα δείγματα ιστοριογραφικού ύφους:

«Ὡ Πόλις, Πόλις, πόλεων πασῶν κεφαλή· Ὡ Πόλις, Πόλις κέντρον τῶν τεσσάρων του κόσμου μερῶν· Ὡ Πόλις, Πόλις, χριστιανῶν καύχημα καὶ βαρβάρων ἀφανισμός· Ὡ Πόλις, Πόλις, ἄλλη παράδεισος φυτευθεῖσα πρὸς δυσμᾶς, ἔχουσα ἔνδον φυτὰ παντοῖα βρίθοντα καρπούς πνευματικούς. Ποῦ σου τό κάλλος παράδεισε;...»²⁸².

Στο παρακάτω απόσπασμα ο ιστορικός Δούκας αναφέρεται στους συνεχείς εμφυλίους πολέμους που προηγήθηκαν της ανάρρησης του Ιωάννη Καντακουζηνού σχολιάζοντας τις δυσμενείς επιπτώσεις τους. «Αἰ γάρ δυστυχίαι τῶν Ρωμαίων καὶ αἰ καθημεριναὶ ἀλλεπάλληλαι ταραχαὶ καὶ οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι τοὺς βαρβάρους καὶ ἀγελαίους ὑπερέχοντες αὐτῶν πεποιήκασιν. Ὅθεν ὁ τῶν Σέρβων ἀρχηγός ἐτόλμησεν ἀναδύσασθαι κράτος καὶ Κράλης ὀνομάζεσθαι. Τοῦτο γάρ τό βάρβαρον ὄνομα ἐξελληνιζόμενον βασιλεύς ἐρμηνεύεται. Ἐνωτισθεῖς οὖν τῶν ρημάτων Καντακουζηνοῦ καὶ πλήρης ἡδονῆς γεγωνῶς συνέθετο τοῦ δοῦναι αὐτῷ βοήθειαν καὶ ἀρωγὴν πρὸς ἀντιπαράταξιν τῶν Ρωμαίων».²⁸³ Οι «βάρβαροι», στη συγκεκριμένη περίπτωση οι Σέρβοι, άδραξαν την ευκαιρία κατάπτωσης των θεσμών και των ηθῶν της παραπαίουσας αυτοκρατορίας για να αποκτήσουν προβάδισμα, ὡστε ο αρχηγός των Σέρβων να δημιουργήσει κράτος και να ανακηρυχθεῖ *κράλης*. Στη συνέχεια ο Δούκας, σε μία γλωσσική αναφορά, αποδίδει τον σερβικό τίτλο στα ελληνικά, εξηγώντας ὅτι ο ὅρος *κράλης* «εξελληνιζόμενος» σημαίνει τον βασιλιά, τακτική που κάνει σαφέστερο το περιεχόμενο για τους ελληνόφωνους αναγνώστες με αναφορά στον αντίστοιχο ελληνικό τίτλο. Ο γνωστός διαχωρισμός *Ἕλλην-βάρβαρος* παρουσιάζεται σχεδόν ὡς αυτονόητος στο παραπάνω χωρίο.

Σε ἄλλο σημείο της αφήγησής του ο Δούκας αναφέρεται στη διαμάχη ανάμεσα στον Ιωάννη Καντακουζηνό και τον αντίπαλό του και νόμιμο διεκδικητή του θρόνου Ιωάννη Ε΄ τον Παλαιολόγο (1341-1347). Κατά την έκβαση της διαμάχης ανάμεσα στους δύο ερίζοντες βυζαντινούς εμπλέκονται και οι Οθωμανοί με αρχηγό τον Ορχάν, που ὕστερα από πρόσκληση της μητέρας του Ιωάννη Ε΄, Άννας της Σαβοΐας, αναμειγνύονται στον εμφύλιο πόλεμο που είχε ξεσπάσει στέλνοντας στρατό στην Άννα κατά του Καντακουζηνού. Βέβαια, η Άννα της Σαβοΐας υποσχέθηκε στους Οθωμανούς του Ορχάν δικαιώματα λεηλασίας και εξανδραποδισμού των πιστῶν στον Καντακουζηνό Βυζαντινῶν που θα κατάφερναν να αιχμαλωτίσουν. Η απερίσκεπτη πρόσκληση των Οθωμανῶν από την αυτοκρατορική οικογένεια τους επέτρεψε να αναμειχθῶν στα εσωτερικά ζητήματα της αυτοκρατορίας με ολέθρια αποτελέσματα. Ἐτσι, οι Οθωμανοί αδυνατώντας κατά τις επιθέσεις τους να εκπορθήσουν τα καλά οργανωμένα από τον Καντακουζηνό κάστρα, στρέφονται για πολεμική λεία εναντίον των Βυζαντινῶν, τους οποίους υποτίθεται ὅτι θα υπεράσπιζαν, και αδιακρίτως

²⁸⁰ Νικολόπουλος (1980), ΙΕΕ, τόμ. Θ, 393

²⁸¹ Ostrogorsky (1989), τόμ. Γ, 157.

²⁸² Δούκας, CSHB, Ducae Michaelis Nepotis, Βόννη (1834), 306. 41, 1-6.

²⁸³ Ο.π., 26, 12, 8-15.

φύλου, ηλικίας ή ιδιότητας τους σέρνουν αλυσοδεμένους στη σκλαβιά. Όσους δεν μπορούσαν να πουλήσουν στην Κωνσταντινούπολη τους οδηγούσαν στην πρωτεύουσά τους Προύσα, για να τους πουλήσουν στους εκεί Τούρκους ομοεθνείς τους: «Οί δέ Τουῦρκοι τό πολεμεῖν ἀφέντες τό σκυλεύειν τάς κώμας κατέτρεχον καί δὴ ὄρμαθούς ἀναριθμήτους ἐξ ἀλύσεων ἀνθρώπους συμπλέξαντες εἰς τὴν Κωνσταντίνου ἄνδρας τέ καί γυναῖκας, θηλάζοντα νήπια καί ἐφήβους νέους, ἱερεῖς καί μοναχοὺς... Τούς δέ μὴ ἐξωνουμένους παρευθύς τόν πορθμόν διαβιάσαντες ἐν τῇ Προύσῃ καί ἀνωτέρω τούτους ἀπέπεμπον ἐν τοῖς Τουῦρκοις πιπραθησομένους. Καί ἦν ἰδεῖν θέαμα ἔλεεινόν. Πανταχοῦ κλαυθμοί, πανταχοῦ ὄδυρμοί, πανταχοῦ δάκρυα ἐν ὄψει τῶν Ῥωμαίων, καί ὁ ἔλεῶν οὐκ ἦν οὔθ' Ἑλλήν οὔτε βάρβαρος».²⁸⁴ Με την τελευταία αυτή φράση ο Δούκας οικτρίζει τους αιχμαλώτους που δεν τυγχάνουν συμπόνιας ούτε από τους Έλληνες συμπατριώτες ομοφύλους τους, ούτε από τους βάρβαρους Οθωμανούς. Εδώ, η χρήση του όρου *Έλλην*, έχει τη σημασία του ομοεθνούς, του ομογενούς με τους αιχμαλώτους που όφειλε να σπλαχνιστεί τους αναξιοπαθόντες συμπατριώτες του.

Στη συνέχεια ο Δούκας παρουσιάζει τη σύγκρουση ανάμεσα στους Τούρκους του Βαγιαζήτ Α΄ και τους Μογγόλους του χάνου Τεμύρ (Ταμερλάνου), που ανέκοψαν την επεκτατική πολιτική του Βαγιαζήτ, επιθυμία του οποίου ήταν να επεκτείνει την τουρκική επικράτεια κατακτώντας εδάφη στη Μικρά Ασία και τη Βαλκανική. Λίγο πριν από την τελική σύγκρουση των δύο στρατών και καθώς, όπως παραδίδει ο Δούκας, κάποιο ουράνιο φαινόμενο (η εμφάνιση κομήτη) είχε συμβεί την παραμονή της συγκρούσεως, ο Τεμύρ - αρχηγός των Σκυθών!; - κατά τον Δούκα - εκφωνεί εμψυχωτικό λόγο απευθυνόμενος στο στρατεύμά του. Εντύπωση προκαλούν τα λόγια που ο ιστορικός βάζει στο στόμα του κατά τα άλλα βάρβαρου Τεμύρ: «Ἔ, ἐμόν ἄθροισμα καί στρατός ἀκαταγώνιστος, φύσις ἀδαμάντινος καί στερρόν τεῖχος καί γενεά δυσανάλωτος, ἠκούσατε τά ἐξ ἀρχῆς γεγονυίας παρά τῶν πατέρων ἡμῶν ἀριστείας, οὐ ἐν τῇ ἐῶα [...] ἀλλά ἐν Εὐρώπῃ καί ἐν Λιβύῃ καί ἀπλῶς εἰπεῖν ἐν πάσῃ τῇ γῆ. Οἴδατε ἀκριβῶς τὴν Ξέρξου καί Ἀρταξέρξου καθ' Ἑλλήνων ἐπανάστασιν, Ἑλλήνων λέγω τῶν ἡμιθέων ἡρώων ἀνδρῶν. Οὗτοι γάρ οἱ μιζοβάρβαροι Τουῦρκοι ὡς ἀκρίς πρὸς λέοντας ἐγγύς ἐκείνων εἰκάζονται»²⁸⁵. Το σχόλιο του Δούκα, ο οποίος φυσικά δεν θα μπορούσε να είναι αυτήκοος μάρτυρας των λόγων του χάνου, είναι προφανώς ότι ο αρχηγός των Μογγόλων στόχευε στην υποτίμηση των αντιπάλων Τούρκων, τονίζοντας ότι πρόγονοι των Μογγόλων ήταν οι Πέρσες, που περήφανα μάχονταν με ηρωικούς αντιπάλους όπως οι Έλληνες και όχι με «μιζοβάρβαρους» κατώτερους εχθρούς, τους Τούρκους, που με ευκολία θα κατατροπώσουν. Η εδώ αναφορά στον όρο *Έλλην*, γίνεται με την έννοια των αρχαίων Ελλήνων που αποκαλούνται για τον ηρωισμό τους *ημίθεοι*. Τονίζεται η ελληνική ανδρεία ως χαρακτηριστικό της ελληνικής φυλής που επιβιώνει πεισματικά από την αρχαιότητα ως και τη σύγχρονη εποχή αφού απηχεί την αρετή που διαχρονικά υπηρέτησαν οι Έλληνες σε κάθε χρονική φάση των ιστορικών τους περιπετειών. Ο ιστορικός Δούκας παρουσιάζει τον βάρβαρο μογγόλο αρχηγό να ενστερνίζεται τις ελληνικές αξίες προς εμψύχωση του στρατεύματός του, προφανώς επειδή ήσαν οι ανώτερες που θα μπορούσε να επικαλεστεί οποιοσδήποτε ηγέτης της εποχής εκείνης.

²⁸⁴ Δούκας, CSHB, Ducae Michaelis Nepotis, Βόννη (1834), 32-33, 8, 23-27.

²⁸⁵ Ο.π., 64, 16-23 και 65, 1-2.

Σε επόμενο απόσπασμα ο ιστορικός Δούκας αναδεικνύει τη γοητεία της ελληνικής παιδείας διηγούμενος την αγάπη που ένιωσε για τα ελληνικά γράμματα ένας από τους γιους του Βαγιαζήτ Α΄ (1359-1403) που βρέθηκε όμηρος στην αυλή του Βυζαντινού Αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγου και συναναστρεφόταν με τον γιο του αυτοκράτορα, τον Ιωάννη. Κατά την κοινή πρακτική των τότε χρόνων η ανταλλαγή γόνων των βασιλικών οικογενειών εξασφάλιζε την τήρηση των συνθηκών ανάμεσα στα ενδιαφερόμενα μέρη, καθώς τα βασιλικά παιδιά έπαιζαν εγγυητικό ρόλο. Έτσι, ο Δούκας αναφέρει: «ὁ δὲ υἱὸς τοῦ Παγιαζήτ ὁ εἰς ὀμήρους ἀνατεθεὶς παρὰ τοῦ Μουσουλμάν τῷ βασιλεῖ Μανουήλ, ὁ μὲν εἰς ὁ καὶ πρῶτος σὺν ἀδελφῇ τῇ Φατμὰ ἀπελύθη καὶ ἐν τῇ Προῦση ἐτρέφετο. Ὁ δ' ἄλλος ἠράσθη παιδείας Ἑλληνικῆς ἔτι συνὼν τῷ τοῦ βασιλέως υἱῷ Ἰωάννη, καὶ ἐν τῷ σχολείῳ ἐρχόμενος ἐμνεῖτο γράμμασιν καὶ ἐδιδάσκετο. Τοσοῦτον οὖν ἐφλέγετο ὑπὸ τοῦ ἔρωτος τῆς μαθήσεως καὶ τῆς μετὰ τοῦ Ἰωάννου παιδοτριβῆς, ὡς καὶ προσιέναι τῷ βασιλεῖ Μανουήλ καὶ δεόμενος τοῦ βαπτισθῆναι Χριστιανικῷ νόμῳ, καὶ ὁμολογῶν τῷ βασιλεῖ καθ' ἐκάστην ὡς Χριστιανὸς ἐστὶ καὶ οὐ προσίεται τὰ τοῦ Μωάμεθ δόγματα. Ὁ δὲ βασιλεὺς οὐκ ἤθελε ἀκοῦσαι, ἵνα μὴ σκανδάλων ἀφορμὴ γένηται».²⁸⁶ Το απόσπασμα αναφέρεται στην ελληνική παιδεία που με τη δύναμή της κέρδισε ακόμη και τον αλλογενή και αλλόθρησκο γιο του σουλτάνου που μάλιστα ήθελε να βαπτισθεί και χριστιανός.

Η εκπαίδευση στο Βυζάντιο βρισκόταν σε υψηλό επίπεδο και ήταν η καλύτερη που μπορούσε να λάβει ο φιλομαθής μαθητής, ίσως και η μόνη αξιόλογη για την εποχή. Η διδασκαλία της τριακτύος και της τετρακτύος (για όσους βυζαντινούς σπουδαστές συνέχιζαν σε ανώτερο επίπεδο τη μόρφωσή τους) καλλιεργούσαν με συστηματικό τρόπο τους εκπαιδευόμενους Βυζαντινούς, εξασκώντας τους σε ένα ευρύ φάσμα γνωστικών αντικειμένων όπως η γραμματική, η ρητορική και η λογική για την *προπαιδεία* (=τριακτύ ή trivium), καθώς και η μουσική, η γεωμετρία, η αριθμητική και η αστρονομία για την *παιδεία* (=τετρακτύ ή quadrivium). Σε μία εποχή που το αγαθό της μόρφωσης αφορούσε τους οικονομικά και κοινωνικά προνομιούχους, είναι σίγουρα αρκετά δύσκολο για το σημερινό μελετητή να φανταστεί τη γοητεία που θα ασκούσε στους μαθητευόμενους της μακρινής εκείνης εποχής η εκπαιδευτική διαδικασία, όπως ίσως γοήτευσε τον υπό ομηρεία αλλόφυλο πρίγκιπα.

Ο εξωτερικός εχθρός και ο διαρκής φόβος της υποδούλωσης στους ασεβείς ήταν η μια πλευρά της θλιβερής πραγματικότητας που περιέγραψε ο Δούκας. Μία άλλη ήταν ο διχασμός του γένους, που συνεχιζόταν ακόμη έως και τις τελευταίες μέρες πριν από την επερχόμενη καταστροφή –αποτέλεσμα της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας και του φανατισμού, που είχε απλωθεί και στον απλό λαό²⁸⁷: «Ἄλλ' ὁ λαὸς ὁ ἀπηνῆς καὶ μισόκαλος, ἡ ρίζα τῆς ὑπερηφανείας, ὁ κλάδος τῆς κενοδοξίας, τὸ ἄνθος τῆς ὑψηλοφροσύνης, ἡ τρυγία τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων, ἡ καταφρονοῦσα τὰ γένη τῶν ἀνθρώπων καταφρόνησις ἀληθινὴ πάντα τὰ γενόμενα ἐλογίζοντο ὡς μὴ γενόμενα...»²⁸⁸. Σε μία αρκετά σκληρή κριτική που ασκεί σε αυτό το χωρίο ο Δούκας, μέμφεται τους συγχρόνους του, τους πιο απλούς ανθρώπους του λαού, που διασπασμένοι σε δύο στρατόπεδα, σε ενωτικούς και ανθενωτικούς, δεν

²⁸⁶ Δούκας, CSHB, Ducae Michaelis Nepotis, Βόννη (1834), 98, 54, 16-22 και 99, 1-5.

²⁸⁷ Καρπόζηλος (2015), τόμ. Δ, 292-293.

²⁸⁸ Δούκας, *Istoria Turko-Byzantina (1341-1462)*, Grecu V., (1958), XXXVI 1-6, 315, 1-319, 33.

αντιλαμβάνονταν την ανάγκη για σύμπτυξη και συνεργασία ενώ ο εχθρός είναι προ των πυλών. Έτσι τους θεωρεί «τρυγία τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων», πολύ κατώτερους των περιστάσεων, που καθόλου δεν τους χαρακτηρίζει η ελληνική αρετή.

Ο Δούκας ως υποστηρικτής της ενώσεως των δύο εκκλησιών δεν ανεχόταν την ιδιαίτερος προσβλητική απ' την πλευρά των ανθενωτικών χριστιανών και συμπατριωτών του στάση τους ως προς την τήρηση των λατρευτικών τους υποχρεώσεων. Εξανίσταται με τον τρόπο που παραμελούν τη μεγάλη εκκλησία -την Αγία Σοφία μέσα στην οποία είχε τελεστεί ενωτική λειτουργία- παραμελώντας να ανάψουν τα κεριά ή να εφοδιάσουν με λάδι τα καντήλια, καθώς θεωρούν τον ιερό ναό κατοικία των δαιμόνων και «ελληνικό βωμό» (=ειδωλολατρικό χώρο) εγκαταλείποντας έρημο και χωρίς πιστούς το τέμενος της Ορθοδοξίας. Εδώ, ο χαρακτηρισμός *ελληνικός* που επιλέγει για την περιγραφή του ο ιστορικός νοηματικά σημαίνει ειδωλολατρικός, λέξη που φέρει την γνωστή από παλιά αρνητική σημασία του παγανισμού: «οὔτε γάρ ἱερεῖς εἰσίν, οὔτε τὰ προσφερόμενα τέλεια ἔλεγον. Εἰ γάρ ἐκαλοῦντο ἐν κηδεῖα νεκροῦ ἢ ἐν μνημοσύνῳ τεθνεῶτος, καί ἐφαίνετο τίς τῶν ἐνωτικῶν ἐκεῖ ἱερεὺς, ἀπευθὺς τὰς φελώνεις ἐκδύομενοι ὡς ἀπὸ πυρός ἔφευγον. Καί ἡ μεγάλη ἐκκλησία ὡς καταφύγιον δαιμόνων καί βωμός Ἑλληνικός αὐτοῖς ἐλογίζετο. Ποῦ κηροί; Ποῦ ἔλαιον ἐν ταῖς λυχναιψίαις; Τὰ πάντα σκοτεινά, καί οὐδεὶς ὁ κωλύων. Ἐρημον τό ἅγιον τέμενος ἐφαίνετο, προσημαῖνον τὴν ἐρημίαν ἢν ὑποστῆναι μέλει μετ' ὀλίγον διὰ τὰς παραβάσεις καὶ ἀνομίας τῶν κατοικούντων».²⁸⁹

Ο Δούκας έθιξε στο έργο του μία πλευρά του ζητήματος της Ενώσεως με τη Δυτική Εκκλησία, που προκάλεσε ζημιά στην άμυνα της Πόλης. Οι ανθενωτικοί με τη στάση τους, και συγκεκριμένα ο Γεννάδιος Σχολάριος με άμεσο τρόπο και ο Λουκάς Νοταράς έμμεσα, δίχασαν τον πληθυσμό στην πιο κρίσιμη στιγμή του αγώνα. Ο ιστορικός απερίφραστα καταδίκασε τη στάση των φανατικών και των πολεμίων της ένωσης, που έως και την παραμονή της πτώσης αποκαλούσαν τον ναό της Αγίας-Σοφίας σπήλαιον και βωμόν των αιρετικών, επειδή στις 12 Δεκεμβρίου, επισήμως κατά τη θεία λειτουργία αναγνώσθηκε ο Όρος της Ένωσης των δύο Εκκλησιών²⁹⁰: «καὶ ἄνθρωπος οὐκ εἰσῆρχετο ἐξ ὑμῶν ἐντός, ἵνα μή μianθῆ διὰ τό ἱεουρηγῆσαι ἔνδον τοὺς τὴν ἔνωσιν τῆς ἐκκλησίας ἀσπαζομένους»²⁹¹.

Ο Δούκας δεν θεώρησε, όπως ο Κριτόβουλος και ο Χαλκοκονδύλης, τον εαυτό του ως τον Θουκυδίδη του 15^{ου} αι. Δραστηριοποιήθηκε στα παράλια της Μ. Ασίας, στην περιοχή της Φώκαιας και αργότερα στην Λέσβο. Έγραψε την ιστορία του ως *Έλληνα* με σαφή επίγνωση της ελληνικότητάς του, ως *Έλληνα* και *Ορθόδοξο*. Με αποτροπιασμό περιέγραψε τις θηριωδίες του απηνούς βαρβάρου κατακτητού, του Μωάμεθ, τον οποίον αποκαλεί «αίμοβόρον θηρίον, λύκον, αντίχριστον, εχθρόν τοῦ σταυροῦ, δυσσεβῆ τύραννον, ἄσπονδον εχθρόν καὶ ὀλετῆρα τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων» (289, 293).²⁹² Οι Έλληνες για το Δούκα είναι ένα ενιαίο γένος που θα δεχθεί την σκληρή τύχη που του επιφύλαξε η ιστορία.

Η βυζαντινή χλιετία δεν κατόρθωσε να διαβεί το κατώφλι της Αναγέννησης, αν και συνέβαλε ουσιαστικά στην πραγμάτωσή της. Δημιούργησε όμως την δική της Αναγέννηση σε

²⁸⁹ Δούκας, CSHB, Ducae Michaelis Nepotis, Βόννη (1834), 260, 37, 1-10 και 99, 1-10.

²⁹⁰ Βλ. Καρπόζηλος (2015), τόμ. Δ, 292-293.

²⁹¹ Δούκας, *Istoria Turko-Byzantina (1341-1462)*, Grecu V., (1958). XXXIX 19, 365, 21-24.

²⁹² Ξανθάκη-Καραμάνου (2017), σελ. 299 · πρβλ. Τωμαδάκη (1969) 25 κ.εξ. · Καρπόζηλος (2015) 270.

μια περίοδο πολιτικής παρακμής, ίσως και από εσωτερική ανάγκη -όχι απλώς ως έναν τρόπο φυγής από τη ζοφερή πραγματικότητα- αλλά γιατί χρειαζόταν ένα όπλο για να διαφυλάξει την ελληνική ταυτότητα ήτοι την γλώσσα και την Ορθοδοξία. Αυτή ήταν και η τελευταία παρακαταθήκη της βυζαντινής χιλιετίας, ο Ελληνισμός, για τον οποίο αγωνίστηκαν και οι τελευταίοι υπερασπιστές της Βασιλεύουσας. Θα ήταν πολύ εύκολο ο τελευταίος Παλαιολόγος να παραδώσει τη Βασιλεύουσα στον Μωάμεθ, όπως του το ζήτησε, και να πάρει κάποια μικρή ηγεμονία ως αντάλλαγμα²⁹³. Ο Δούκας αποτυπώνει την αντίθεση μεταξύ του Μωάμεθ και του Κωνσταντίνου ΙΑ΄ του Παλαιολόγου, του οποίου η ηρωική προσωπικότητα αποδίδεται αισθαντικά από τον ιστορικό στην πασίγνωστη απάντηση που έδωσε ο φιλόπατρις βασιλεύς παρουσιάζοντας ελληνικό ηρωικό ήθος, στις απαιτήσεις του ασεβούς βαρβάρου για παράδοση της Κωνσταντινούπολης²⁹⁴: «Τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι» του απάντησε, «οὔτ' ἐμόν ἐστιν οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ. Κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν».²⁹⁵

ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΣ

Ο Μιχαήλ Κριτόβουλος (γέννηση γύρω στο 1410), γνωστός και ως Κριτόβουλος ο Ίμβριώτης, ήταν ιστορικός, λόγιος και αξιωματούχος κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο. Για τον βίο του διαθέτουμε ελάχιστες πληροφορίες. Πιθανότατα γεννήθηκε στην Ίμβρο, την πρώτη δεκαετία του 15ου αιώνα. Η σύνθεση της ιστορίας του μαρτυρεί την φροντισμένη παιδεία που έλαβε, μάλλον στην Κωνσταντινούπολη. Δεν ξέρουμε επίσης αν κατείχε στα χρόνια των Παλαιολόγων κάποιο αξίωμα στο νησί του. Κυριότερο έργο του είναι η *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, γνωστό και ως *Η ζωή του Μωάμεθ Β΄*, στο οποίο περιγράφει την κατάκτηση της χερσονήσου του Αίμου από τους Οθωμανούς και την περίοδο της βασιλείας του σουλτάνου Μωάμεθ Β', από το 1451 μέχρι το 1468. Αποτελείται από πέντε βιβλία, εκ των οποίων το πρώτο βιβλίο αρχίζει με την άνοδο του Μωάμεθ Β' στην εξουσία και φτάνει ως την Άλωση (1451-1453).

Το έργο του Κριτόβουλου έρχεται ως συμπλήρωμα στην έκθεση γεγονότων από τον Χαλκοκονδύλη, τον Δούκα και τον Σφραντζή. Ενώ ο Χαλκοκονδύλης θέτει στο κέντρο της περιγραφής του το τουρκικό κράτος, ο Κριτόβουλος που ήταν Έλληνας αριστοκράτης επιδιώκει να συνδιαλλαγεί με την τουρκική εξουσία και να δημιουργήσει συμπάθειες στους νέους κυρίους. Έτσι, επιχειρεί ένα βήμα παραπέρα και γράφει μια ιστορία του σουλτάνου Μωάμεθ του Β΄. Ιδιαίτερα σημαντική για τον ιστορικό του Βυζαντίου είναι η διεξοδική περιγραφή της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία καταλαμβάνει ένα μεγάλο τμήμα

²⁹³ Καρπόζηλος (2015), τόμ. Δ, 268.

²⁹⁴ Βλ. Ξανθάκη-Καραμάνου (2017), 299.

²⁹⁵ Δούκας, *Istoria Turko-Byzantina (1341-1462)*, Grecu V., (1958). XXXIX., 351, 11-13.

στο έργο του. Πάντως ο Κριτόβουλος δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας των μοιραίων γεγονότων.²⁹⁶

Ο Κριτόβουλος είχε ως πρότυπό του τον Θουκυδίδη και η ιστορία του με κύριο θέμα της άλωση της Κωνσταντινούπολης, γλωσσικά, υφολογικά και δομικά ακολουθεί τον κορυφαίο ιστορικό της αρχαιότητας. Η πρόσληψη του Θουκυδίδη στον Κριτόβουλο αποδεικνύει την κλασική του παιδεία και ιδιαίτερα η προσομοίωση του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου με τον Περικλή με την προβολή σημαντικών ομοιοτήτων σε ηθικό, γνωστικό και πολιτικό επίπεδο. Ο Κριτόβουλος εγκωμιάζει τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο ως άλλο Περικλή κατονομάζοντας ως πηγή του τον ίδιο τον Θουκυδίδη: «ἤπερ ἔφη τίς ὑπέρ Περικλέους», δηλαδή η παρουσίαση του Κωνσταντίνου είναι ακριβώς όπως κάποιος (δηλαδή ο Θουκυδίδης) εγκωμίασε τον Περικλή.²⁹⁷ Η παρουσίαση από τον Κριτόβουλο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ως πρότυπο Έλληνα ηγέτη που χαρακτηρίζεται από όλες τις πνευματικές και πολιτικές αρετές που συνέχουν το ελληνικό ήθος, φανερώνει και την ελληνικότητα της συνείδησης του ιστορικού της Αλώσεως, ο οποίος παρά το γεγονός ότι έγραψε την ιστορία του με στόχο να προσεταιριστεί τους νέους αφέντες του τόπου δεν υποτιμά τα ελληνικά ιδεώδη.

Ο Κριτόβουλος προσλαμβάνει στο έργο του από τον Θουκυδίδη, τον Αρριανό, αλλά και τον Ηρόδοτο. Μάλιστα, στο γενεαλογικό δέντρο του Μωάμεθ του Β΄ του Πορθητή, δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει τον Ηρόδοτο (I, 125, 3-4. II, 91, 5) ως πηγή για να αποδείξει την ευγενή καταγωγή του Τούρκου σουλτάνου: «ὄρα τήν γενεάν ἄνωθεν Ἀχαιμένου τῶν εὐγενῶν Ἑλλήνων ἄνωθεν» (A 4, 15, 23-1611).²⁹⁸ Τον αποκαλεί επίσης φιλέλληνα, ανάγοντας το γένος του στην ελληνική φυλή.²⁹⁹ Από τις προσπάθειες αυτές του Κριτόβουλου να κολακεύσει τον Σουλτάνο γίνεται αντιληπτό ότι η αναγωγή στην ελληνική προέλευση αποτελεί ευπρόσδεκτο κομπλιμέντο που θα εξευμένιζε τον αλλόφυλο ηγέτη. Το γεγονός ότι ο ιστορικός πιστεύει πως ένα τέτοιο σχόλιο θα τύχαινε θετικής αποδοχής από την πλευρά του Μωάμεθ του Β΄, δείχνει ακριβώς την αξία που είχε η ελληνικότητα ως αξιοζήλευτη ιδιότητα και αρετή, ακόμη και για τους μη Έλληνες.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΦΡΑΝΤΖΗΣ

Ο Γεώργιος Φραντζής ή Σφραντζής (1401–1480) ήταν Βυζαντινός αξιωματούχος, διπλωμάτης και ιστορικός συγγραφέας, που έγραψε το χρονικό της άλωσης της Κωνσταντινούπολης, ο μόνος από τους τέσσερις ιστορικούς της που την έζησε από κοντά ως αυτόπτης μάρτυρας, στενός φίλος και συνεργάτης του τελευταίου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη ενώ ο πατέρας του

²⁹⁶ Ostrogorsky, (1989), τόμ. Γ, 158.

²⁹⁷ Πρβλ. Ξανθάκη-Καραμάνου (2017), 290-294.

²⁹⁸ Καρπόζηλος (2015), τόμ. Δ, 320.

²⁹⁹ Κριτόβουλος, *Ενγγραφή Ιστοριῶν*, (1983), A1, 3-8, 13, 29 – 1.

ήταν στην υπηρεσία του Θωμά Παλαιολόγου, γιου του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, κι έτσι βρέθηκε από μικρός μέσα στην παράδοση του Ιερού Παλατιού.³⁰⁰

Καταγόταν από αριστοκρατική ελληνική οικογένεια της Λήμνου και σε νεαρή ηλικία φαίνεται ότι έχασε τους γονείς του από επιδημία πανώλης, οπότε την επιμέλειά του ανέλαβε η ίδια αυτοκρατορική οικογένεια των Παλαιολόγων, με πρωτοβουλία καθώς φαίνεται του ίδιου του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄. Στην Κέρκυρα τα τελευταία χρόνια της ζωής του συνέγραψε το περίφημο *Χρονικό της Αλώσης* σε δέκα βιβλία, που έφτασαν στις μέρες μας σε δυο μορφές, τη *Minus* και τη *Maius*, και απεβίωσε γύρω στο 1480.

Ο Σφραντζής διακρίνεται απ' τον Χαλκοκονδύλη και τον φίλο των Γενουατών Δούκα για την προσκόλλησή του στην παραδοσιακή βυζαντινή νοοτροπία. Επίσης, σε αντίθεση με τον ενωτικό Δούκα, ο Σφραντζής είναι αδιάλλακτος εχθρός των Λατίνων. Στην έκθεσή του περιορίζεται στην περιγραφή των γεγονότων και δίνει ιδιαίτερη σημασία στη χρονολογική ακρίβεια. Η μορφή της διηγήσεώς του βρίσκεται ανάμεσα στον επίπλαστο αρχαισμό του Χαλκοκονδύλη και στον σκόπιμο εκχυδαϊσμό του Δούκα. Οι τρεις σύγχρονοι αυτοί ιστορικοί συμπληρώνουν ο ένας τον άλλον τόσο στην έκθεση των γεγονότων όσο και στην ερμηνεία τους, αν και πιο αξιόπιστος είναι μάλλον ο Δούκας.³⁰¹

Ο Σφραντζής απολογητής και υπερασπιστής του τελευταίου αυτοκράτορα, με σύντομες αναφορές εστιάζει στην αφοσίωση και την αυτοθυσία του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και οι κρίσεις του έχουν την αξία της μαρτυρίας ενός ανθρώπου που τον γνώριζε προσωπικά. Ο Κωνσταντίνος δεν μπορεί να υποσχεθεί στους υπηκόους του πλούσια λάφυρα, όπως ο Μωάμεθ. Περιγράφει όμως με τον εντονότερο και πειστικότερο τρόπο την ύψιστη τιμή που θα αποδοθεί στη Χριστιανοσύνη, στην Ελλάδα και σε ολόκληρη τη Δύση, αν οι Έλληνες μαχητές κατορθώσουν ν' αποκρούσουν την αποφασιστική τελευταία έφοδο του εχθρού και συνάμα την τρομερή ταπείνωση και εξολόθρευση που τους περιμένει, αν υποκύψουν στους βάρβαρους πολιορκητές. Τους θυμίζει ότι είναι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων και τους προτρέπει να φανούν αντάξιό τους. Ο ίδιος είναι έτοιμος να πεθάνει για την πίστη, την πατρίδα και τον λαό του.³⁰²

Την προηγούμενη ημέρα της Αλώσεως ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ ο Παλαιολόγος ενθαρρύνοντας τους υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης τους τόνιζε ότι πολεμούν για την πατρίδα τους, η οποία αποτελεί γι' αυτούς «ἐλπίδα καί χαράν πάντων τῶν Ἑλλήνων».³⁰³ Στην ίδια περίπτωση με την παραπάνω ο Κωνσταντίνος ΙΑ΄ ο Παλαιολόγος εμπύχωνε τους εναπομείναντες υπερασπιστές της Πόλης λέγοντάς τους ότι πρέπει να θυμούνται πως κατάγονται εξ «...ἀπογόνων Ἑλλήνων».³⁰⁴

³⁰⁰ Τωμαδάκης (1953), 139.

³⁰¹ Ostrogorsky, (1989), τόμ. Γ, 157-158.

³⁰² Βλ. Ξανθάκη-Καραμάνου (2017), 302· πρβλ. Ξανθάκη-Καραμάνου (2010-11) 44 κ. εξ.

³⁰³ Σφραντζής (1838), III, 3, 276, 807. Σχετικά με τις δυο μορφές του Χρονικού της Αλώσεως του Γ. Σφραντζή, το *Minus* εθεωρείτο ως επιτομή του *Maius*, όμως το *Maius* νοθεύτηκε τον 16^ο αιώνα από τους αντιγραφείς Ανδρέα Δαρμάριο και Μακάριο Μελισσηνό και υποστηρίχθηκε ότι αποτελεί συρραφή διαφόρων χρονικών, που είναι γνωστό ως Ψευδοσφραντζής. Το παλαιότερο σωζόμενο *Minus* είναι του 1570-80: Near. Bibl. Nat. XVI A.

³⁰⁴ Πολάτωφ (2017), 336· Σφραντζής (1838), III, 3, σ. 275, 791.

ΛΑΟΝΙΚΟΣ ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗΣ

Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, γεννημένος στην Αθήνα (περ. 1430), μετεγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στον Μυστρά το 1435, εξαιτίας μιας αντιδικίας του πατέρα του, Γεωργίου Χαλκοκονδύλη, με τον Φλωρεντινό Δούκα Νέριο Β΄ Ατσαγιόλι, ηγεμόνα του Λατινικού Δουκάτου των Αθηνών. Έζησε στην Αυλή του Δεσπότη του Μυστρά Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (1405-1453), μετέπειτα τελευταίου αυτοκράτορα της Ανατολικής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και ήταν ένας από τους επίλεκτους μαθητές του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος. Μετά από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης κατέφυγε στην Ιταλία όπου παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του (1490).

Ο Αθηναίος Λαόνικος Χαλκοκονδύλης είχε ως πρότυπά του τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη και στο έργο του εκθέτει συνοπτικά την παγκόσμια ιστορία από τους Ασσύριους ως τις αρχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ κατόπιν περιγράφει την περίοδο της τουρκικής κατακτήσεως και της αλώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το έργο του τελειώνει με την κατάληψη της Λήμνου, το 1463, φαίνεται όμως ότι συντάχθηκε στη δεκαετία του 1480. Η περιγραφή είναι αριστοτεχνική και φανερώνει το φιλολογικό ταλέντο καθώς και την ιστορική ενόραση του συγγραφέα, αν και υπάρχει σύγχυση στις χρονολογίες. Επειδή ο ιστορικός πέρασε πολλά χρόνια στην αυλή των δεσποτών του Μορέως εξιστορεί διεξοδικά τα γεγονότα στην Πελοπόννησο, που ήταν σημαντικά για την ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας τον 15^ο αιώνα.³⁰⁵

Η κατάλυση του βυζαντινού κράτους επέβαλε στον Χαλκοκονδύλη την υιοθέτηση ορισμένων βασικών αρχών, που εναρμονίζονταν με τη νέα τάξη πραγμάτων, όσο και με τις προσωπικές του αντιλήψεις για το ελληνικό γένος. Απάλειψε από το λεξιλόγιό του την ονομασία Κωνσταντινούπολη δίχως να δίνει εξηγήσεις και αντ' αυτής υιοθέτησε την αρχαία ονομασία Βυζάντιο και οι αυτοκράτορες της Νέας Ρώμης αποκαλούνται *βασιλείς του Βυζαντίου* ή απλώς *βασιλείς των Ελλήνων*, οι δε υπήκοοί τους ονομάζονται *Έλληνες* και όχι *Ρωμαίοι*.³⁰⁶

Ο Χαλκοκονδύλης, προσλαμβάνοντας από τον Ηροδότο και τον Θουκυδίδη, δηλώνει στο προοίμιό του ότι θα χρησιμοποιήσει στην αφήγησή του την ελληνική γλώσσα, της οποίας η αίγλη και η χρήση είναι οικουμενική. Το κλέος προδιαγράφεται λαμπρότερο στο μέλλον, όταν Έλληνας άρχοντας και οι διάδοχοί του θα είναι επικεφαλής ενός νέου εθνικού Ελληνικού κράτους, με ομόνοια και τήρηση των πατρώων εθίμων, προφητεύοντας έτσι την ελευθέρωση και αναγέννηση των Ελλήνων που μόλις είχαν υποδουλωθεί στους Τούρκους.³⁰⁷ Γράφει συγκεκριμένα: «Ελληνικῆ φωνῆ ταῦτα διέξιμεν, ἐπεὶ ἢ γέ τῶν Ἑλλήνων φωνὴ πολλαχῆ ἀνά τὴν οἰκουμένην διέσπαρται... Καὶ κλέος μὲν αὐτὴ μέγα τό παραυτίκα, μείζον δέ καὶ ἐσαῦθις, ὅποτε δὴ ἀνά βασιλείαν οὐ φαύλην Ἑλλήνων γέ αὐτός βασιλεύς κᾶξ αὐτοῦ ἐσόμενοι βασιλεῖς, οἳ δέη καὶ οἱ τῶν Ἑλλήνων παῖδες ξυλληγόμενοι κατὰ σφῶν αὐτῶν ἔθιμα ὡς ἡδιστα μὲν σφίσιν αὐτοῖς, τοῖς δέ ὡς κράτιστα πολιτεύοιντο».³⁰⁸

³⁰⁵ Ostrogorsky (1989), τόμ. Γ, 156-157.

³⁰⁶ Βλ. Καρπόζηλος (2015), τόμ. Δ, 369-370.

³⁰⁷ Σοφιανός (2006), 67-68

³⁰⁸ Χαλκοκονδύλης, P.G. 159, *Λαονίκου Απόδειξις Ιστοριών*, Α, 1.2.

Η Ελληνική Παιδεία και ο φορέας της, η Ελληνική Γλώσσα, αποτελούσαν το ανθρωπιστικό του ιδεώδες με το οποίο συνέδεε τον ηττημένο Ελληνισμό της εποχής του με τα επιτεύγματα της κλασικής αρχαιότητας και ιδιαίτερος την νικηφόρο εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου κατά την οποία οι Έλληνες δοξάστηκαν στην Ευρώπη και την Ασία³⁰⁹: «ἐπὶ μέγα ἀφίκοντο κλέος κατὰ τέ ἄλλα καὶ Εὐρώπην καὶ δὴ καὶ Λιβύην [ἐπὶ Γάγγην τέ καὶ Ὠκεανόν καὶ ἐπὶ Καύκασον ἔτι ἐλαύνοντες».³¹⁰ Η ελληνική, η οικουμενική γλώσσα, όπως την θεωρεί, αποτελούσε για τον Χαλκοκονδύλη την σταθερή αξία, στην οποία επένδυε οραματιζόμενος την μελλοντική αναγέννηση του Γένους των Ελλήνων.³¹¹

Ενδεικτικό της ιδεολογικής στάσης του Χαλκοκονδύλη είναι το γεγονός ότι με την εκτεταμένη ανθρωπιστική του παιδεία και την προσήλωσή του στις αξίες της ελληνικής αρχαιότητας, ο φωτισμένος ιστορικός με την ονομασία *Έλληνες* δεν αποκαλεί πλέον τους εθνικούς, τους έχοντες θύραθεν παιδεία μόνον, αλλά και τους πιστούς στην Ορθοδοξία, τους Βυζαντινούς. Αντιθέτως γι' αυτόν αρχαίοι είναι οι *Ρωμαίοι*. Ο στοχαστής αυτός απετίναξε την σχέση της Κωνσταντινουπόλεως με την Ρώμη και την ονομασία της Βασιλεύουσας Νέα Ρώμη. Οι Βυζαντινοί για τον Χαλκοκονδύλη δεν είναι πλέον *Ρωμαίοι*, είναι *Έλληνες*. *Έλλην* Βασιλεύς είναι ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος. *Έλληνες* αποκαλούνται όλοι οι ηρωικοί μαχητές κατά την περιγραφή της Αλώσεως, το δε Βυζάντιο από της κτήσεώς του κατά την αρχαιότητα ο Χαλκοκονδύλης αποκαλεί «Έλληνίδα πόλιν».³¹²

Στο προοίμιο της Ιστορίας του ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης εξηγεί τους λόγους για τους οποίους διέγραψε απ' το κείμενό του το όνομα *Ρωμαίος*, όταν αναφερόταν στους κατοίκους της βυζαντινής Ανατολής και το αντικατέστησε με το εθνικό *Έλλην*: «Έλληνάς τε τὸ ἀπὸ τοῦδε Ῥωμαίοις αὐτοῦ ἐπιμινύοντας, γλῶτταν μὲν καὶ ἦθη διὰ τὸ πολλῶ πλέονας Ῥωμαίων Ἑλληνας αὐτοῦ ἐπικρατεῖν διὰ τέλους φυλάξαι, τοῦνομα μέντοι μηκέτι κατὰ τὸ πάτριον καλουμένους ἀλλάξασθαι, καὶ τούς γέ βασιλεῖς Βυζαντίου ἐπὶ τὸ σφᾶς αὐτοὺς Ῥωμαίων βασιλεῖς τε καὶ αὐτοκράτορας σεμνύνεσθαι ἀποκαλεῖν, Ἑλλήνων δὲ βασιλεῖς οὐκέτι οὐδαμῆ ἀξιοῦν».³¹³ Στο παραπάνω χωρίο του προοιμίου, όπου δίνεται ένα στοιχειώδες ιστορικό περίγραμμα για την ίδρυση του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, δεν μνημονεύει τον Μ. Κωνσταντίνο ή έστω να αναγνωρίσει τους δεσμούς των βυζαντινών αυτοκρατόρων με το ρωμαϊκό κράτος. Ουσιαστικά αρνήθηκε κάθε δεσμό και μόνο θρησκευτικές και πολιτικές διαφορές είδε ανάμεσα σε Έλληνες και Ρωμαίους. Συνεπώς η συσχέτιση του ελληνισμού με το ρωμαϊκό imperium θεωρείται επουσιώδης.³¹⁴

Οι θρησκευτικές του απόψεις και το φιλοσοφικό του υπόβαθρο εν πολλοίς μας είναι άγνωστα και μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν γύρω από τα πιστεύω του. Αισθανόταν αναμφίβολα Έλληνας και όχι Ρωμαίος, αυτό το ξεκαθαρίζει από την αρχή του Προοιμίου του, και σίγουρα διαπνέεται από πατριωτισμό όταν γράφει ότι οι τελευταίοι υπέρμαχοι του Βυζαντίου πολέμησαν για την ελευθερία της πατρίδας: «καὶ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἄνδρες γενόμενοι ἀγαθοὶ ἐμαχέσαντο καὶ ἀπέθανον πρὸ τῆς πατρίδος, ὥστε μὴ ἐπιδείν τὰς γυναῖκας

³⁰⁹ Βλ. Ξανθάκη-Καραμάνου (2017), 298.

³¹⁰ Χαλκοκονδύλης, PG 159, *Λαονίκου Απόδειξις Ιστοριών*, Α , 1.3.

³¹¹ Βλ. Ξανθάκη-Καραμάνου (2017), 298.

³¹² Βλ. Ξανθάκη-Καραμάνου (2017), 298· Χαλκοκονδύλης, PG 159, *Λαονίκου Απόδειξις Ιστοριών*, Α , 1.4.

³¹³ Χαλκοκονδύλης, PG 159, *Λαονίκου Απόδειξις Ιστοριών*, Α , 1.4.

³¹⁴ Βλ. Καρπόζηλος (2015), τόμ. Δ, 369-370.

αὐτῶν καὶ τοὺς παῖδας εἰς ἀνδραποδισμόν γιγνομένης. [...] καὶ συχοὶ τῶν ἀμφὶ βασιλέα Ἑλλήνων εὖ γεγονότες ἀπέθανον, μὴ ἀνεχόμενοι ἐπιθεῖν σφίσι τὴν πατρίδα δεδουλωμένην».³¹⁵ Το ἔργο του χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀμεροληψία καὶ γνώρισε μεγάλη διάδοσι.³¹⁶

Σε ἀντίθεση με τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο τῆς ἱστορίας του Κριτόβουλου, ἡ ἱστορία του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, που ἀπευθυνόταν, ὡς φαίνεται, σε ἓνα ευρὺ ἀναγνωστικὸ κοινὸ, παραδίδεται σε τριάντα χειρόγραφα, μεταφράστηκε στα λατινικὰ ἤδη τὸ 1556 καὶ τὸ πρωτότυπο ἐκδόθηκε μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα (1615). Ὁ Χαλκοκονδύλης ἀντιμετώπισε τοὺς Τούρκους ὅσο γινόταν πιο ἀντικειμενικά καὶ δίχως προκαταλήψεις. Ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ ἀπουσιάζει ὁ θρησκευτισμὸς που χαρακτηρίζει τοὺς συγχρόνους του, ὅπως καὶ οἱ ἀναφορὲς στο θεῖο ἢ στὴν θεῖα πρόνοια. Εἶναι πρόδηλο ὅτι ἀκολουθοῦσε τὰ διδάγματα τοῦ ἐλληνολάτρη διδασκάλου τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ ἀφιερῶθηκε στὴν παρουσίαση καὶ ἀνάλυση τοῦ τουρκικοῦ ἐπεκτατισμοῦ.³¹⁷

Ὁ Χαλκοκονδύλης πίστευε ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι πλέον οἱ ἀρχαῖοι εἰδωλολάτρες ἀλλὰ οἱ σύγχρονοὶ τοῦ Βυζαντινοῦ, οἱ ὁποῖοι διατήρησαν τὸ ὄνομα *Ρωμαῖοι* καὶ τὸν τίτλο *Βασιλεὺς Ρωμαίων* μόνο λόγῳ παράδοσης. Ὁ ἱστορικὸς κατὰ τὴν περιγραφή των γεγονότων τῆς Ἄλωσης χρησιμοποιοῦ τὸ ὄνομα *Ἕλλην*, ἀποφεύγοντας ἐκεῖνο των Ρωμαίων. Ἐτσι, γιὰ παράδειγμα γράφει γιὰ τοὺς υπερασπιστὲς τῆς Κωνσταντινούπολης³¹⁸: «Ἕλληνες μὲν οὖν ὡς ἐπύθοντο ἐπιέναι σφίσι τὸν βασιλέως στόλον, διὰ θαλάσσης πέδας σιδηρᾶς διατείνοντες ἀπὸ τῆς καταντικρὺ πόλεως ἐς τὸ τεῖχος τοῦ Βυζαντίου».³¹⁹ Σε ἄλλο σημεῖο περιγράφοντας τὴ συνεργασία τοῦ Οὐρβανοῦ με τοὺς Τούρκους γράφει: «Ὀρβανός, Δὰξ τὸ γένος, καὶ πρότερον παρ' Ἑλλῆσι διατρίβων, καὶ τοὺς τε Ἑλληνας ἀπολιπὼν δεόμενος βίου, ἀφίκετο παρὰ τὰς θύρας τοῦ βασιλέως».³²⁰ Οἱ πολιορκητὲς, ὅπως παραδίδει ὁ Χαλκοκονδύλης: «ἔβαλλον τοὺς Ἑλληνας τηλεβόλοις καὶ ἐτόξευον, οὔτε ὀρώμενοι οὔτε ἄλλο ἀνήκεστον πάσχοντες ὅτιοῦν πρὸς τῶν Ἑλλήνων: [...]...οἱ γὰρ Ἑλληνες ὡς ἦσθοντο τοὺς πολεμίους ὀρύσσοντας, ἔνδοθεν ὄρυσσον καὶ αὐτοί...».³²¹ Καὶ λίγο πιο κάτω ἀναφέρει: «καὶ αὐτὸς τε ἅμα βασιλεὺς Ἑλλήνων οὐ πολλῶ διίστατο σὺν τοῖς ἀμφ' αὐτόν, ὥστε ἐπαμύνειν».³²² Ἀπειρα ἀκόμη παραδείγματα δείχνουν τὴν ἀποκλειστικὴν χρῆση τοῦ ὀρου *Ἕλλην* στο ἔργο τοῦ Χαλκοκονδύλη. Στὴν ἱστορία τοῦ βλέπουμε καὶ τὴν κορύφωση τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, που ἡ δημιουργία τῆς εἶχε συντελεστεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση τοῦ 1453, συνδέοντας ἀρρηκτὰ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμον με τὸν βυζαντινὸ, ὁ ὁποῖος καταρρέει, καὶ με τὸν νεότερο που τῶρα πια ἐρχεται στο προσκῆνιο.

Μάλιστα, ὁ οὐξυδερκῆς ἱστορικὸς ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορίας τοῦ κάνει φανερὴ τὴν πρόθεσή του νὰ χρησιμοποιοῦ τὸν ὀρο *Ἕλλην* ὡς ἐθνικὸ προσδιορισμὸ, ἐπιχειρηματολογώντας σχετικά με τὴν προέλευση των Ἑλλήνων καὶ τὴν ἀδιαμφισβήτητη

³¹⁵ Χαλκοκονδύλης, PG 159, *Λαονίκου Ἀπόδειξις ἱστοριῶν*, Η, 2.161.

³¹⁶ Βλ. Καρπόζηλος (2015), τόμ. Δ, 363.

³¹⁷ Ὁ.π., 369-370.

³¹⁸ Βλ. Πολάτωφ (2017), 336-337.

³¹⁹ Χαλκοκονδύλης, PG 159, *Λαονίκου Ἀπόδειξις ἱστοριῶν*, Η, 2.150.

³²⁰ Ὁ.π., Η, 2.151.

³²¹ Ὁ.π., Η, 2.152.

³²² Ὁ.π., Η, 2.158.

συνεχιά τους, που τον υποχρεώνει να τους διακρίνει από τους Ρωμαίους, τους Βενετούς και τους Τούρκους κατακτητές. Η εθνική ονομασία είχε ιδιαίτερη βαρύτητα για τον Χαλκοκονδύλη που τόσους αιώνες πριν από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο υποστήριζε την αδιάκοπη ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού: «Ταῦτα μὲν ἐς τοσοῦτόν μοι ἀποχρώντως ἔχοντα ἐπίδειξθω περὶ τε τῆς Ἑλλήνων βασιλείας καὶ τῆς ἐς Ῥωμαίους ἐχούσης αὐτῶν διαφορᾶς, ὡς δὴ οὐκ ὀρθῶς τά γε ἐς βασιλείαν καὶ ἐς τοῦνομα αὐτὸ προσηγορεύετο τούτοις· παραγενόμενος μὲν οὖν αὐτὸς ἔγωγε ἐπὶ τόνδε τὸν βίον κατέλαβον Ἕλληνας τε καὶ Ἑλλήνων βασιλέα ὑπὸ τε τῶν ἐν Θράκῃ γενῶν πρῶτα, μετὰ δὲ ταῦτα καὶ ὑπ' αὐτῶν γε δὴ τῶν βαρβάρων τῆς ἄλλης ἀρχῆς ἀπεληλαμένους, ἀρχὴν τήνδε βραχεῖαν τινα περιέπειν, Βυζάντιον καὶ Βυζαντίου τὴν κάτω παραλίαν ἄχρις Ἡρακλείας πόλεως, [1.7] κατὰ δὲ Εὐξείνιον πόντον τὴν ἄνω παραλίαν ἄχρι Μεσημβρίας πόλεως, Πελοπόννησόν τε αὖ ζύμπασαν πλὴν ἢ τριῶν ἢ τεττάρων πόλεων τῶν Ἑνετῶν, ὡσαύτως Λήμνον, Ἴμβρον καὶ νήσους τὰς αὐτοῦ ταύτη ἐν τῷ Αἰγαίῳ ὤκημένας. ὡς οὖν ἕκαστα τούτων ξυνέβη γενέσθαι, ὡς τὰ τῶν Ἑλλήνων πράγματα κατὰ βραχὺ ἀπώλετο, φθειρόμενα ὑπὸ Τούρκων, καὶ ὡς τὰ ἐκείνων μεγάλα ἐγένετο, ἐς μέγα αἰὲ ἐς τόνδε τὸν χρόνον ἰόντα εὐδαιμονίας, ἐπιμνησόμεθα ἐπεξιόντες, ἐφ' ὅσον δὴ ἐς τὸ ἀκριβέστερον ἐπυθόμεθα».³²³

Η γλαφυρή περιγραφή των τελευταίων στιγμών πριν από την πτώση της Πόλης και η γενναία θυσία του θρυλικού Κωνσταντίνου Παλαιολόγου αποδίδονται με ενάργεια από τον ιστορικό. Ο Χαλκοκονδύλης μας πληροφορεί συνοπτικά, επιγραμματικά σχεδόν αλλά και αισθαντικά, ότι: οι Τούρκοι καταδιώκοντάς τον, τον τραυμάτισαν στον ώμο και απέθανε... Και γύρω από τον Βασιλέα, άλλοι ευπατρίδες Παλαιολόγοι, ο Θεόφιλος, οι Μετοχιταίοι, πατέρας και γιοι μαζί και πολλοί άλλοι Έλληνες σκοτώθηκαν για να μην αντικρύσουν την υποδούλωση της πατρίδας. Κάποιος που έφερε στον Μωάμεθ την κεφαλή του Κωνσταντίνου έλαβε εξουσία και πλούσια δώρα, αλλά ουδείς Τούρκος στρατιώτης γνώριζε να περιγράψει με ποιον τρόπο πέθανε ο Βασιλεύς των Ελλήνων. «Σαν απλός στρατιώτης», τελειώνοντας την περιγραφή του θανάτου του μάρτυρα ηγέτη παραδίδει ο Χαλκοκονδύλης ότι κοντά στην πύλη μαζί με πολλούς άλλους συμπολεμιστές του έφθασε στο τέλος της ζωής του ο Κωνσταντίνος, αφού βασίλευσε μόλις τρία χρόνια και τρεις μήνες³²⁴: «...καὶ ἐπιόντες καὶ διώκοντες ἔτρωσαν βασιλέα Κωνσταντῖνον ἐς τὸν ὦμον, καὶ ἐτελεύτησεν... Θεόφιλος τοῦ Παλαιολόγων γένους ταύτη ἐτελεύτησεν, καὶ τῶν Παλαιολόγων οἱ Μετοχιταῖοι, ὃ τε πατὴρ καὶ οἱ παῖδες αὐτοῦ, μαχόμενοι ἀπώλοντο. καὶ συχνοὶ τῶν ἀμφὶ βασιλέα Ἑλλήνων εὖ γεγονότες ἀπέθανον, μὴ ἀνεχόμενοι ἐπιδεῖν σφίσιν τὴν πατρίδα δεδουλωμένην ...τοῦ μέντοι βασιλέως Ἑλλήνων τὴν κεφαλὴν τῶν νεηλύδων τίς μετὰ ταῦτα παρὰ βασιλέα (δηλ. τον Μωάμεθ) ἐνεγκάμενος δῶρα τέ ἔλαβε καὶ ἀρχῆ ἔδωρήθη, ὅτῳ δὲ τρόπῳ ἀποθάνοι, οὐδείς ἦσθετο τῶν νεηλύδων φράσαι. Κατὰ γὰρ τὴν πύλην σὺν πολλοῖς ἄλλοις αὐτοῦ ὡς ὁ τυχὼν ἐτελεύτησε, βασιλεύσας ἔτη τρία καὶ μῆνας τρεῖς. Περὶ μὲν τούς τοῦ Βυζαντίου Ἕλληνας τοσαῦτα ἐγένετο· δοκεῖ δὲ ἡ ζυμφορὰ αὐτῆ μεγίστη τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην γενομένων ὑπερβαλέσθαι τῷ πάθει, καὶ τῇ τῶν Ἰλίου παραπλησίῳ γεγονέναι...».³²⁵ Με αυτά τα λόγια έκλεισε το κεφάλαιο της Άλωσης ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, υπογραμμίζοντας την έννοια

³²³ Χαλκοκονδύλης, Ρ.Γ. 159, *Λαονίκου Απόδειξις Ιστοριῶν*, Α, 1.6-1.7.

³²⁴ Βλ. Ξανθάκη-Καραμάνου (2017), 297.

³²⁵ Χαλκοκονδύλης, Ρ.Γ. 159, *Λαονίκου Απόδειξις Ιστοριῶν*, Η, 2.159, 161, 162, 163, 166, 167.

της πατρίδας, της οικογένειας και του ελληνισμού, εφόδια που χρειαζόταν το γένος μέχρι να έρθει η ώρα της εθνικής παλιγγενεσίας.³²⁶ Στην τελευταία φράση του παρουσιάζει τη σπουδαιότητα του γεγονότος της Άλωσης χαρακτηρίζοντάς το ως μέγιστη οικουμενική συμφορά και παραλληλίζοντάς την με την άλωση της Τροίας. Έτσι για άλλη μια φορά, χρησιμοποιεί ένα αρχαιοελληνικό παράδειγμα συνδέοντας τον μεσαιωνικό ελληνισμό με την αρχαιότητα.

Αλλά εκτός από αυτά, στο επόμενο βιβλίο της Ιστορίας του ο Χαλκοκονδύλης, παρουσιάζει την πτώση του ελληνικού κράτους της Τραπεζούντας στα χέρια των Τούρκων έχοντας ως πηγή μία επιστολή του Αμοιρούτζη σχετικά με την παράδοση της πόλης. Η Τραπεζούντα, γράφει στον Βησσαρίωνα, αντιστάθηκε επί σαράντα ημέρες και μάλιστα προκαλώντας σοβαρές απώλειες στο εχθρικό στράτευμα. Όταν έφτασε ο σουλτάνος με ένα στράτευμα που ξεπερνούσε τους εκατόν πενήντα χιλιάδες στρατιώτες, η κατάσταση άλλαξε μονομιάς. [Γεώργιος ο Αμοιρούτζης Βησσαρίωνι. εκδ. J.F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, τ. V, Παρίσι 1883]. Οι κάτοικοι δεν μπορούσαν να αντέξουν πια την πολιορκία, διότι τους έλειπαν οι προμήθειες και το νερό (Boissonade, 395, 1-5). Το αξιοσημείωτο είναι ότι ο δήμος πήρε την απόφαση να παραδοθεί η πόλη της Τραπεζούντας και όχι ο αυτοκράτορας ή η πολιτική ηγεσία. Η άλωση δε της Τραπεζούντας περιλαμβάνεται στο απόσπασμα από το έργο του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη με τίτλο³²⁷: [Όπως εάλω παρά Μαχουμουτέω η Τραπεζούς]: «καὶ ἀφικόμενος ἐς τὴν πόλιν Τραπεζοῦντα τὰ τε προάστεια ἐνέπρησε, καὶ ἐπολιόρκει τὴν πόλιν ἐπὶ ἡμέρας τριάκοντα δύο. μετὰ δὲ ταῦτα ἐπελαύνων ἐπήει βασιλεύς. προελαύνων δὲ Μαχουμουτῆς ἐς Τραπεζοῦντα, καὶ αὐτοῦ που σκηνώσας ἐν τῇ λεγομένῃ Σκυλολίμνῃ, καὶ λόγους προσφέρων πρὸς τὸν αὐτοῦ ἐξάδελφον Γεώργιον πρωτοβεστιάριον, ἔλεγε πρὸς αὐτὸν εἰπεῖν τῷ βασιλεῖ Δαβίδ τάδε: «βασιλεῖ Τραπεζοῦντος, γένους τοῦ Ἑλλήνων βασιλείου, βασιλεὺς μέγας τάδε λέγει, ὡς ὄρᾳς μὲν ὄσπην χώραν διαπορευόμενος, ἐπειδὴ διεξῆει, ὥστε ἐνταῦθα γενέσθαι. ἦν οὖν αὐτίκα τὴν πόλιν παραδῶς τῷ βασιλεῖ, καὶ χώραν μὲν σοι παρέχεται, ὡς καὶ τῷ Ἑλλήνων ἡγεμόνι τῆς Πελοποννήσου Δημητρίῳ εὐδαιμονίαν τε ἐδωρήσατο καὶ νήσους καὶ Αἴνον πόλιν εὐδαίμονα, καὶ ἐν ἀσφαλεῖ ὦν κάθηται εὐδαιμονῶν. ἦν δὲ μὴ πειθόμενος ἀντέχειν ἐθέλης, ἴσθι τὴν τε πόλιν ἐξανδραποδίσει οὐ πολλῶ ὕστερον· οὐ γὰρ ἂν ἀπαναστήσεται, μὴ ἐξελὼν πρότερον ὑμᾶς καὶ αἰσχίστω παραδοὺς θανάτῳ. ταῦτα εἰπόντος τοῦ Μαχουμούτεω...».³²⁸

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στα έργα των ιστορικών της Αλώσεως υιοθετούνται πια οριστικά οι όροι *Έλλην* και *Ελληνικός*. Σε αυτή την τελική φάση της ιστορίας του Βυζαντίου που οι ιστορικοί παρουσιάζουν, μαίνονταν συγκρούσεις που δεν άφηναν περιθώρια συμβιβασμού και συνεργασίας. Οι βυζαντινοί λόγιοι γνώριζαν λίγο έως πολύ τη δεινή κατάσταση της

³²⁶ Βλ. Καρπόζηλος (2015), τόμ. Δ, 268.

³²⁷ Ο.π., 392.

³²⁸ Χαλκοκονδύλης, PG 159, *Λαόνικου Απόδειξις Ιστοριών*, Θ, 2.247.

αυτοκρατορίας που βαλλόταν από παντού χωρίς να υπάρχει εύκολη σύναψη οποιασδήποτε συμμαχίας ή επίτευξη εσωτερικής αρμονίας. Ο επεκτατισμός της Δύσης από τη μία πλευρά και η ανηλεής προέλαση των Οθωμανών από την άλλη είχαν απομακρύνει κάθε ελπίδα σωτηρίας. Οι Βυζαντινοί προσκολλώνται στην ελληνικότητα και την ορθοδοξία τους, αγαθά ανεκτίμητα τα οποία και προσπάθησαν να υπερασπιστούν από κάθε εσωτερικό και εξωτερικό εχθρό με γνήσιο πατριωτισμό και αυτοθυσία.

Τα πάθη και η σκληρότητα που βίωναν οι Έλληνες εξαιτίας των λεηλασιών από τους Τούρκους φανερώνονται στο έργο του Δούκα. Ο Κριτόβουλος προσπαθεί να προσεταιριστεί τους Οθωμανούς, τους νέους κυρίαρχους, αλλά στο έργο του από τη μία υπάρχει η πρόσληψη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, ενώ ταυτόχρονα δεν απεμπολεί την ελληνικότητα των συγχρόνων του Βυζαντινών, όπως φανερώνει η παρουσίαση του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στον οποίο απέδιδε τις ελληνικές αρετές. Ο Σφραντζής επίσης, με συντομία αλλά και ευστοχία αποδίδει την ελληνική μεγαλοφροσύνη που χαρακτήριζε τον τελευταίο βυζαντινό αυτοκράτορα και τους εναπομείναντες Έλληνες υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης. Τέλος, ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ενστερνιζόμενος την ελληνικότητα ονοματολογικά, ηθικά και ιστορικά, προσέλαβε από την αρχαιότητα εμπνεόμενος από το ένδοξο ελληνικό παρελθόν και πιστεύοντας στην αναγέννηση του ελληνισμού στο μέλλον. Είναι ο ιστορικός που υιοθετεί αποκλειστικά στην ιστορική του αφήγηση τον όρο *Έλλην* και τον χρησιμοποιεί αντί του όρου *Ρωμαίος*, επιλογή που αποδεικνύει με τον πιο εύγλωττο τρόπο την οριστική επικράτηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης.

Η αποκρυστάλλωση και κορύφωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης, που με ενάργεια προβάλλει μέσα από το έργο των τεσσάρων ιστορικών της Αλώσεως δεν ήταν φυσική και αναπόφευκτη. Οφείλει την επικράτησή της στις άοκνες προσπάθειες των διανοητών του Βυζαντίου που διέσωσαν με ευλάβεια την ελληνική ταυτότητα ενάντια σε όλες εκείνες τις δυνάμεις που την αντιστρατεύονταν καθ' όλη τη διάρκεια σχεδόν της μακρόβιας Βυζαντινής αυτοκρατορίας.³²⁹

³²⁹ Πρβλ. Ξανθάκη-Καραμάνου (2017), 289-303· Καρπόζηλος (2015), τόμ. Δ, 261-269.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το Βυζάντιο αναμφισβήτητα υπήρξε μία περίοδος αποφασιστικής σημασίας για τον ελληνισμό που εξασφάλισε τη διαχρονική του πορεία από την αρχαιότητα έως και τα νεότερα χρόνια. Ιδιαίτερη σημασία όμως για τη δημιουργία της ελληνικής εθνικής συνείδησης έχουν οι τελευταίοι χρόνοι του Βυζαντίου, οι Παλαιολόγιοι, κατά τους οποίους οι Βυζαντινοί τονίζουν με υπερηφάνεια τον ελληνισμό τους και την καταγωγή τους έχοντας συγκεράσει την ορθόδοξη πίστη με την ελληνική εθνική ταυτότητα.

Η πρόσληψη της αρχαιοελληνικής γραμματείας ήταν παρούσα στον κόσμο της βυζαντινής λογιοσύνης σε όλη τη διάρκεια της χιλιόχρονης ιστορίας του Βυζαντίου. Η ελληνική παιδεία ήταν αυτή που γαλουχούσε κάθε γενιά και κρατούσε την επαφή με την ελληνική παράδοση. Αυτή η συνεχόμενη τριβή με την ελληνική γλώσσα και γραμματεία κράτησε ζωντανό τον ελληνισμό στη συνείδηση των Βυζαντινών. Σε αυτή την αδιάλειπτη και δημιουργική πρόσληψη της αρχαιοελληνικής και ελληνιστικής γραμματείας οφείλονται και οι συνεχείς αναγεννήσεις που παρατηρούνται κατά τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε όλες σχεδόν τις ιστορικές φάσεις της ακόμη και κάτω από τις πιο εχθρικές και αντίξοες συνθήκες που δημιουργούσαν στο Βυζάντιο οι πολυάριθμοι εχθροί του.

Ως προς την αφύπνιση της ελληνικής εθνικής συνείδησης, η έρευνα για τον εντοπισμό της ανάδυσής της οδηγεί αναμφισβήτητα στην Παλαιολόγεια περίοδο. Εκεί εντοπίζεται η αφετηρία του νεότερου ελληνισμού που εξασφάλισε την περαιτέρω πορεία του ελληνικού έθνους και την επιβίωσή του στα χρόνια μετά την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η αναζήτηση της γέννησης της ελληνικής εθνικής συνείδησης μέσα από τη χρήση του όρου *Έλλην* στη βυζαντινή γραμματεία, έδειξε μια σταδιακή αλλαγή του περιεχομένου του. Ξεκινώντας ως συνώνυμος του παγανισμού, ο όρος *Έλλην* αλλάζει βαθμιαία περιεχόμενο ώστε την Παλαιολόγεια εποχή να σημαίνει τον χριστιανό ορθόδοξο της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας που έχει μητρική του γλώσσα την ελληνική και συνειδητά αισθάνεται κομμάτι του ελληνικού γένους. Κατά την Παλαιολόγεια περίοδο επικρατεί πια ο αυτοπροσδιορισμός των Βυζαντινών ως *Ελλήνων* που δείχνει και την τελική αποδοχή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους όπως την περίοδο της Μακεδονικής και της Κομνηνίας αναγέννησης οι συγγραφείς αποφεύγουν να αυτοπροσδιορίζονται ως *Έλληνες*, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων. Οι αναφορές στους αρχαίους Έλληνες προγόνους, στην ελληνική γλώσσα και την ανυπέβλητη αξία της, στην αρχαιοελληνική γραμματεία και τα ελληνικά ιδεώδη, κατακλύζουν τα κείμενα της βυζαντινής γραμματείας, αλλά θα πρέπει να φτάσουμε στην εποχή μετά την άλωση του 1204 και στην ελληνική αυτοκρατορία της Νίκαιας για να δούμε καθαρότερη αποδοχή και δήλωση της ελληνικής ταυτότητας από τους Βυζαντινούς, η οποία κορυφώνεται κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους.

Η προσεκτική προσέγγιση του ιστορικού φαινομένου που ονομάζεται Βυζάντιο οδηγεί στη διαπίστωση ότι το Βυζάντιο δεν ήταν ένα κλειστό πολιτισμικό σύστημα όπως παρουσιάστηκε από την παραδοσιακή βυζαντινολογία. Η ελληνική παράδοση, πάντα παρούσα, έδινε πολλές δελεαστικές εναλλακτικές επιλογές σκέψης και δράσης που σε

περιόδους κρίσης ανατροφοδοτούσαν τον βυζαντινό κόσμο. Τέτοιες στιγμές κρίσης όπως η επίθεση ισχυρών εχθρών από τον Βορρά ή από την Ανατολή ή η δήωση της Πόλης από τους ομόθησκους εκ Δυσμίας εχθρούς, αντί να γονατίσουν τον βυζαντινό κόσμο, τον οδηγούσαν σε αναγέννηση και ανανέωση με μία πρωτοφανή ιστορικά αντοχή και προσαρμοστικότητα που επέτρεψε την επιβίωση του Βυζαντίου για πάνω από μια χιλιετηρίδα.

Η παραπάνω διαπίστωση μπορεί να γίνει αντιληπτή όταν η προσέγγιση του Βυζαντίου γίνει μακροϊστορικά, μακροσκοπικά θα λέγαμε, σε μια ευρύτερη επισκόπηση της βυζαντινής εποποιίας. Αυτή η προσέγγιση οδηγεί σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με το Βυζάντιο και την ελληνικότητά του και πρωτίστως φανερώνει πως ο βυζαντινός πολιτισμός και συγκεκριμένα η βυζαντινή γραμματεία δεν ήταν αποτέλεσμα στείρας μίμησης, αλλά δημιουργικής πρόσληψης που λειτουργούσε ανορθωτικά σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Βυζαντινοί λόγιοι όπως ο Μιχαήλ Ψελλός, ο Νικήτας Χωνιάτης ή και ο λόγιος αυτοκράτορας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις δεν μπορούν να χαρακτηριστούν στείροι μιμητές της ελληνικής παράδοσης. Αναμφισβήτητα διέφεραν μεταξύ τους και ως προσωπικότητες και στον τρόπο που προσέλαβαν την ελληνικότητα ως ιδεολογία, γιατί ήθελαν προφανώς να εξυπηρετήσουν τις διαφορετικές προσωπικές επιδιώξεις τους, καθώς και τις απαιτήσεις των καιρών στους οποίους έζησαν και έδρασαν. Όμως, προσέλαβαν την ελληνική παράδοση με δημιουργικό και θετικό τρόπο, όπως εξάλλου συνέβη σε γενικές γραμμές με τους περισσότερους λογίους της βυζαντινής γραμματείας.

Η προσέγγιση των κειμένων των κυριότερων συγγραφέων της μακεδονικής δυναστείας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η χρήση του όρου *Έλλην* περιοριζόταν σε αναφορές που σχετίζονταν με τη γνώση της αττικής διαλέκτου, της ελληνικής γλώσσας γενικότερα, στοιχείου που έδινε κύρος στον γνώστη. Αντίθετα, η άγνοια ή η κακή χρήση της ελληνικής γλώσσας προκαλούσε επικριτικά σχόλια και ντρόπιαζε όποιον τολμούσε να την κακοποιήσει, όπως επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο έργο του *Περί Πρεσβειών* (σελ. 14 της παρούσας εργασίας). Την ίδια γραμμή ακολουθούν ο πατριάρχης Φώτιος και ο Μιχαήλ Ψελλός που δεν χρησιμοποιούν τον όρο *Έλλην* ως εθνικό προσδιορισμό, αλλά γι' αυτούς *Έλληνες* ήταν οι συγγραφείς της θύραθεν παιδείας και οι αρχαίοι Έλληνες, καθώς και όσοι εντρυφούσαν στην ελληνική γλώσσα και γραμματεία. Το ζήτημα της καταγωγής και της εθνικότητας δεν λείπει από τα κείμενα του πρώτου βυζαντινού ουμανισμού, αλλά δεν υπάρχει ακόμη σαφής αυτοπροσδιορισμός των Βυζαντινών ως *Ελλήνων*, με την έννοια της εθνικής ταυτότητας ή καλύτερα βρίσκεται ακόμη σε λανθάνουσα κατάσταση.

Η εποχή των Κομνηνών, εποχή κρίσης και δοκιμασίας μετά την αναλαμπή των χρόνων της μακεδονικής δυναστείας, έχει να επιδείξει και αυτή πλούσια πνευματική παραγωγή, συνεχίζοντας τη σταθερή καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων. Η κινητήρια δύναμη που αναδείκνυε ανέκαθεν στο Βυζάντιο τον ελληνισμό του ήταν ότι οι ελληνικές κλασικές σπουδές ουσιαστικά μονοπωλούσαν την ανώτερη παιδεία όλων των εγγράμματων κύκλων, οι οποίοι δεν εξαντλούνταν σε στείρα μίμηση των κλασικών τους προτύπων. Αντιθέτως, η πνευματική τους δημιουργία αποτελεί καινοτομία και πρόσληψη των αρχαίων πηγών, τακτική που λειτουργούσε δυναμικά σε όλη τη διάρκεια του χιλιόχρονου Βυζαντίου.

Η προσέγγιση των λόγιων κειμένων της Κομνηνείας αναγέννησης δεν παρουσιάζει κάποια κοινή στάση απέναντι στο θέμα της εθνικής ταυτότητας και του εθνικού

προσδιορισμού. Οι καθαρές αναφορές στον όρο *Έλλην* με την εθνική του σημασία δεν έχουν ακόμη γενικευθεί. Όμως οι βυζαντινοί διανοούμενοι από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα, ενωτικοί και ανθενωτικοί, οπαδοί του ορθολογισμού αλλά και της χριστιανικής αποκάλυψης, όλοι αναγνωρίζουν την ελληνική σκέψη ως κληρονομιά τους που δεν αντιμάχεται τη χριστιανική πίστη. Καθαρή δήλωση της ελληνικής ταυτότητας είναι αυτή του Ιωάννη Τζέτζη, που προσπαθεί να αποκαταστήσει την κοινωνική του θέση παρουσιάζοντας τις ελληνικές οικογενειακές του καταβολές. Δεν διαφαίνεται πάντως, κατά την Κομνήνεια εποχή, κάποια κραυγαλέα στροφή των Βυζαντινών προς την ελληνική ταυτότητα. Συνολικά, δεν αυτοαποκαλούνται *Έλληνες* ούτε μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι υφίσταται κάποιο κομβικό σημείο από το οποίο και μετά οι αντιλήψεις να προσαρμόστηκαν στην ελληνική θεώρηση των πραγμάτων. Βέβαια, η γλώσσα, η μόρφωση και οι πνευματικές τους αναζητήσεις ήταν ελληνικές, τόσο στην πνευματική ελίτ των λόγιων κύκλων, όσο και στις λαϊκότερες τάξεις στις οποίες απευθύνονταν τα πτωχοπροδρομικά ποιήματα και οι στίχοι του Μιχαήλ Γλυκά και του Ιωάννη Τζέτζη. Τα λογοτεχνήματα αυτά, γραμμένα σε λαϊκή γλώσσα, εκφράζουν και μια βαθύτερη επαφή με τον λαϊκό πολιτισμό που διέσωζε την ελληνικότητά του με πηγαίο, θα λέγαμε, τρόπο. Όμως, σίγουρα δεν μπορούμε να μιλήσουμε ακόμη για καθαρή και γενικευμένη αποδοχή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας από τους Βυζαντινούς.

Κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, η ανάσχυση πάμπολλων στοιχείων από την ανεξάντλητη δεξαμενή της αρχαιοελληνικής ιστορίας και γραμματείας συνεχίζεται με αμείωτη ένταση. Επιπλέον η καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας και η αποδοχή της πρωτοκαθεδρίας της εξακολουθεί στην εξόριστη ελληνική επικράτεια, που παρά το πλήγμα της άλωσης του 1204 δεν χάνει τη δυναμική της. Πολλές αναφορές για την ελληνική γλώσσα, τη μεγάλη της αξία και τον κίνδυνο της παραμέλησής της λόγω της λατινοκρατίας βρίσκουμε στον Νικήτα Χωνιάτη, ο οποίος τονίζει την αγεφύρωτη διαφορά που χωρίζει τους Λατίνους από το «*ἡμέτερον γένος*», εννοώντας τους Έλληνες, αναφορά με έμμεσο διαχωρισμό της ελληνικής ταυτότητας από αυτήν των κακόβουλων Λατίνων. Επιπλέον, οι αυτοκράτορες της Νίκαιας Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης και Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις εκφράζουν την ελληνική τους συνείδηση με την αρκετά ευρεία χρήση του όρου *Έλλην* που δηλώνει σε αρκετές περιπτώσεις ελληνική εθνική συνείδηση. Κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας γίνεται πια φανερό η αποδοχή της ελληνικότητας από τους Βυζαντινούς και οι αναφορές στο *ελληνικό γένος* και στον όρο *Έλλην* γενικεύονται αποπνέοντας σεβασμό προς την ελληνικότητα και αναγνώριση της κοινής καταγωγής.

Οι ταπεινωτικές για το Βυζάντιο εξελίξεις του 13^{ου} αιώνα είναι σίγουρο ότι έδωσαν μεγάλη ώθηση στην κατανόηση και ανάπτυξη της ελληνικότητας των Βυζαντινών η οποία λειτούργησε ως αντίβαρο στην πίεση που δέχθηκαν από την λατινοφραγκική κατάκτηση. Φυσικά το στοιχείο της ελληνικότητας ήταν πάντοτε παρόν, αλλά σ' αυτή την ιστορική συγκυρία υπήρχε το έναυσμα ώστε η ελληνική ταυτότητα να αναδειχθεί και να προβληθεί χωρίς το αρνητικό περιεχόμενο που έφερε σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους του Βυζαντίου.

Περνώντας στην αναζήτηση του περιεχομένου του όρου *Έλλην* κατά τη διάρκεια των Παλαιολόγειων χρόνων γίνεται φανερό η αποδοχή της ελληνικότητας ως βασικό στοιχείο του αυτοπροσδιορισμού των Βυζαντινών. Οι Έλληνες γίνονται οι «*καθ' ἡμᾶς*» Έλληνες, που

σύμφωνα με τα λεγόμενα του Θεόδωρου Μετοχίτη δεν είναι άλλοι από τους ίδιους τους Βυζαντινούς, κοινωνούς της γλώσσας και διαδόχους του γένους. Είναι χαρακτηριστικό ότι η φράση *ελληνικό γένος* χρησιμοποιείται σε μεγάλη κλίμακα από τους λογίους της Παλαιολόγειας αναγέννησης για να χαρακτηρίσουν τις καταβολές και την προέλευσή τους, αντίληψη που κορυφώνεται στη δήλωση του Γεώργιου Γεμιστού Πλήθωνος «Ἕλληνες ἐσμέν τό γένος». Ακόμη και σε ελάχιστες λογίους εντοπίζεται η αποδοχή της ελληνικής ταυτότητας, όπως στην περίπτωση του διανοούμενου του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα Μιχαήλ Γαβρά που αυτοπροσδιορίζεται *Ἑλληνας* «μεθ' ὑμῶν τῶν προτέρων καί ὕστερων Ἑλλήνων». Βέβαια, το βασικό περιεχόμενο του όρου *Ἑλλην* που σήμαινε τον γνώστη και μελετητή της ελληνικής γλώσσας και γραμματείας εξακολουθεί να κατέχει κυρίαρχη θέση όπως και στο παρελθόν. Τώρα, όμως, προβάλλεται εξίσου και η παράμετρος της προέλευσης, της καταγωγής των Βυζαντινών από τους Ἕλληνες. Χαρακτηριστική είναι η φράση του Ιωσήφ Βρυέννιου: «Τό γένος τοῦτο τῶν Ἑλλήνων τῶν ἡμετέρων συμφυλετῶν», δηλαδή των Ελλήνων με τους οποίους ο συγγραφέας ανήκει στην ίδια φυλή. Τέτοιες προσεγγίσεις ξεπερνούν την έννοια του Ἑλληνα ως αυτόν που μετέχει των πολιτιστικών αξιών της αρχαιότητας και είναι κοινωνός της ελληνικής παιδείας. Ο όρος *Ἑλλην* περιλαμβάνει πια την καταγωγή και τη φυλετική προέλευση. Ένα ακόμη παράδειγμα είναι η φράση απ' την επιστολή του Μανουήλ Χρυσολωρά: «Μεμνώμεθα οἷων ἀνδρῶν ἔκγονοι γεγόναμεν, εἰ μὲν βούλοιτό τις, λέγω δὴ τῶν πρεσβυτάτων καί παλαιῶν Ἑλλήνων, ὧν τῆς δυνάμεως καί σοφίας οὐδεὶς ἀνήκοος μεμνήκεν... καί εἴτε Ἑλληνας βούλοιτό τις λέγειν εἴτε Ρωμαίους, καί ἡμεῖς ἐσμέν ἐκεῖνοι τὴν Ἀλεξάνδρου δέ καί τῶν μετ' ἐκεῖνον ἡμεῖς σώζομεν διαδοχῆν».

Σχεδόν το σύνολο των λογίων της Παλαιολόγειας αναγέννησης που τα έργα τους εξετάστηκαν - Ιωάννης Αργυρόπουλος, Βησσαρίων, Γεώργιος Σχολάριος Γεννάδιος, Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός - περιέχουν την έννοια του κοινού γένους των Ελλήνων. Πάμπολλες είναι οι αναφορές στον ελληνισμό, στην ελληνική προέλευση και τα ελληνικά ιδεώδη που αποτελούν τίτλο τιμής όχι μόνο για τους Βυζαντινούς, αλλά και για όλους όσους τα διεκδικούν ή τα ονειρεύονται. Για παράδειγμα, η προσπάθεια του ιστορικού της Αλώσεως Κριτόβουλου να προσεταιριστεί τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή, τον νέο κυρίαρχο, ανάγοντας την προέλευσή του στους αρχαίους Ἕλληνες, ιδιότητα που πολύ απείχε από την πραγματικότητα, αλλά θα ήταν ευπρόσδεκτη από κάθε αλλοεθνή λόγω του κύρους της (σελ. 74 της παρούσας εργασίας).

Ο όρος *Ἑλλην* κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους γενικεύεται και επικρατεί με αποκορύφωμα το έργο του ιστορικού της Αλώσεως Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, ο οποίος συνειδητά και χωρίς δισταγμό υιοθετεί αποκλειστικά στην αφήγησή του τον όρο *Ἑλλην*, αντικαθιστώντας με αυτόν τον όρο *Ρωμαίος*. Το κοινό όνομα, η κοινή καταγωγή, καθώς και η συνεχόμενη σύνδεση με την κοινή ιστορική μνήμη, είναι στοιχεία που αποκαλύπτουν την αποδοχή μιας κοινής κουλτούρας η οποία είναι ελληνική, συνδεδεμένη με τα ιστορικά ελληνικά εδάφη που οι Βυζαντινοί αποκαλούν πια πατρίδα. Τα κείμενα των λογίων της Παλαιολόγειας Αναγέννησης βρίθουν από στοιχεία που αναδεικνύουν την ελληνική εθνικότητα. Η δημιουργία της ελληνικής εθνικής συνείδησης έχει συντελεστεί, έχει παγιωθεί και προίκισε με τη δύναμή της τις επόμενες γενιές των Ελλήνων. Αυτές τις γενιές που θα διασώσουν τον ελληνισμό μέσα απ' τα δύσκολα χρόνια της τουρκοκρατίας και θα οδηγήσουν

τους Έλληνες στη διεκδίκηση της ελευθερίας και της αυτοδιάθεσής τους στους νεότερους χρόνους.

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι στο Βυζάντιο ο ελληνισμός δεν προέκυψε ως κάτι φυσικό ή συγκυριακό. Αντιθέτως, αντιμετώπισε πολλά εμπόδια και δυσχέρειες που θα μπορούσαν να τον εξαφανίσουν, όπως η αρχική απόρριψη του ελληνισμού ως παγανισμού, όσο και οι σκοτεινοί αιώνες της εικονομαχίας με την πνευματική ερήμωση και τον σκοταδισμό. Η πορεία της ελληνικής συνείδησης θα μπορούσε να ήταν διαφορετική εάν η βυζαντινή λογισύνη έχανε την επαφή της με την αρχαιοελληνική γραμματεία και παράδοση και εάν εγκαταλείπονταν οι ανώτερες σπουδές και επικρατούσαν οι προκαταλήψεις που μάχονταν κάθε τι ελληνικό. Οι βυζαντινοί λόγιοι και η καλλιέργεια των κλασικών σπουδών εξασφάλισαν τη διατήρηση και ανάδυση του ελληνισμού που οδήγησε σε δύο σημαντικές εξελίξεις. Την παγίωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης από τη μία και τη θεμελίωση του πολιτισμού της Ευρώπης από την άλλη, με την άνθηση των κλασικών σπουδών από τους ουμανιστές της Αναγέννησης, που οφείλουν πολλά στους μεταναστεύσαντες προς τη Δύση βυζαντινούς λογίους της Παλαιολόγειας Αναγέννησης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βακαλόπουλος, Α. (1965). *Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*, 1, 1204-1669, Θεσσαλονίκη.

Βακαλόπουλος, Α. (1961). *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Α', Θεσσαλονίκη.

Βακαλόπουλος, Α. (1974). *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη.

Βασίλειος, Α.Α. (1961). *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 324-1453*, μετ. Δημοσθένη Σαβράμη, Εκδ. Μπεργαδή.

Βουδούρης, Ι. Κ. (2014). Οι αντιλήψεις του Γ. Γεμιστού-Πλήθωνος και η Ελλάς σήμερα, σ. 109-121, από το συλλογικό τόμο του ΙΝΕΒΥΠ: *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο Βυζάντιο, κυρίως κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους (πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Σπάρτη 3-5 Νοεμβρίου, 2012)*, Επιμ. Εκδ. Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Εκδ. Παπαζήση.

Γιαρένης, Η. (2014). Προσλήψεις της αρχαιότητας στο έργο του Νικόλαου Μεσαρίτη, σ. 79-96, από συλλογικό τόμο του ΙΝΕΒΥΠ: *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο Βυζάντιο, κυρίως κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους (πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Σπάρτη 3-5 Νοεμβρίου, 2012)*, Επιμ. Εκδ. Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Εκδ. Παπαζήση.

Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε. (1978), Γενική Εισαγωγή – Ελληνισμός και Βυζάντιο, Ι.Ε.Ε., τόμ. Ζ, Εκδοτική Αθηνών, 6-29.

Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε. (1992). *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα.

Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε. (2012). *Γιατί το Βυζάντιο*, Εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα.

Δημαράς, Κ.Θ. (1962). *Ιστορικά Φροντίσματα*, Αθήνα.

Δετοράκης, Θ. (1995). *Βυζαντινή φιλολογία. Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τόμ. Α΄, Ηράκλειο Κρήτης.

Διαμαντή, Λ. (2013). *Έθνος και θεσμοί στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η κανονιστική εκτροπή στην ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα.

Θεοχαρίδου, Γ.Ι. (1967). *Οι τρεις Ιεράρχαι και η κλασική παιδεία* (Παρηγορικός Λόγος, 30-1-1966), Ιωάννινα.

Κανελλόπουλος, Π. (1973), *Το κράτος του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Ι.Ε.Ε., τόμ. Δ, Εκδοτική Αθηνών, 218-235.

Κανελλόπουλος, Π. (1979). *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, εκδ. Δ. Γιαλλέλης, Αθήνα.

Καραγιαννόπουλος, Ι. (1983). *Το βυζαντινό κράτος*, εκδ. Ερμής, Αθήνα.

Καρπόζηλος, Α. (2009). *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τόμος Γ΄ (11^{ος}-12^{ος} αι.), εκδ. Κανάκη, Αθήνα.

Καρπόζηλος, Α. (2015). *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τόμος Δ΄ (13^{ος}-15^{ος} αι.), εκδ. Κανάκη, Αθήνα.

Κουρούσης, Σ.Ι. (1993). *Ελληνική Παιδεία και Εθνική Συνείδησις των Ελλήνων από της Αρχαιότητας εις το Βυζάντιον*, εν Αθήναις.

Κωνσταντινίδης, Κ. (1995). *Η συμβολή του Βυζαντίου στη διάσωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα.

Λάμπρου, Σ. (1926). Πλήθωνος συμβουλευτικός προς τον δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, Εν Αθήναις, τόμ. Δ΄, 114-115.

Μαλτέζου, Χ. (1980), *Λατινοκρατούμενη Ελλάδα – Βενετικές και Γενουατικές κτήσεις*, ΙΕΕ, τόμ. Θ΄, Εκδοτική Αθηνών, 244-278.

Μαλτέζου, Χ. (1980), Το δεσποτάτο του Μορέως (1262-1461), ΙΕΕ, τόμ. Θ', Εκδοτική Αθηνών, 282-291.

Μαυρομμάτης, Λ. (1987). Ρωμαϊκή ταυτότητα, ελληνική ταυτότητα (ΙΓ'-ΙΕ' αι.). *Byzantina Symmeikta*, 7, 183-191.

Μίλτων, Α. (1979), Λογοτεχνία, Ι.Ε.Ε., τόμ. Η', Εκδοτική Αθηνών, 228-234 & 235-245.

Μίλτων, Α. (1979), Φιλοσοφία, Ι.Ε.Ε., τόμ. Η', Εκδοτική Αθηνών, 266-273.

Μόσχος, Δ. (1994). *Οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις του Αντισησυχασμού του Νικηφόρου Γρηγορά*, διδακτορική διατριβή ΕΚΠΑ.

Μόσχος, Δ. (1997). Το νόημα της κατηγορίας επί Ελληνισμώ στη βυζαντινή θεολογική σκέψη. *Σύναξη*, Τεύχος 62, Απριλίου, σ. 69 κ.ε.

Μπενάκης Λ. (1980), Φιλοσοφία, ΙΕΕ, τόμ. Θ', Εκδοτική Αθηνών, 348-361 & 367-371.

Νικολόπουλος, Π. (1980), Λογοτεχνία, Ι.Ε.Ε., τόμ. Θ', Εκδοτική Αθηνών, 384-393.

Ξανθάκη-Καραμάνου, Γ. (2017). Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, διαχρονικό πρότυπο ηγέτη, από τον συλλογικό τόμο *Το Βυζάντιο κατά τους Παλαιολόγειους Χρόνους: Σχέσεις Ανατολής και Δύσεως και αφετηρία του Νέου Ελληνισμού*, (πρακτικά συνεδρίων, Μυστράς 6-8 Νοεμβρίου 2015 και 27-27 Μαΐου 2016), Επιμέλεια εκδόσεως Ξανθάκη-Καραμάνου Γεωργία, ΙΝΕΒΥΠ, Εκδόσεις Παπαζήση.

Ξανθάκη-Καραμάνου, Γ. (2010-11). Η μορφή του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου με βάση τις πηγές και τις παραδόσεις, *Πλάτων* 57, 32-52.

Παπαδοπούλου, Θ. (2007). *Συλλογική ταυτότητα και αυτογνωσία στο Βυζάντιο κατά το τέλος της μεσοβυζαντινής περιόδου*, Διδακτορική Διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Παπαδοπούλου,Θ. (2018). Τα ονόματα Ρωμαίος, Έλλην, Γραικός κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, από τον συλλογικό τόμο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός, Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Εκδόσεις Ευρασία, σελ. 87.

Παπαδοπούλου, Θ. (2011). Βιβλιοκρισία του έργου: Alicia Simpson – Stefanos Efthymiades (επιμ.), Niketas Choniates, A. Historian and a Writer, *La Pomme d' Or*, Geneva 2009. *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 21, (1), 353-364.

Παπαδοπούλου, Θ. (2015). The Terms 'Ρωμαῖος, 'Έλλην, Γραικός in the Byzantine Texts of the first Half of the 13th Century, *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 157-176.

Παπαρρηγόπουλος, Κ. (2009-2010). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδ. National Geographic Society – Τέσσερα Πι Ειδικές Εκδόσεις Α.Ε.

Πολέμης, Ι. (2013). *Θεόδωρος Μετοχίτης, Βυζάντιος ή περί της βασιλίδος μεγαλοπόλεως. Κοσμολογία και ρητορική κατά τον ΙΔ' αι.*, Εισαγωγή, κριτική έκδοση, μετάφραση, σημειώσεις, Θεσσαλονίκη.

Πολέμης, Ι. (2017). Το ανώνυμο ποίημα της Μάλτας και ο Βυζάντιος του Θεοδώρου Μετοχίτου: Δύο παραδείγματα εθνικού αυτοπροσδιορισμού των Βυζαντινών, από το συλλογικό έργο: *Το Βυζάντιο κατά τους παλαιολόγειους χρόνους: Σχέσεις ανατολής και δύσεως και αφετηρία του νέου ελληνισμού*, Επιμ. Εκδ. Ξανθάκη-Καραμάνου Γεωργία, INEBYΠ, Εκδ. Παπαζήση.

Πολάτωφ, Ν.Χ. (2017). Η δημιουργία των εννοιών της ελληνικής συνείδησης και του νεότερου ελληνισμού από τις πηγές, από το συλλογικό έργο: *Το Βυζάντιο κατά τους παλαιολόγειους χρόνους: Σχέσεις ανατολής και δύσεως και αφετηρία του νέου ελληνισμού* (πρακτικά συνεδρίων, Μυστράς 6-8 Νοεμβρίου 2015 και 27-27 Μαΐου 2016), Επιμ. Εκδ. Ξανθάκη-Καραμάνου Γεωργία, INEBYΠ, Εκδ. Παπαζήση.

Σοφιανός, Δ. (2006). *Βυζάντιο, Ρωμαϊκή και Ελληνική παράδοση, Χριστιανισμός και Ορθοδοξία*, Αθήνα.

Σοφιανός, Δ. (2008). *Βυζάντιο, Ρωμαϊκή και Ελληνική παράδοση, Χριστιανισμός και Ορθοδοξία*, β' έκδοση, εκδ. Ιεράς Μονής Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως), Άγια Μετέωρα, Καλαμπάκα.

Τατάκης, Β. (1980), *Ο Ησυχασμός και η Ησυχαστική έριδα*, Ι.Ε.Ε., τόμ. Θ', Εκδοτική Αθηνών, 361-367.

Τωμαδάκης, Ν.Β. (1947). *Ο Ιωσήφ Βρυέννιος και η Κρήτη το 1400*, Αθήναι.

Τωμαδάκης, Ν.Β. (1953). *Περί αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, Συναγωγή κειμένων μετά προλόγου και βιογραφικών μελετημάτων περί των τεσσάρων ιστοριογράφων, Αθήνα.

Χρήστου, Π.Κ. (1959). *Ο Γρηγόριος Παλαμάς και η Θεολογία εις την Θεσσαλονίκην κατά τον δέκατον τέταρτον αιώνα*, Εκδ. Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη.

Χριστοφιλοπούλου, Α. (1979), *Ο ελληνισμός της Ανατολής, Χερσόνησος Αίμου, Μικρά Ασία, Κύπρος, Η χερσόνησος του Αίμου, Εθνολογικά προβλήματα του 7^{ου} αιώνα*, Ι.Ε.Ε., τόμ. Η', Εκδοτική Αθηνών, 328-334.

Χριστοφιλοπούλου, Α. (2004). *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της βυζαντινής αυτοκρατορίας, 324-1204, Κράτος – Διοίκηση – Οικονομία – Κοινωνία*, Αθήνα.

Angold, M. (1995). *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge University Press.

Beaton, R. (2015). *Η ιδέα του έθνους στην ελληνική λογοτεχνία. Από το Βυζάντιο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Buckler, G. (1929). *Anna Comnena: A Study*, Oxford University Press.

Kaldellis, A. (2008). *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge University Press.

Koder, J. (2018). Ρωμαϊστί. Παρατηρήσεις για τη γλωσσική romanitas των Βυζαντινών, από τον συλλογικό τόμο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός, Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Εκδόσεις Ευρασία.

Lemerle, P. (2001). *Ο πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*, μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Γ΄ έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Magdalino, P. (1992). *Hellenism and Nationalism in Byzantium. Tradition and Transformation*; published separately in *Neohellenism*, ed. J. Burke and S. Gauntlett, Humanities Research Centre Monograph 5, Canberra, 1-29.

Magdalino, P. (Ιούνιος 2008). *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180*, μετ. Κάσδαγλη Αγγλαΐα, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Nicol, M.D. (1996). *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, μετ. Στάθης Κομνηνός, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.

Runciman, S. (1951). *Byzantines and Hellenes in the Fourteenth Century*, τόμος Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη.

Runciman, S. (1991). *Η τελευταία βυζαντινή αναγέννηση*, μτφρ. Λάμπρος Καμπερίδης, Εκδόσεις Δόμος.

Ostrogorsky, G. (1989). *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Α΄, Β΄, Γ΄, ιστορικές εκδόσεις Στεφ. Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα.

Wilson, N.G. (1991). *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, Εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

ΠΗΓΕΣ- ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Γρηγόριος Ακίνδυνος, *Επιστολαί*, (CFHB), αρ. 1.39-40, αρ. 2.9-12. A. Constantinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 21)*, Washington 1983.

Γεώργιος Ακροπολίτης, *Κατά Λατίνων*, Λόγος κατά Λατίνων, (έκδ.) A. Heisenberg – P. Wirth, *Georgii Acropolitai opera, Contra Latinos*, τόμ. 2, Stuttgart 1978.

Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, (έκδ.) A. Heisenberg – P. Wirth, *Georgii Acropolitai opera*, τόμ. 1, Stuttgart 1978.

Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, *Patrologia Graeca (PG) 140*, 969-1220. ed. J. P. Migne, Paris 1857.

Ανώνυμου Διδασκάλου Επιστολές, *Anonymi Professoris Epistulae*, εκδ. Αθαν. Μαρκόπουλος, CFHB, 2000, σ. 101-103, όπου Index nominum propriorum.

Ιωάννου Αργυρόπουλου, Μονωδία εις αυτοκράτορα Ίωάννην Παλαιολόγον, Λάμπρου Σπ., *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Δ', 314, 15.

Βησσαρίων, Βησσαρίων Καρδινάλιος Κωνσταντίνω Δεσπότη τῷ Παλαιολόγῳ χαίρειν, Λάμπρου Σπ., *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Δ', σελ. 32, στ. 8-13.

Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Nicephori Blemmydae Autobiographia sive curriculum vitae; necnon Epistula, universalior*, ed. J. A. Munitiz, [CCSG 13], Brepols – Leuven 1984.

Μιχαήλ Γαβράς, *Επιστολαί*, εκδ. Georgios Fatouros, *Die Brife des Michael Gabras (c.a. 1290 - nach 1350*, Βιέννη 1973, αρ. 146].

Γεώργιος Σχολάριος Γεννάδιος, *Gennadius Scholarius, Refutatio erroris Judaeorum*, εκδ. σελ. 253. (Πρωτότυπος τίτλος του έργου: *Ἐλεγχος τῆς ἰουδαϊκῆς νῦν πλάνης ἕκ τε τῆς Γραφῆς καὶ τῶν πραγμάτων καὶ τῆς πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν παραθέσεως: ἐν σχήματι διαλόγου*,

εκδ. M. Jugie, L. Petit, and X.A. Siderides, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, vol. 3. Paris: Maison de la bonne presse, 1930: 251-304.)

Γεώργιος Σχολάριος Γεννάδιος, L. Petit, X.A. Sideridès, M. Jugie, (1930). Γενναδίου του Σχολαρίου Άπαντα τα Ευρισκόμενα, *Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios*, Paris (στο εξής Σχολαρίου Άπαντα), τόμ. III, 252.

Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος. *Πρός τόν βασιλέα Έμμανουήλον περί τῶν ἐν Πελοποννήσῳπραγμάτων*, P.G., 160, 821 B.

Νικηφόρος Γρηγοράς, *Επιστολαί*, εκδ. Pietro Luigi M. Leone, Nikephori Gregorae epistulae, τ.2, Ματίνο 1982, αρ. 132. 1-5

Νικηφόρος Γρηγοράς, *Αντιρρητικοί Πρότεροι*, 1, 10, 6: εκδ. Nikephori Gregorae, *Antirrhethika I*, Einleitung – Text – Kommentar, H. – Beyer [Wiener Byzantinistische Studien 12], Wien 1976, 213, 1-4 κ.έ.).

Δούκας, *Ducae Michaelis Nepotis*, CSHB, Βόννη (1834), Bekkeri Editio.

Δούκας, *Ducas, Istorìa Turko-Byzantina (1341-1462)*, Grecu V., (1958). [Scriptores Byzantini I], Bucuresti.

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Reden auf die Grosse Quadragesima*, εκδ. Sonja Schonauer, Φρανκφούρτη 2006, Λόγος 6.344-347.

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Εύσταθίου τοῦ Θεσσαλονίκης συγγραφή τῆς κατ' αὐτήν ἀλώσεως, Eustathii Archiepiskopi de capta Thessalonica narration, Ιστορία της ἀλώσεως της Θεσσαλονίκης υπό των Νορμανδῶν, 1185*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae, Impensis ed. Weberi, 1842.

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Opera Minora*, Λόγοι A-P, (έκδ.) P. Wirth, *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora*, Berolini – Novi Eboraci 2000.

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Οδυσσειακαί παρεκβολαί = Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam*, (έκδ.). G. Stallbaum, Leipzig τόμ. 1:1825, τόμ. 2:1826 (ανατύπωση Hildesheim 1970).

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί Ευσταθίου εις την Ομήρου Ιλιάδα*, (έκδ.) M. Van Der Valk, *Eustathii commentarii ad Iomeri Iliadem pertinentes*, τόμ. 1-5, Lugduni Baonorum 1971.

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγοι*, εκδ. Peter Wirth, *Eustathii Thessalonicensis, Opera Minora* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 32) Βερολίνο και Νέα Υόρκη 2000, σ. 61. 20-23.

Ιωάννης Ζωναράς, *Ιωάννου του Ζωναρά Χρονικόν*, (εκδ.) M. Pinder – Th. Buttner – Wobbst, *Ioannis Zonarae Annales*,[CB], τομ. I-III, Bonn 1841-97.

Ιωάννης Ζωναράς, *Ioannis Zonarae Annales* (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 47), εκδ. Moritz Pinder, τομ. 3, 61.5-6, 13-15, 61. 17-62.4.

Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, βιβλίο Θ', έκδοση Carolus Hude, Oxford Classical Texts.

Νικόλαος Καβάσιλας, *Έγκώμιον τῆ εὐσεβεστάτῃ Αὐγούστῃ κυρά Ἄννα τῆ Παλαιολογίνῃ*, εκδ. Martin Jugie, *Paneguriques inedits de Matthieu Cantacuzene et d' Anne Paleologine* (1911) 118-119.

Νικόλαος Καβάσιλας, *Τῷ εαὐτοῦ πατρὶ ἐπιστολή*, εκδ. Polychronis Enepekides, *Der Briefwechsel Zeitschrift* 46 (1953) 29.17-20.

Ιωάννης Κίνναμος, *Ioannis Cinnami Epitome* (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 13) εκδ. August Meineke, Βόννη 1836, σελ 73. 2-3].

Ιωάννης Κίνναμος, P.G. 133, 309-678.

Anna Komnene, *Alexias*, έκδ. και μτφρ. R. Reinsch, Κολωνία 1996

Άννα Κομνηνή, Anna Komnena, *Alexias*, Patrologia Graeca, P.G. Migne, 131.

Κριτόβουλος, *Ξυγγραφή Ιστοριῶν*, έκδ. D.R. Reinsch, (1983), *Critobuli Imbriotae historiae*.
Corpus fontium historiae Byzantinae 22. Berlin: de Gruyter.

Δημήτριος Κυδώνης, *Επιστολαί*, έκδ. Raymond-Joseph Loerentz, *Correspondance*, τ. 1, Πόλη
του Βατικανού 1956, αρ. 67, σ. 99.15.

Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Εγκυκλοπαίδεια*, P.G. Migne, 112-113.

Λάμπρου, Σ. (1910). *Αργυροπούλεια: Ιωάννου Αργυρόπουλου λόγοι, πραγματεΐαι, επιστολαί,
προσφωνήματα, απαντήσεις και επιστολαί προς αυτόν και τον υιόν Ισαάκιον...*, τόμ. Δ΄, εν
Αθήναις.

Λάμπρου, Σ. (1926), *Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Γ΄, εν Αθήναις.

Λάμπρου, Σ. (1930), *Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Δ΄, εν Αθήναις.

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, *Theodorus II Ducas Lascaris, Opuscula Rhetorica*, ed. A. Tartaglia,
München-Leipzig 2000.

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII*, ed. N. Festa, Firenze
1898, epist. 145, 26-32.

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, *Λόγοι*, έκδ. Christos Krikones, *Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως Περί
Χριστιανικής Θεολογίας Λόγοι*, Ανάλεκτα Βλατάδων 49, Θεσσαλονίκη 1988, αποσπάσματα
από κεφ. 5.

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, *Theodori Ducae Laskaris Epistulae CCXVII*, έκδ. Nicola Festa,
Φλωρεντία 1898, επιστολή 216, προς Αγιοθεοδοσίτες.

Νικόλαος Μεσαρίτης, Nikolaos Mesarites, Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople, ed-transl: G. Downey, *Transactions of the American Philosophical Society*, 47, 1957, 857-924. 4.

Νικόλαος Μεσαρίτης, Nikolaos Mesarites, ed. A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*: v. II , Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208 [=Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte. Gesammelte Arbeiten ausgewählt von H.-G. Beck, Variorum Reprints, London 1973, v. I]. Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes (στις παραπομπές της εργασίας θα αναφέρεται ως Mesarites I)

Νικόλαος Μεσαρίτης, Nikolaos Mesarites, ed. A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*: v. II , Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208 [=Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte. Gesammelte Arbeiten ausgewählt von H.-G. Beck, Variorum Reprints, London 1973, v. I] , (στις παραπομπές της εργασίας θα αναφέρεται ως Mesarites II)

Νικόλαος Μεσαρίτης, Nikolaos Mesarites ed. A. Heisenberg, *Neue Quellen ... [όπως και στο προηγούμενο] III. Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214* (στις παραπομπές της εργασίας θα αναφέρεται ως : Mesarites III).

Θεόδωρος Μετοχίτης, *Υπομνηματισμοί και σημειώσεις Γνωμικά*, εκδ. Christian Gottfried Muler, Άμστερνταμ 1966 [Λειψία 1821] σ. 595. 14-20.

Θεόδωρος Μετοχίτης, *Βασιλικός Δεύτερος*, εκδ. Ιωάννης Πολέμης. *Οι δύο Βασιλικοί Λόγοι*, Αθήνα 2007, σ. 366. 1-5.

Θεόδωρος Μετοχίτης, *Πρός τινά φίλον επί τῇ τελευτῇ τοῦ φιλοσοφωτάτου καί ὀσιωτάτου νέου Ἰωσήφ*, εκδ. Max Treu, *Buzantinische Zeitschrift* 8 (1899) 5.16-19.

Γεώργιος Οιναιώτης, Cod. Laurentianus S. Marci 356, επιστ. αριθ. 1.

Σάθας, Κ.Ν. (1872). *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη. Βυζαντινά ανέκδοτα*, τόμ. Α΄, Εν Βενετία, Τύπος του χρόνου, (για Νικήτα Χωνιάτη – Θεόδωρο Μετοχίτη).

Σφραντζής, Georgios Phrantzes, *Chronicon Majus...*, ex recensione Immanuelis Baekkeri, Bonnae 1838, III, 3, 276, 807.

Tafel & Thomas (1846/1964)]. Από Tafel, G. & Thomas, G. (1846/1964). *Uncunden zu alteren Handels-und Staatgeschichte der Republik Venedig*, 3r (Wien 1846: Fontes Rerum Austriacarum 12-14, ανατ. Amsterdam 1964: Hakkerit

Ιωάννης Τζέτζης, *Ιωάννου του Τζέτζου, Βιβλίον Ιστορικής της διά στίχων πολιτικών, Άλφα δε καλουμένης*, Ioannis Tzetzae, *Historiarum Variarum, Chiliades*, Theophilus Kiesslingius, Lipsiae, 1826 .

Ιωάννης Τζέτζης, *Επιστολαί*, εισ. - μτφρ. - σχόλια Ιορδάνης Γρηγοριάδης, Αθήνα, εκδ. Κανάκης 2001, σελ. 46-47

Τιμαρίων, Timarione, εκδ. R. Romano, 1972, Νάπολη.

Δημήτριος Τορνίκης, *Georges et Démétrios Tornikès, Lettres et discours*, επιμ. J. Darrouzès Παρίσι 1970, σ. 129, επιστολή αρ. 10.

Φώτιος, *Βιβλιοθήκη ή Μυριόβιβλος*, και *Λέξεων Συναγωγή*, P.G. Migne, τόμ. 103-104.

Φώτιος, *Αμφιλόγια*, P.G. Migne, τόμ. 101.

Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Λαονίκου Απόδειξις Ιστοριών*, P.G. Migne, τόμ. 159, Darkó E. (1922-1927). *Laoniki Chalcocondylae Historiarum Demonstrationes*, recensuit ... Eugenius Darkó, 1-11, Budapestini.

Μανουήλ Χρυσολωρά, *Λόγος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο*, Εισαγωγή και έκδοση Χ. Γ. Πατρινέλη και Δ. Ζ. Σοφιανός, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2004, 116, 117, 119.

Νικήτας Χωνιάτης, *Patrologia Graeca* (PG), τόμ. 139-140, 969-1220. ed. J. P. Migne, Paris 1857.

Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι και Επιστολαί*, εκδ. I.A. Van Dieten, *Nicetai Choniatae orationes et epistulae*, [CFHB 3] Berolini et Novi Eboraci 1972.

Νικήτας Χωνιάτης, *Historia* (= *Χρονική διήγησις*), ed. J. van Dieten, *Nicetae Choniatae historia, pars prior* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 11.1. Series Berolinensis. Berlin: De Gruyter, 1975]: 1-635, 637-655.

Μιχαήλ Ψελλός, *Oratoria minora*, εκδ. Antony Robert Li Hlewwood, Λειψία 1985.

Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία και Διδασκαλία Παντοδαπή*, P.G. Migne, τόμ. 122.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ

Ιστοσελίδα του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού:

www.ime.gr/projects/cooperations/byzantine_literature/gr

Γιώργος Κεκαυμένος, *Ο Γεννάδιος Σχολάριος και το Ελληνικό Έθνος*, 7 October 2010, Διαδικτυακό Περιοδικό Αντίβαρο. <http://www.antibaro.gr/article/2269>.

Suidae Lexicon, Graece & Latina, Tribus voluminis Cantabrigiae, 1705 (Στα ελληνικά και τα λατινικά, σε τρεις τόμους). Το κείμενο στο Internet Archive:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k59474t/f308.image>

https://el.wikipedia.org/wiki/Νικόλαος_Μεσσαρίτης

https://el.wikipedia.org/wiki/Ιωάννης_Γ΄_Δούκας_Βατάτζης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	1
Εισαγωγή	2
Κεφάλαιο 1^ο – Μακεδονική Αναγέννηση	10
Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως	11
Αρέθας Επίσκοπος Καισαρείας	14
Σούδα Λεξικό	15
Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος	15
Μιχαήλ Ψελλός	17
Συμπεράσματα	19
Κεφάλαιο 2^ο – Κομνηνεία Αναγέννηση	20
Άννα Κομνηνή	21
Τορνίκης Γεώργιος	23
Ιωάννης Κίνναμος	24
Ιωάννης Τζέτζης	24
Τιμαρίων	26
Ιωάννης Ζωναράς	27
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης	29
Ανώνυμο Ποίημα της Μάλτας	31
Συμπεράσματα	32
Κεφάλαιο 3^ο – Αυτοκρατορία της Νίκαιας	33
Νικήτας Χωνιάτης	34
Νικόλαος Μεσαρίτης	37
Γεώργιος Ακροπολίτης	38
Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης	40
Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις	41
Συμπεράσματα	43

Κεφάλαιο 4^ο – Παλαιολόγεια Αναγέννηση	45
Θεόδωρος Μετοχίτης	47
Νικηφόρος Γρηγοράς	50
Δημήτριος Κυδώνης	52
Νικόλαος Καβάσιλας	53
Ιωσήφ Βρυέννιος	55
Μανουήλ Χρυσολωράς	55
Ιωάννης Αργυρόπουλος	56
Βησσαρίων	59
Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων	60
Γεώργιος Σχολάριος Γεννάδιος	63
Συμπεράσματα	67
Κεφάλαιο 5^ο – Ο όρος <i>Έλλην</i> στους ιστορικούς της Αλώσεως	69
Δούκας	69
Κριτόβουλος	74
Γεώργιος Σφραντζής	75
Λαόνικος Χαλκοκονδύλης	77
Συμπεράσματα	81
Γενικά Συμπεράσματα	83
Βιβλιογραφία	88